

17733/Kg. 19.

A MÉRNÖKI TOVÁBBKÉPZŐ INTÉZET KIADVÁNYAI

Kg. 19. SZÁM

DR. HELLER FARKAS

KÖZGAZDASÁGTAN

I. KÖTET

ELMÉLETI KÖZGAZDASÁGTAN

ÖTÖDIK KIADÁS

Kg. 19. SZÁM

E KÖTET

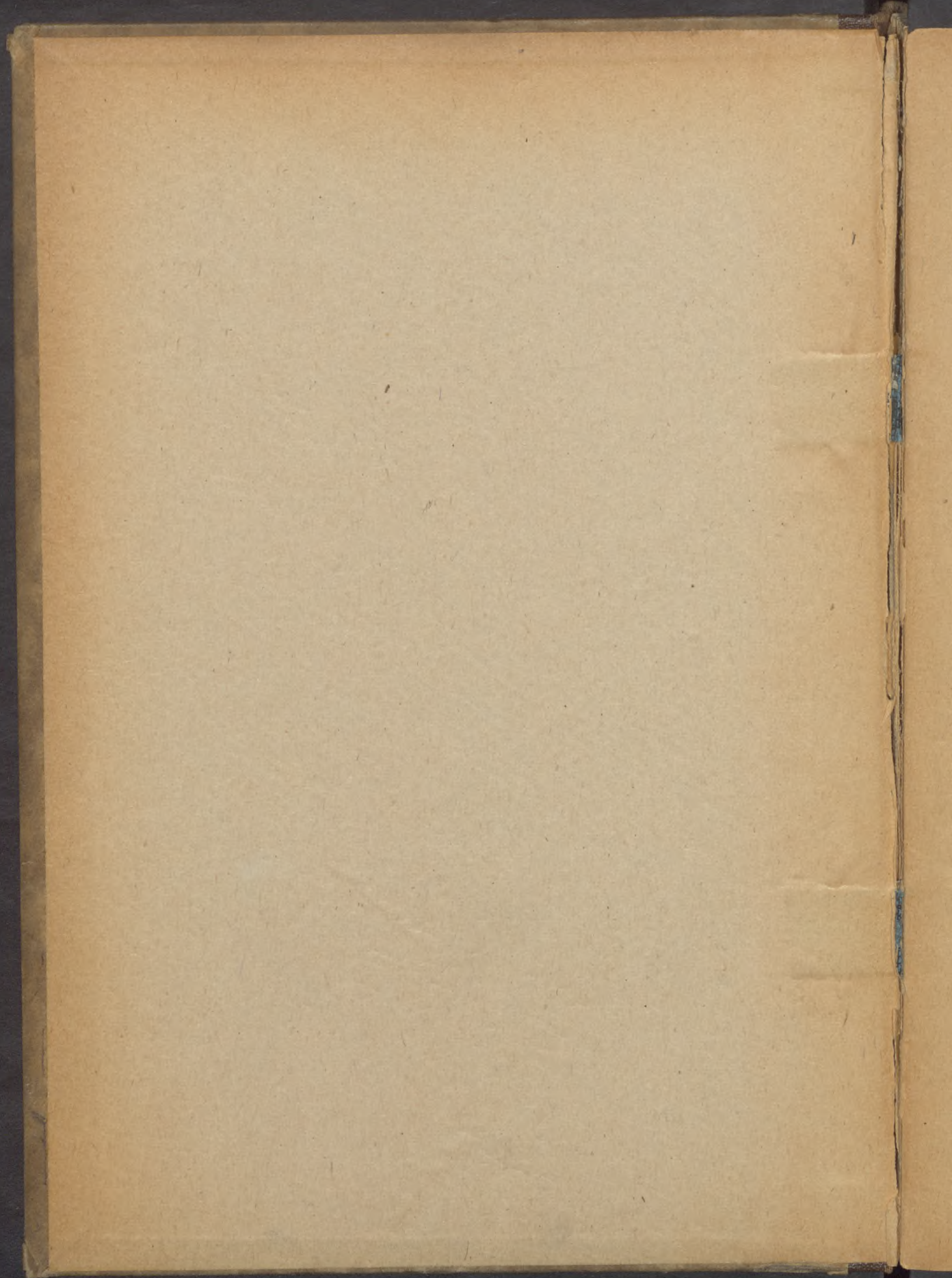
MÁSODIK KIADÁSÁT

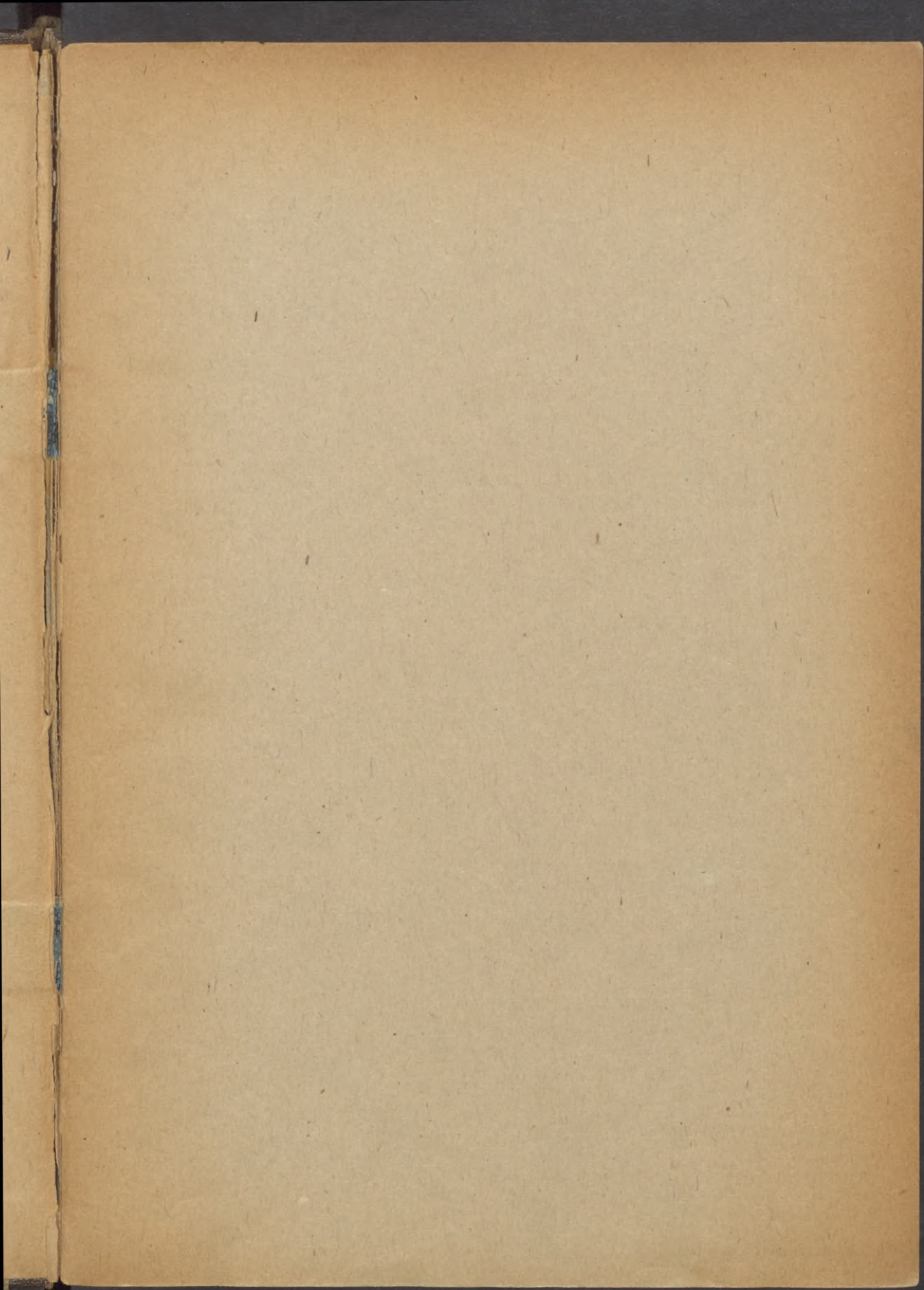
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

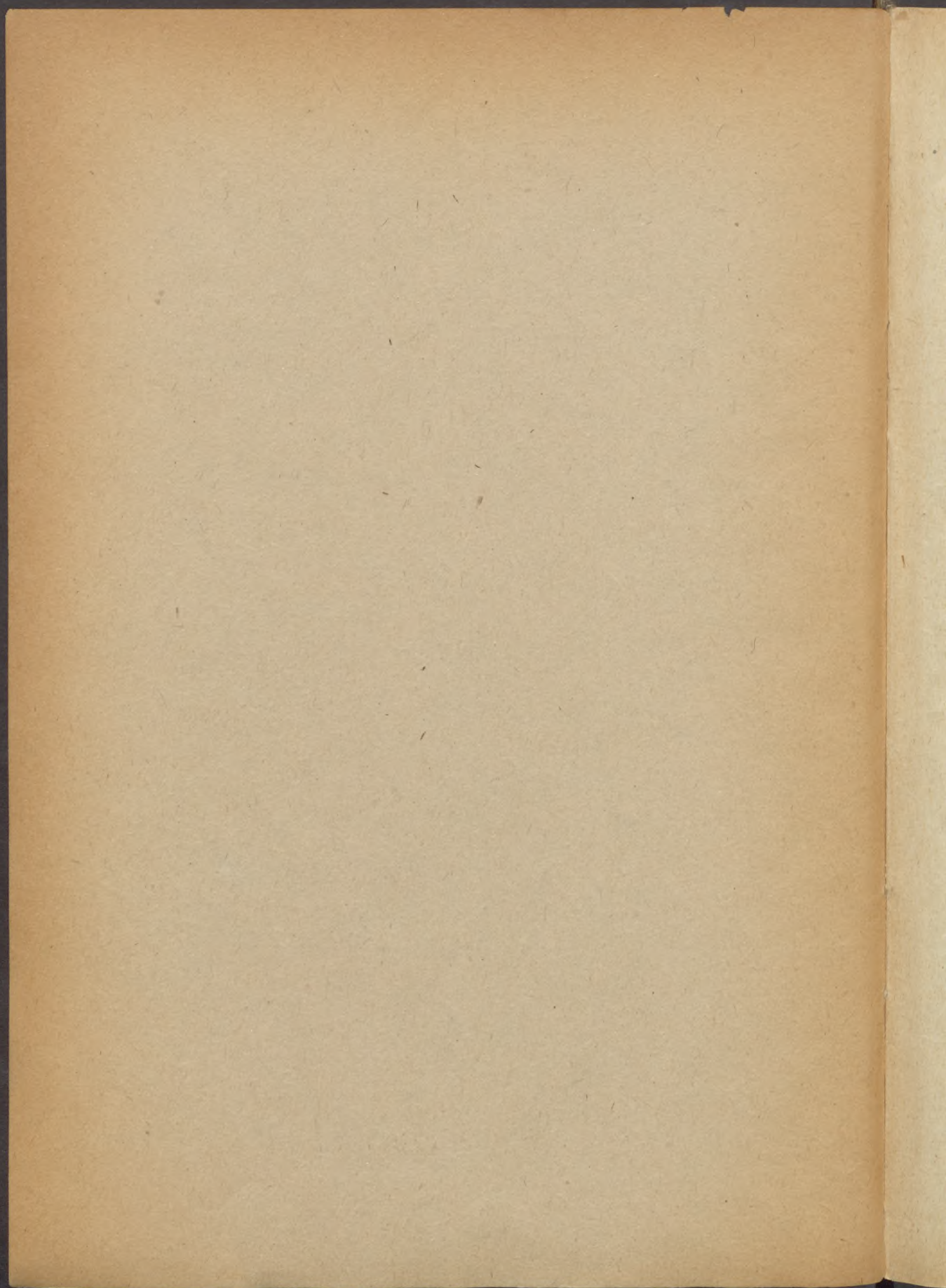
A SZIKRÓKAY-DÍJJAL KOSZORÚZTA

1945

EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST

A MÉRNÖKI TOVÁBBKÉPZŐ INTÉZET KIADVÁNYAI

Kg. 19. SZÁM

DR. HELLER FARKAS

KÖZGAZDASÁGTAN

I. KÖTET

ELMÉLETI KÖZGAZDASÁGTAN

ÖTÖDIK KIADÁS

Kg. 19. SZÁM

E KÖTET

MÁSODIK KIADÁSÁT

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

A SZTRÓKAY-DÍJJAL KOSZORÚZTA

1945

EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST

(R
2)

17.733/Kp.19

ORSZ. SZÉCHENYI-KÖNYVTÁR
Növekedéskönyvtár
1946. évi 255. sz.

R
1965

Előszó

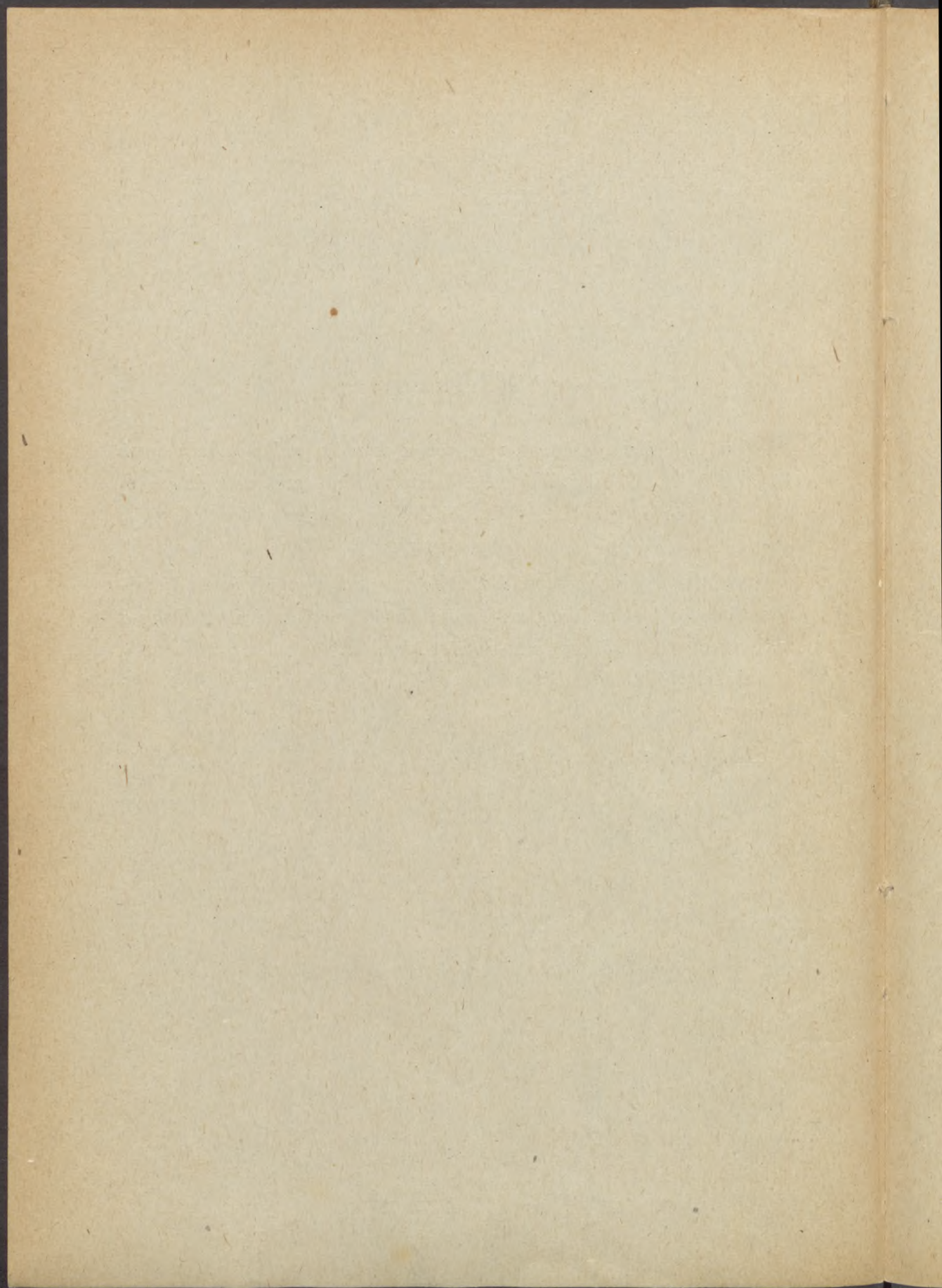
Elméleti közgazdaságtanomnak ez a kiadásq nehéz körülmények között készült. A kézirat már 1943. decemberében készen volt, de a nyomás csak lassan haladt. A könyv már éppen nyomtatás alatt volt, midőn az ostrom alatt a nyomdát telitalálat érte.

Így a nyáron újból hozzá kellett fognom a kéziratnak összeállításához. Nagy hálával tartozom a Mérnöki Továbbképző Intézetnek, hogy a mai nehézségek között vállalta a kötet kiadását.

Az előbbi kiadással szemben csak csekély változtatásokat eszközöltem.

Budapest, 1945. szeptember 27-én.

A SZERZŐ.

Bevezetés

KÖZGAZDASÁG ÉS KÖZGAZDASÁGTAN

1. A **gazdálkodás**. Az ember élete a természetben és ennek anyagi adottságai között folyik le. Már pusztán létét is csak úgy tarthatja fenn, ha a külvilág különböző tárgyaival él, magasabb kulturális színvonalra pedig csupán úgy emelkedhetik az emberiség, ha felhasználja a körülötte levő tárgyakat. E függés hiányérzeteket okoz, melyeket *szükségleteknek* nevezünk. Mindaz, ami e hiányérzetek megszüntetésére alkalmas, hasznos, mert valamilyen szükségletünket elégíti ki. A *haszon* tehát a tárgyaknak az a tulajdonsága, hogy valamilyen szükségletünk kielégítésére alkalmasak.

A külvilág tárgyait, melyek hasznosak, a közgazdaságtanban *javaknak* nevezzük. Ha a javak korlátlan mennyiségben állnának rendelkezésünkre, akkor nem kellene velük törődnünk, mert minden szükségletünket szabadon kielégíthetnénk. A valóságban azonban ez nincs így, mert kevés jószág van, amely, mint p. o. a levegő, korlátlan mennyiségben áll rendelkezésünkre. Az ilyen, t. i. a korlátlan mennyiségben található tárgyakat *szabad javaknak* nevezzük.

A szükségletkielégítésünkre alkalmas tárgyak messze túlnyomó része nem ebbe a csoportba tartozik, hanem csak *korlátozott mennyiségben* áll rendelkezésünkre. Ez arra kényszerít bennünket, hogy az ily tárgyakkal megfontoltan, tervszerűen éljünk. Azt az eljárást, mely a javak céltudatos felhasználására irányul, *gazdálkodásnak* nevezzük. A gazdálkodás tehát elhatározások sorozatából áll, melyekben azt a hasznót, melyet a javak élvezete nyújt, vagyis azt az élvezetet, melyet a tárgyaknak valamely célra való felhasználása okoz, összemérjük azzal az *áldozattal*, mely az illető jószágnak más szükségletünk kielégítésétől való elvonásával vagy pedig termelésével jár. A gazdálkodás tehát mindig az elérni kívánt *haszonnak* a hozandó *áldozattal* való összevetése.

Ha észszerűen akarunk cselekedni, akkor minden olyan jószágnál, mely nem áll korlátlanul rendelkezésünkre, vagyis minden *gazdasági jószág* felhasználásánál ily megfontolást kell eszközölnünk. Minél jobban növekszenek ugyanis szükségleteink, annál inkább növekszik a külvilág tárgyaitól való függésünk és annál inkább növekszik a gazdálkodás jelentősége is. Ha észszerűen akarunk a javakkal élni, jól meg kell fontolnunk, hogy mit milyen célra és milyen mennyiségben használunk fel.

A gazdálkodás lényegéből folyik, hogy az határozott elv alapján való cselekvés. A gazdálkodás ugyanis annak a keresése, hogy adott eszközeink alapján mily módon érhetjük el szükségletkielégítésünk legmagasabb fokát (a haszonmaximumot). Ez annyit jelent, hogy a legkisebb áldozattal a legnagyobb eredményt akarjuk elérni. Minthogy ez jellemzi a gazdasági cselekvést, ezt az elvet a *gazdasági elvnek* nevezzük. Ha a gazdasági elv szerint eljárva, elértük azt a pontot, melynél adott eszközeink mellett már nem

fokozhatjuk tovább szükségletkielégítésünket, gazdaságunk *egyensúlyi állapotban* van, melyet, minthogy az élvezet és áldozat egybevetésével elérhető legelőnyösebb helyzet, az egyén megtartani igyekszik mindaddig, amíg akár szükségleteiben, akár az ezek kielégítésére szolgáló eszközökben nem áll be változás. A gazdálkodás tehát nem egyszerű tetszésszerű szükségletkielégítés, hanem szükségleteink kielégítésének gazdaságunk egyensúlyát keresve, egy határozott módon, t. i. a gazdasági elv alapján való irányítása. Éppen ezért a gazdálkodás az emberi kultúra eredménye, mert ez nemcsak igényeinket növeli, hanem önmuralomra is nevel, mely az észszerű cselekvésnek feltétele.

A gazdálkodás helyzetünk által ránk kényszerített cselekvés, céljaink elérésének eszköze, mely természetesen önmagában nem nyújt kielégülést, hanem csak eszköze annak, hogy életünket magasabb színvonalra emeljük. Viszont, minthogy a külvilágban élünk és tárgyaira még magasabb céljainkkal kapcsolatban is állandóan szükségünk van — gondoljunk csak a templomépítésre, iskolafenntartásra, vagy a honvédelem anyagi szükségleteire —, a gazdálkodás alapvető tevékenység, mely állandóan kíséri életünket. Ha nem gazdálkodunk és a javakat megfontolás nélkül kevésbé fontos célokra használjuk fel, e mulasztásunknak az a következménye, hogy fontosabb szükségleteink kielégítetlenül maradnak.

A gazdálkodás tehát számolás azzal, hogy a hasznos javak csak korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésünkre, vagyis szükségletkielégítésünknek ennek megfelelő eszközzése. Ellentéte a *pazarlás*, mely a helyes beosztás mellőzésével esztelenül való élés a javakkal. Minthogy a gazdálkodás lényege nem a szükségletek megszorítása, hanem ezeknek a rendelkezésünkre álló eszközökkel összhangba hozatala, ellenkezik vele a *zsugoriság* is, mely szükségleteinknek az észszerűség ellenére való megszorítása, midőn pedig az eszközök kielégítésükre rendelkezésünkre állnak. Ahogy a *zsugoriság* ellenkezik a gazdálkodás vezető gondolatával, mert szükségleteinknek a rendelkezésünkre álló eszközökön túlmenő megszorítása, éppen úgy ellentétbe kerül vele a *fényűzés* is, mert feltűnési vágyunknak, álszeméremnek vagy képzelt szükségességnek engedve, egyes célokra több anyagi eszközt szán, mint ami szükségleteink és a kielégítésükre szánt eszközök összhangjának megfelelne.

A gazdálkodás észszerű beosztást, a kielégíteni szándékolt szükségleteinknek eszközeinkhez mért megválasztását jelenti. Ezért főjellemvonása egységes volta. A szükségleteket mindig összességükben kell szemünk előtt tartani, midőn gazdálkodunk, mert csak így biztosíthatjuk azt az összhangot, melynek megvalósítása a gazdálkodás feladata. Az, ami a gazdálkodásban az egységet biztosítja, a tervszerű eljárás. Alapja a *gazdasági terv*, vagyis szükségleteinknek és a kielégítésükre rendelkezésünkre álló eszközöknek a maguk egészében való egybevetése.

A gazdálkodás egységes, mindig összes szükségleteinkre irányzott volta nemcsak a szükségletek egymásmellettiiségének figyelembevételét kívánja, hanem helyes időbeli elosztást is követel a javak felhasználásában. Életünk ugyanis az időben folyik le és szükségleteink nagyrésze az idő folyásával ismétlődik. Ezért a gazdaságosság elvét akkor is megsértjük, ha erre nem vagyunk figyelemmel és valamit a pillanatnyi élvezet fokozására fordítunk, midőn anyagi helyzetünknel fogva a jövőben nagyobb kielégülést biztosítana. Az idő folyásának figyelembevétele vezet a *takarékosságra*, mely azt jelenti, hogy a javak felhasználásánál a jelenlegi és jövőendő szükségleteinkre egyaránt tekintettel vagyunk. A takarékosság tehát gazdálkodásunkban a jelen és jövőendő hasznok összemérése, jelen szükségletkielégítésünknek a jövő érdekében való megszorítása, hogy gazdálkodásunk helyes lefolyását szükségleteink visszatérő természetére való tekintettel irányítsuk.

2. A gazdasági élet elemi folyamatai. A gazdálkodás lényegét vizsgálva, megállapítottuk, hogy mozgatója a szükségletkielégítés, mely azért kény-

szerít bennünket gazdálkodásra, mert a javak korlátolt mennyisége határt szab szükségletkielégítésünknek. A gazdálkodás végpontjában tehát a *fogyasztás*, vagyis a javak felhasználása áll. Maga a fogyasztás, mint szükségletkielégítés már nem gazdasági folyamat, mert a gazdálkodás csak annak megjelölése, hogy mit mire és milyen mennyiségben használunk fel. Legelemibb alakjában a gazdasági folyamat a rendelkezésre álló javak beosztásában merül ki.

Az élet nehézségei és a találékonyság azonban az embert már korán a természet szűkmarkúságával való szembeszállásra sarkalják. Nem éri be többé a meglevő javak tervszerű beosztásával, hanem gyarapítani igyekszik a javakat. Ezzel új folyamat lép be a gazdaságba: a *termelés*. Lényegében ez sem gazdasági, hanem technológiai folyamat, de a gazdaság szolgálatában áll és ellenőrzése alá kerül. Ez azért szükséges, mert a termelés nem teremtés, azaz nem semmiből való alkotás, hanem emberi erőfeszítéssel, vagyis munkával és javak felhasználásával történik, tehát fogyasztással jár. Részben anyagot (nyersanyagot), részben erőt és segédanyagot (p. o. fűtőanyagot) fogyaszt. A termelésben a használt anyagok egy része megsemmisül, p. o. a fűtőanyag elég, másik része alakját változtatja, mint p. o. a nyersanyag. Miként a közvetlen szükségletkielégítésnél, a termelésnél is vannak azonban olyan javak, melyek állandó használatot engednek és csak lassan használódnak el; ilyenek a szerszámok, a gépek stb., idővel azonban ezek is elkopnak és pótlásra szorulnak. A termelés tehát minden esetben áldozattal jár. Ezt az áldozatot nevezzük *termelési költségnek*. Mindaz, amit a javak szaporítása érdekében feláldozunk, termelési költség. A vetőmag költsége a búza-termelésnek, de — minthogy teherrel jár — természetesen a költségek közé kell számítanunk munkánkat is.

Mihelyt a gazdálkodás köre a termeléssel bővül, a gazdasági javak két-féle csoportját különböztetjük meg. *Fogyasztási javak*nak nevezzük azokat, melyek, mint a kenyér vagy egyéb élelmiszerek, továbbá a hosszabb használatot engedő javak, mint p. o. a ruházat, közvetlenül szolgálják szükségletkielégítésünket. Viszont *termelési javak* azok, melyek a termelés célját szolgálják, akár mint anyagok, akár mint eszközök. Ezért nemcsak a gép termelési jószág, hanem a föld is, mert forrása fogyasztási javaknak. Termelési jószág természetesen az emberi *munka* is, mely a termeléssel a jólét főforrása lesz. A termelésben felhasznált javak együttesen alkotják a termelési költségeket.

Ha a termeléssel sikerül célunkat elérni, azaz a kívánt jószágot előállítani, akkor az alkalmazott eljárás *termeléskény*. Ez azonban még nem biztosítja azt, hogy az eljárás egyúttal gazdaságos is. Ezt csak a termelésben hozott áldozatnak, tehát a termelési költségeknek az elért eredménnyel, tehát a termékkel való összehasonlítása útján dönthetjük el. Gazdaságos a termelés csak akkor, ha a termeléssel egybekötött áldozat nem nagyobb, mint az a haszon, melyet az előállított termék jelent szükségletkielégítésünk számára. A szerint azután, hogy milyen a termelésben hozott áldozatnak az elért eredményhez való viszonya, a termeléskénységnek különböző fokozatai vannak. Minél kisebb áldozattal minél nagyobb eredményt érünk el a termelésben, eljárásunk annál termeléskényebb. Valamely eljárás termeléskénysége tehát annál nagyobb, minél jobb hatásfokkal dolgoznak benne a felhasznált javak.

Mihelyt az előállítás kifejlődik, a gazdálkodásnak még egy folyamata veszi kezdetét, t. i. a *készletgyűjtés*. A gazdaság időben lefolyásának következménye, hogy bő termés esetén nem fogyasztjuk el az egész termést, hanem gondolunk a sovány esztendőkre is. A készletgyűjtésnek azonban a termelésre is fontos kihatása van. Nevezetesen lehetővé teszi *termelési körutak* választását, vagyis azt, hogy munkánkat és a rendelkezésre álló anyagokat oly javak előállítására fordítsuk, melyek nem szolgálnak közvetlenül fogyasztásunknak. Ez ugyanis csak akkor válik lehetővé, ha az erre fordítandó munka elvégzése idejére is biztosítva van megélhetésünk. Ezért a készlet-

gyűjtés nagyhorderejű tényezője lesz a termelésnek és kivált a termelékenység emelésének.

Az előbbieken említett folyamatok a gazdaság *elemi folyamatai*, mert a gazdaságot leegyszerűsített alakjában mutatják, t. i. abban az alakjában, melyben még nem kapcsolódott be a társadalmi környezetbe, az emberi közösségbe. Mind e folyamatok közös szabályozója az *értékelés*, vagyis annak a jelentőségnek megállapítása, melyet a javak szükségletkielégítésünkben képviselnek. Az értékelés bonyolult folyamat, mely alapvető jelentőségénél fogva külön tárgyalást kíván.

3. A közgazdaság. Az egyéni szükségletkielégítés szolgálatában állva, a gazdálkodás egyéni tevékenység. Az egyén élete azonban nem folyik le embertársaitól való elszigeteltségben, hanem, mint más tereken, a gazdasági tevékenységből kifolyólag is számos kapcsolat keletkezik az egyének között. Ez természetesen nem menti fel az egyént attól, hogy gazdálkodjék, mert a társadalomban élő egyén is kénytelen a maga szükségletkielégítését helyes beosztással irányítani; az egyén gazdasági tevékenysége azonban beleágyazódik emberi környezetének közösségébe és fejlett fokon a nemzet gazdaságába. Kölesönös behatások és kapcsolatok keletkeznek az egyes egyének gazdasági tevékenysége között és maga a gazdaság is mind sűrűbbre fűzi a társas kapcsolatok szálait. Ez főképen az egyéni munkaerő korlátolt voltára vezethető vissza. Különösen a javak szaporítására való törekvés, a termelés emeli ki az egyént gazdasági elszigeteltségéből és fűzi össze az embereket nagyobb egységekbe, hogy az erők csoportosításának előnyeit élvezhessék.

A gazdasági életnek társas alapra helyezése két alapon lehetséges. Kiindulhat alulról, tehát az egyénből, mint *önkéntes* együtt- vagy egymást kiegészítő módon való dolgozás és kiindulhat felülről, vagyis a közhatalomból *kényszer* alkalmazásával. Az első sokszor alkalmoszerűen keletkezik, a másikat valamely hatalom hozza létre. Mindkét esetben kétféle módon kapcsolódik össze az egyének munkája: egyrészt mint *munkaegyesítés*, másrészt pedig mint *munkamegosztás*. A munkaegyesítés több személy erejének ugyanazon munka végzésére való összetétele, a munkamegosztás szereposztás a munkában.

Az önkéntes gazdasági együttműködés a családból vagy a törzsi kötelékből indult ki, majd a községen belül, később a város és falu között, sőt a közlekedés tökéletesítésével a nemzetek között is tért foglalt. Különböző egyéni hajlamok különö- ügyességeket fejlesztettek ki, melyek idővel a foglalkozások szétválasztásához vezettek. Ezt erősen előmozdította a városok kifejlődése, melyekben a mezőgazdaság háttérbe szorult és az ipar fejlődésnek indult. A munkamegosztás e nemének támasza a *csere*, vagyis a termékek kölcsönös kicserélése. A munkamegosztás ily alapon való térfoglalása az ipar fejlődésének és az emberi ellátás tökéletesedésének, kivált a pénzforgalom terjedésével, tág kaput nyitott. Az ily módon kifejlődő munkamegosztást *egyenrendű munkamegosztásnak* nevezzük, mert a különböző mesterségek keletkezése nem vezet osztálykülönbségekhez.

Másképp van ez a *különrendű munkamegosztásnál*, mely a vezető és a végrehajtó munka szétválasztásában áll és eredetileg magából a társadalmi osztályok közötti különbségből származik. Az úr és a szolga közötti viszony indítja meg az ezi irányú fejlődést, melynek gyakori forrása viszont egyes népek mások részéről való leigázása. Így származik a *rabszolgaság*, mint a legkezedtelegesebb és legkegyetlenebb munkarendszer. Az alsóbb osztályokra nehezedő közjogi munkakényszer az állati erő felhasználásának terjedésével és kivált a kerezténység hatása alatt később enyhült és a *jobbágság* intézményében folytatódott, mely mint a mezőgazdaság fő munkarendszere, sokáig, egyes országokban a XIX. századig, fennmaradt.

A rabszolgaság és a jobbagyság közjogi kényszeren alapszanak, közjogi osztálytagozódás eredményei. Közjogi munkakényszer más alakban ma is

előfordul, így p. o. a hadigazdaságban, midőn az állam bizonyos beosztást ad az embereknek, melyben a szolgálatot előírja. A gazdasági és politikai fejlődés azonban a különrendű munkamegosztás oly alakját is létrehozta, mely közjogi kényszer nélkül alapozza meg a munkamegosztás e változatát. Ez a *bérmunka* rendszere, mely magánjogi úton, szerződések segítségével veti meg az alapját a különrendű munkamegosztásnak. Ily módon a pályaválasztás, illetőleg a munkahely és munkanem szabad megválasztása alapján is lehetségessé vált a munkának nagyobb teljesítményekre való megszervezése, minek feltételeire azonnal rátérünk.

A munkának azt a megszervezését, mely a munkaegyesítés és a munkamegosztás révén létesül, *közgazdaságnak* nevezzük. A közgazdaság tehát a gazdaságnak társas alapon, a nemzeti kötelékben messzemenő szereposztásban való megszervezése. Ez alatt természetesen nem szabad azt értenünk, minthogyha előre megfontolt terv szerint keletkezett volna. Ellenkezőleg, hosszú automatikus fejlődés eredménye, melyet természetesen a jogrendszer sok irányban támogatott. Benne azonban, legalább eddigi fejlődésében, az egyének nem merülnek el. Az egyesek is gazdálkodnak, de gazdálkodásuk, kivált a termelés terén, mind egyoldalúbbá lesz, úgyhogy a körülöttük lévő szervezet nélkül már meg sem tudnának állni. Ez a munkamegosztás következménye, mely önállótlanpá teszi az egyéneket, de ezért a termelés nagyfokú hatályosságával és fogyasztásuk széleskörűvé válásával kárpótolja őket. A közgazdaság így az egyének fogyasztását szabadon hagyva, az egyéni gazdaságok, az üzemek és egyéb közgazdasági intézmények (bankok, közlekedési intézmények, vásárok, közraktárak stb.) szerves kapcsolata; élő organizmus, mely a nemzeti jólétnek anyagi alapját biztosítja.

A közgazdaság nem ugyanolyan értelemben gazdaság, mint az egyéni gazdaság, mert bonyolult szervezete folytán nem olyan egységes, mint az egyéni gazdaság. Csak a teljesen központosított irányított gazdaságnak — és ennek is inkább csak alakilag — volna meg az az egysége, amely az egyéni gazdaságot jellemzi. Minthogy azonban a nemzeti lét szoros életközösség, mely a gazdasági életre is erősen kihat, a nemzet gazdálkodása sem nélkülözi az egységességet, mert részei szorosan egymásra támaszkodnak. De a közgazdaság egysége a kollektivitás egysége, mely részei egymásrautaltságából származik és az egésznek a nemzet közös céljaira való kiigazítottságában áll. Mint az egyének fölött álló egység, a közgazdaság az egyének gazdaságán keresztül igyekszik egységét megvalósítani, előmozdítva azt, aminek kifejtése a nemzet céljai szempontjából kívánatos és akadályokat gördítve az elé, ami a nemzet egésze számára hátrányos. Nehéz időkben, mint p. o. háború esetén, a nemzet gazdaságának egységét szigorúbb rendelkezésekkel, megfelelő anyaggazdálkodással és egyéb intézkedésekkel kell megvalósítani.

4. A közgazdaság kialakulása. Egyszerű kezdetekből fejlődött ki a gazdasági élet ama bonyolult szervezete, mellyel ma szemben állunk. Ahhoz, hogy mai közgazdaságunk kialakulását megismerjük, nincsen szükség arra, hogy az ókori nemzetek gazdasági szervezetével foglalkozzunk. Ez a gazdaságtörténet feladata. A mai közgazdaság kifejlődésének megértéséhez elegendő, ha egy pillantást vetünk arra a korra, melyben a középkori földbirtokrend és a városok kialakulása alkották a gazdasági társas működés kereteit. Az első a mezőgazdasági termelés rendjét szabta meg, a második az ipar fejlődésének alapjait rakta le.¹

A mezőgazdasági termelés alapja a földesuraság volt, mely a jobbágy-ságra hárította a mezőgazdasági munkát, a földesúr pedig a védelmi szervezetben és földesúri jogaiból és kötelezettségeiből kifolyólag a közigazga-

¹ A közgazdaság kifejlődésére és szervezetének alapjaira vonatkozólag v. ö. *Karl Bücher: Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 17. kiad. Tübingen, 1926. és *Walter Eucken: Die Grundlagen der Nationalökonomie*, Jena, 1940.

tásban és a közügyek terén nyert hivatást. Gazdasági szempontból fogyasztó volt, ki birtokainak hozamából, azaz annak ama részéből élt, melyet jobbagyai kötelesek voltak beszolgáltatni. A nagyobb birtokokon azonban nemcsak földművesek éltek, hanem iparosok is, akik az uradalom szükségletét látták el.

A munkamegosztásnak a foglalkozások szétválásához vezető folyamata az ipar önállósulásával indult meg. A különböző vidékeken rendelkezésre álló különböző nyersanyagok feldolgozásra ösztönöztek és így fejlődött ki az ipar ősi formája, a *népipar*, mely még a mezőgazdasággal volt kapcsolatos. Idővel azonban egyesek a földesúri kötelékből szabadulni igyekezvén, mint iparosok kerestek megélhetést és faluról falura vándorolva, kínálták szolgálataikat. Ezzel megszületett a *vándoripar*, mint a béripar első alakja. Ennek egyik késői maradványa volt nálunk p. o. a vándorköszörűs, ki utcáról utcára járva ajánlotta fel szolgálatait. A vándoripar már *béripar* volt, mert a vándoriparos bérért dolgozott. A béripar másik alakja a *megrendelési ipar* volt, melynek kifejlődéséhez az vezetett, hogy az iparosnak bizonyos munka végzésére berendezésre van szüksége. Ilyen legősibb iparosok a kovács és a molnár. Később más iparágak is állandó telephellyel rendelkeznek be. Ez lesz a kiindulási pontja a középkor jellegzetes ipari üzemformájának, a *kézműnek*, mely a városokban fejlődik ki, hol a lakosok nagyobb száma biztosítja a megélhetését.

A bér munka, vagyis a kikötött bérért való dolgozás eleinte alárendelt szerepet játszik; jelentősége azonban a fejlődés folyamán egyre jobban növekszik. A városi kézműves segédei már bérért dolgoznak, természetbeni ellátásuk mellett pénzben fizetett bért is kapnak. Sőt a városi vásárok kifejlődésével a bér munka a mezőgazdaságban is terjed, mert a földesurak egy része lassanként szintén terményeinek a városban való értékesítésére rendezkedik be és uradalmi földjeit zsellérekkel bérért kezdi műveltetni. A bér munka általánosulása azonban a XIX. században a *nagyipar* kifejlődésével és a jobbagyfelszabadítással kezdődik. Általánosulásának feltételei, az egyéni szabadság és az ipari áruk iránti kereslet megnövekedése, előmozdítója pedig a tőkének térfoglalása az iparban.

A *tőke* sajátlagos termelési tényező; nem a természet alkotása, mint a termőföld és nem is az ember erő kifejtése, mint a munka. Alapja a *magántulajdoni* rend, mert a tőke a tulajdonban rejlő hatalomra támaszkodva nyúl bele a termelésbe. A közönséges nyelvhasználat a termelésre vagy kereseti forrásként használt vagyont nevezi tőkének. A tőke azonban, kihatását tekintve, nem anyagi javak halmaza, miként a vagyon, hanem oly gazdasági erő, melyet a *vagyon* által képvisel, hogy mások szolgálatainak megfizetésére képesíti tulajdonosát. Ezzel a tőke megnyitja a lehetőséget arra, hogy mások szolgálatait a termelésben igénybevegyük és nagyszabású terveket valósítsunk meg a termelés terén, vagy az üzleti élet egyéb vonatkozásaiban.

Miként látjuk, a tőke a vagyonra támaszkodó piaci hatalom, melynek birtoka emberek önkéntes közreműködését biztosítja számunkra, kik felett egyébként nincs hatalmunk. Biztosítja pedig ezt egyszerű szerződés, vagyis kölcsönös megállapodás útján. Ezzel a tőke megnyitja az útját annak, hogy a különrendű munkamegosztás közvetlen hatalmi belenyúlás nélkül is széles körben megvalósuljon. Ennek feltétele, hogy az emberek szolgálataikat kölcsönösen felkínálják. Ez alapon a *tőke szervező erővé* lesz, mely nagyszabású teljesítményekre képesíti a közgazdaságot, minthogy a tőkeerő növekedésével a termelési tényezők nagyobbarányú csoportosítása is lehetővé válik.

A tőke keletkezése a pénzforgalom kifejlődésével kapcsolatos. Nem mintha pénz és tőke azonosak volnának, hanem azért, mert a vagyon mindaddig merev és a termelés szervezésének alapjául alig szolgálhat, amíg mozgékonytá nem nyer. Ezt biztosítja a vagyon számára a pénz és ezzel megindul a tőke szervezőmunkája, mihelyt kifejlődik az üzleti szellem, azaz a piaccal kapcsolatos vállalkozás szelleme. A pénz ezt is erősen táplálja és a

tőke, befektetési lehetőséget keresve, a banküzlet és a kereskedelem mellett az ipar felé terelődik.

A céhekben szervezett kézműipar a maga kiváltságaival nemigen nyújtott a tőke érvényesülésére alkalmat. Egyébként is a tőkének a kisszerű keretek nem felelnek meg, mert nem kínálnak érvényesülési teret a tőkeerőnek. Ezért a tőke a háziiparosok felé fordult, kik gyengeségüknél fogva a pénz hatalmának könnyen hozzáférhetők voltak és amúgy is értékesítési nehézségekkel küzdöttek. A tőkésnek viszont éppen az értékesítés az igazi működési tere, mert a tőke működési tere a piac. Ily módon keletkezett a *manufaktúra*, mint az iparnak első kapitalisztikus alakulata, midőn t. i. a tőkés magára vállalta a háziiparosok termékeinek értékesítését. A tőkessel szemben a háziiparosok mindjobban elvesztették önállóságukat és kialakult a *gyáripar*, midőn a tőkés előnyösebbnek látta telepére vinni a munkásokat. Ez lett kiindulási pontja a munkamegosztás egy különleges alakzatának, a *technikai munkamegosztásnak*, mely a termelési folyamatot elemeire bontva, a gépek alkalmazására serkentett és az ipar teljesítőképességét nagymértékben fokozta.

A tőkével kapcsolatban elsősorban arra szoktak gondolni, hogy jövedelmi forrásul szolgál. Ez természetesen igaz és ez indítja a tőkést tőkéje gyümölcsösztetésére. Ez azonban csak eszköze annak, hogy a tőke a termelés terén feladatát teljesítse. *A tőke közgazdasági szerepe a termelés és forgalom nagyarányú megszervezése és oly termelési folyamatok lehetővé tétele, melyek a termelést eredményesebbé teszik.* Ezekről alább szólunk.

A termelés nagyarányú megszervezésére a tőke kiválóan alkalmas eszköz. Ezzé teszi egyrészt *halmazhatósága*, mely tárgyi természetével függ össze, másrészt *hajlékonysága*. Az első képesíti nagyméretű teljesítményekre, a második pedig alkalmassá teszi arra, hogy vele minden üzleti gondolatot annak egyéni elgondolása szerint valósítsunk meg. Ez különbözteti meg a közvetlen, vagyis közjogi kénysertől, mely sokkal merevebb és nehezen alkalmazkodik az adódó esetek egyéni sajátosságához.

A tőkének a termelés szervezésére való felhasználása a korszerű közgazdaságnak jellegzetes alakját, a *vállalkozói* teremtette meg. Vállalkozó az, aki tőke segítségével üzleti gondolatot valósít meg és *vállalat* az a gazdasági egység, mely ily úton létesül és a tőke segítségével folytatja működését. Ez adja meg sajátos jellegét úgy a vállalkozónak, mint a vállalatnak. A vállalkozó működési területe nem egy zárt egység, hanem a közgazdaság, melybe vállalkozása bele van ágyazva és melynek létét köszöni. Vállalkozás csak a közgazdaságban, tehát a cserére alapított társas gazdaságban képzelhető el. Minden téren, mely a tőkének érvényesülési teret nyújt, ezentúl a vállalkozó szervezi meg a munkát, bőségesen élve a specializálódással és a technikai munkamegosztással, új üzleti gondolatokkal, valamint új termékekkel gazdagítva az emberi ellátást. Hozzáfűzve még azt, hogy a közületek (állam, város) is élnek a tőkével üzemeikben, előttünk áll a közgazdaság a maga sokoldalúságával, melyet a munkamegosztás és a pénz használata által kifinomított csere tesznek lehetővé.

5. A piac szerepe a közgazdaságban. A közgazdaság lényegét az embereknek szükségletkielégítésük javítása érdekében való egymásra támaszkodásában ismertük fel. Az ennek szolgálatában álló nagyobb feladatok megoldására való *társulás*, továbbá szolgálataiknak a *kölcsönösség* alapján való igénybevétele teszik a közgazdaság lényegét. Az utóbbinak természetes alapja a csere, vagyis a kölcsönös teljesítés. Eredetileg közvetlenül cserélik ki a felek teljesítményeiket, később a pénz közbenjöttével, amivel a csere rugalmasabbá válik, mert a szolgálatomért vagy szolgáltatásomért kapott pénzért azt vásárolhatok, amire éppen szükségem van. A lényeg ugyanaz marad: kölcsönös teljesítés, javak, illetőleg szolgálatok kicserélése.

A csere nem múltó vagy esetleges alapja a munkamegosztásra felépített közgazdaságban való egymásrátámaszkodásnak, hanem a dolog természeté-

ből folyik, mert mihelyt az egyes gazdaságok nem állítják elő mindazt, amire szükségük van, rászorúlnak más gazdaságok termékeire; annak pedig, hogy ezekhez hozzájussanak, természetes útja a termékek kölcsönös kicserélése. A munkamegosztás és a csere tehát a legszorosabb kapcsolatban vannak egymással és egyenesen kiegészítik egymást. Csere nélkül munkamegosztás csak önkéntes társulás útján, vagy pedig felsőbb parancsra jöhet létre. Az elsőnek köre e téren, mint a történelem mutatja, szűkre van szabva, az utóbbi általánosításának pedig szintén nehézségei vannak. Ha tehát az emberiség nem akar lemondani a munkamegosztás és a specializálódás előnyeiről, vagy messzemenő kényszergazdálkodásra kell rátérnie, vagy pedig a csere alapvető szerepéhez kell ragaszkodnia.

Kezdetleges fokon cserére kevés az alkalom, mert amíg a szorosabb életközösségben (a községben, vagy egyéb szorosabb kapcsolatban) élő egyének gazdasága teljesen hasonló, alig van ok a javak kicserélésére. Ily fokon inkább a szokás által szabályozott munkaegyesítés áll előtérben. Mihelyt azonban a munkamegosztás kifejlődik, a csere alapvető fontosságúvá lesz, mert alkalmat nyújt oly tárgyak megszerzésére, melyeket nem állítunk elő és melyekért fölöslegünkéből szívesen nyújtunk ellenértéket.

Ezzel magának a cserének a jellege is megváltozik. Míg a javak vagy szolgáltatások kicserélése esetleges, azaz csak alkalmasszerűleg és kivételesen fordul elő, a csere nem szerves része a gazdaságnak. *Elszigetelt (izolált) cseréről* szólunk ilyenkor. A csere e kezdetleges alakját bizonytalanság és nehézkesség jellemzi.

Minél inkább teret foglal a munkamegosztás, annál inkább veszt el a csere nehézkességét és esetlegességét és annál inkább lesz általános és tömegszerű jelenség. A csere most már nem egyes, egymásról nem tudó, vagy egymással nem törődő egyének ügye, hanem az egyéneket egymással összekapcsoló társiasító tényezővé lesz. Kifejlődik a venni és eladni óhajtok szoros kapcsolata, melyet *piacnak* nevezünk. Mindjobban és mind több embernek gazdasága rendezkedik be a cserére. Ezzel a gazdaságok önállósága korlátozódik és idővel az emberek nagy részére nézve megszűnik. Az *önellátó*, vagyis a szükséges javakat önmaga számára előállító gazdaság helyét mindjobban a munkamegosztásban résztvevő és ezért cserére támaszkodó, egészen erre berendezkedett gazdaság foglalja el. Ezzel megszületik a *forgalmi gazdaság*, melyet azért nevezünk így, mert a javak és szolgáltatások forgalmára, vagyis kölcsönös kicserélésére van alapítva.

A forgalmi gazdaság a cserefolyamatok láncolata. Egészen a cserére rendezkedik be a javak termelésében és fogyasztásában egyaránt. Az emberek gazdasági kapcsolatainak főtere a piac lesz, melynek két jellemvonása van: az egyik, hogy a piacon a csere tömegszerű, a másik, hogy úgy a vevők, mint az eladók egymás ügyleteit figyelve cselekszenek, mert mindenki a lélegélősebben igyekszik cserélni.

A forgalmi gazdaságban mindennek van piaca, amit rendszeresen csere útján szereznek be vagy értékesítenek. Piacra van nemcsak a fogyasztási javaknak (*fogyasztási piac*), hanem a termelési javaknak, köztük a munkának is (*termelési javak piaca*). Ezzel a gazdaság alapfolyamatai bekapcsolódnak a piacba és társas vonatkozásban is kiépülnek.

Az egyéni gazdaság alapmozgatója természetesen ezután is a szükséglet marad, de a szükségleteknek bele kell illeszkedniök a forgalmi gazdaság kereteibe, ami a piacba való kivetítésüket, a forgalomban való jelentkezésüket tételezi fel. A szükségleteknek piacon kell jelentkezniök, hogy az egyén a kívánt javakat megszerezhesse, ez pedig csak annak a számára lehetséges, ki kellő ellenszolgáltatást tud nyújtani. Így a szükséglet forgalmi alakjában, mint *kereslet* jelentkezik.

Ugyanígy módosul a gazdasági élet tárgyi alaptényezője: a javak *árúkká*, vagyis vételre kínált javakká válnak, melyek nem a termelő gazdaságán belül fogyasztatnak, hanem mindenkinek rendelkezésére állnak, ki

értük ellenszolgáltatást nyújt. Ezért a forgalmi gazdaságban *kínálatról* beszélünk, azaz vételre kínált javakról, melyek mennyisége nem a venni szándékozóktól, hanem az áruikat kínáló termelők termelésétől, illetőleg a kereskedők készletétől függ. Így tehát a forgalmi gazdaságban úgy a szükségletek, mint a kielégítésükre szolgáló javak piaci alakjukban mint kereslet és kínálat jelentkeznek. A keresletet a vevők rendelkezésére álló vásárlóerő, a kínálatot pedig a piacon elérhető áron való termelés lehetőségei korlátozzák.

A forgalmi gazdaságban az értékelés sem maradhat meg eredeti szűk körében. Piaci vonatkozásban az értékelésen nyugvó eredeti egyéni jelentőség helyét a javak jelentőségének a cserére, a forgalomra vonatkoztatott megbírálása foglalja el és így az egyéni értékelés mellé a forgalomgazdaságban az *ár* lép. Az ár is a javak gazdasági jelentőségét fejezi ki, de már nem egyéni, hanem piaci, azaz forgalomgazdasági vonatkozásban. Az ár az áruk-nak a forgalomban könnyebben, vagy nehezebben való megszerzhetőségét állapítja meg. Amint az értékelés iránytűje a gazdaságnak egyéni vonatkozásban, úgy az ár iránytűje lesz forgalomgazdasági vonatkozásban. Azt jelzi, hogy a gazdaságok piaci kapcsolatai alapján milyenek az áru megszerzési, illetőleg értékesítési lehetőségei. Az ár tehát az érték forgalomgazdasági változata, társadalmi, azaz piaci értékítélet, mely a kereslet és kínálat egymásra hatása alapján alakul ki.

Új, az elemi gazdaságban hiányzó tényező lép fel a forgalomgazdaságban a *pénz* keletkezésével. A pénz a forgalomnak sajátlagos eszköze, melynek máshol, mint a forgalmi gazdaságban, éppen ezért nincsen helye. A forgalom életfolyamatainak viszont életetője és fontos kiegészítő része, mert számolási egységet teremtve a javak forgalmában, a pontos számítást teszi lehetővé. Ugyancsak a forgalmi gazdaság szüleménye az áruk forgalmának hivatásszerű lebonyolítása, a *kereskedelem* is.

Minél inkább elvesztik az egyének a piacra való támaszkodásukban gazdasági önállóságukat, annál inkább lesz egész megélhetésüknek is alapja a piac. Míg az önálló gazdaság közvetlenül földjének és munkájának hozamából fedezi szükségleteit, addig a piaci forgalomra támaszkodó egyének megélhetési feltételeit a piac és az áralakulás szabja meg. Vagy gazdaságuk hozamát értékesítik a piacon, vagy munkaerejüket, avagy tőkéjüket becsátják ellenérték fejében mások rendelkezésére és az ennek ellenében kapott pénzösszezből, vagyis *jövedelmükből* élnek, melyért a szükséges javakat szintén a piacon vásárolják. Ily módon az áruk elosztása is társadalmi úton megy végbe a piacon. Ezt a folyamatot *jövedelemeloszlásnak* nevezzük. Az egyének túlnyomó része már nem termelése hozamából, hanem pénzben nyert jövedelméből él.

Hasonlóképpen módosul a forgalmi gazdaságban a termelés is. Az ön-ellátás szűk körre szorul és a termelés mindinkább a piacon való értékesítésre rendezkedik be. A termelési költségek *pénzköltséggé* lesznek; mértékük már *nem* a termelésnél hozandó eredeti áldozat, hanem az az ár, melyet a vállalkozónak a termelési tényezők megszerzéséért fizetnie kell. A termelés eredményességének közvetlen mértéke piaci vonatkozásban nem a termelékenység (produktivitás), hanem helyét a *jövedelmezőség* (rentabilitás) foglalja el, mely a termék értékesítési lehetősége és az előállítására fordított költség közötti pénzben kifejezett különbözetben jut kifejezésre.

Természetesen a gazdasági erőfeleslegek jellege és szerepe is megváltozik a forgalomgazdaságban. Ezek eredetileg a termelés közvetlen támaszai és az előrelátás eredményei. A forgalomgazdaságban, miként láttuk, piaci érvényesülésre nyílik alkalmuk és pénzben felhalmozva *tőkévé* lesznek. Mint felhalmozott gazdasági erő, azaz felhalmozott esereerő, a tőke a termelés és a forgalom megszervezését teszi lehetővé és ezáltal a munka társadalmi alapon való megszervezésének legfőbb eszközévé lesz.

A gazdasági erőtartalékok azonban nemcsak gazdasági szerepükben módosulnak a forgalmi gazdaság térfoglalásával, hanem új felhasználási lehe-

tóséget is nyernek a *hitelben*. Ez semmi más, mint a gazdasági erőfeleslegek ideiglenes átengedése ellenszolgáltatásért. Tehát a hitel is forgalmi jelenség: csere, csak hogy nem végleges átengedés, mint az adásvétel, hanem csak ideiglenes rendelkezésre bocsátás.

A termelési tényezőknek ellenszolgáltatás fejében ideiglenes átengedése nemcsak a tőkénél fordul elő. A földek bérbeadásával gyakori az a földnél is és a bér munka elterjedésével nagy szerephez jut az a munkára vonatkozólag is. Sőt még a vállalkozói munkának is megvan a piaca, melyen a nagy társas vállalatok vezető tisztviselőket keresnek.

Mindezekből kitűnik, hogy a forgalmi gazdaság a gazdasági élet egyik fázisát sem hagyja érintetlenül. Minden vonatkozásban módosítja a gazdasági folyamatokat, azokat közvetettekké és az emberek kiegészülésébe bekapcsolódottakká teszi. Az egyéni gazdaság magában lefolytatja a gazdasági élet alapfolyamatait, benne jelentkeznek a szükségletek, melyek nyomása alatt a rendelkezésre álló mennyiség figyelembevételével iránytűjét az értékelésben keresi. Az egyéni gazdálkodás tárgyai továbbra is a javak; tökéletesítője a munka és az erőfeleslegek gyűjtése. De az egyéni gazdaságok a forgalom forgatagába kerülnek, bekapcsolódnak a környezetbe és ezáltal előállanak a forgalomgazdaság előbb leírt életfolyamatai, a csere, a kereskedelem, a pénzbeli számítás, az áralakulás, a hitel, a földbérlet, a bér munka, a vállalkozás és a jövedelemeloszlás. A forgalomba való bekapcsolódással a gazdálkodás tehát sokkal bonyolultabbá lesz, mint annak elszigetelt alakja, az elemi gazdaság.

6. A közgazdaság és az állam. Azt mondtuk, hogy a közgazdaság kifejlődése önkéntes folyamat, mely nem előre átgondolt terv szerint és nem felülről irányítva ment végbe, hanem az emberek gazdasági érintkezésének sűrűsödésével magától alakult ki. Ez távolról sem jelenti azt, hogy kialakulásában az államhatalomnak nem lett volna része. A társas élet kereteit szabályozó tevékenységével és intézmények létesítésével az államhatalom erősen támogatta és elősegítette a közgazdaság kialakulását.

A gazdasági együttműködés és a gazdasági életben való kölcsönösség békés egymásmellettiiséget jelent. Ezért alapvető feltétele a *jogrendnek* és *örének*, az államhatalomnak kibontakozása. A jogrend biztosítja egyrészt azt a nyugalmat, amely a gazdálkodáshoz szükséges, másrészt azt, hogy az emberek vállalt kötelezettségeiket teljesítik; e nélkül pedig az emberek egymásra támaszkodása, egymás teljesítményeire való számítása meg nem állhat. Az állam bírói hatalma és az emberek közötti megállapodásnak jogi szabályozása ezért elengedhetetlen feltételei a magasabbrendű gazdasági összeműködésnek.

Nem kevésbé az a helyes *közigazgatás* is. Minél sűrűbb lesz a lakosság és minél inkább kihat egyik ember tevékenedése másokra, annál inkább szükség van oly jogszabályokra, melyek mederbe terelik az emberek egymás mellett élését és ezzel biztosítják azt, hogy az emberek egymás köreit ne zavarják.

Az állam azonban ezen túlmenőleg mindjobban közvetlen segítséget is nyújt a közgazdaságnak bizonyos berendezések felkarolásával és később ilyenek létesítésével is. A gazdaság társas vonatkozásaival kapcsolatos létesítmények jó része magából az élet szükségleteiből alakult ki. Ilyen p. o. a pénz és ilyenek a vásárok, sőt magasabb válfajuk, a tőzsde is. Ha azonban ezen intézmények és berendezések nagyrésze magától esirázott is ki a gazdasági élet talajából, az államhatalom, midőn fontosságukat felismerte, szabályozásukkal sokat járult hozzá tökéletesbülésükhöz. Így volt ez, mint látni fogjuk, a pénznél, de számos más intézménynél is. Az állam azonban maga is létesített intézményeket, melyek egyenesen a közgazdaság céljait szolgálják. Ilyenek a nemzet gazdaságát legfelsőbb fokon irányító gazdasági hatóságok, melyek, bár a közigazgatás szervei, mindinkább gazdasági szervekké is lesznek. Ha sok esetben az állam tartózkodik is attól, hogy maga állítson

fel gazdasági szerveket, mégis sokszor közvetve sok irányban befolyásolja ezek létrejöttét.

Míg a munkamegosztás főképen egyéni kezdeményezés eredményeként fejlődött, addig a társulás előmozdításában az államnak és egyéb közületeknek, kivált a városoknak jelentős szerepük volt. Régen kiváltságok (privilegiumok) nyújtásával az iparosok tömörülését és kereskedelmi társaságok létesítését hathatósan támogatta az állam, később pedig a gazdasági élet alakulatainak és intézményeinek szabályozásával irányítja azok működését. Sőt az állam és a városok vállalatok — p. o. államvasutak, városi köz-művek — létesítésével maguk is beléptek a közgazdaságba.

Ezzel az állam és a közgazdaság közötti kapcsolat mind szorosabb lesz. Minél jobban fejlődik a közgazdaság, annál több szál fűzi össze az állammal és annak jogrendjével. A közgazdaságnak mai fejlettségében való kialakuláshoz tehát az állam közreműködése elengedhetetlen volt.

Azokról a tényezőkről szólva, melyek a közgazdaság mai bonyolult szervezetét létrehozták, nem szabad azonban megfeledkeznünk még két tényezőről. Az egyik a *népesség szaporodása*, mely az emberek egymásrautaltságát, de egyúttal együttműködésük lehetőségét is erősen előmozdította, a másik pedig a *technika fejlődése*, mely a népesség szaporodásával tág teret nyert a termelési folyamatok eredményesebbé tételében.

Technika és gazdaság között sok a közös vonás. Mindkettő észszerű tevékenység és az emberi jólétnek hatalmas előmozdítója. Szoros érintkezésük dacára azonban a kettő lényegileg különbözik. Míg ugyanis a gazdaság adott eszközökkel és adott szükségletekkel számol és ezek helyes összehangolását célozza, addig a technika adott feladatok számára keresi a természeti törvények alapján lehetséges megoldásokat. A technika — magában véve, amint a laboratóriumban jelentkezik — csak a természet lényeivel számol és feladata adva van; a gazdaság ezzel szemben az elérendő célokat is mérlegeli, mert feladata ama célok kiválasztása, melyek megvalósítása a rendelkezésre álló eszközök figyelembevételével megfelel az észszerűség követelményeinek. Míg tehát a technika a maga sajátos mivoltában csak az eszközöket válogatja ki, addig a gazdaság a szükséglet kielégítésének a meg- vagy megmenedezett voltát is mérlegeli. Minthogy a különböző feladatok megoldásához szükséges eszközök csak korlátozott mennyiségben állnak rendelkezésünkre, a technika az életben a gazdaságosság ellenőrzése alá kerül és nemcsak a technikai célszerűség, hanem a gazdasági megengedhetőség is döntő lesz abban, hogy egy vasutat vagy hidat, avagy más technikai berendezést létesítsünk-e vagy sem. Tisztán, a gazdaságtól mentesen a technika csak a laboratóriumban található, de még a laboratóriumok létesítésének is határt szab a gazdasági célszerűség.

7. A közgazdaságtan keletkezése. A közgazdaság mai bonyolult szerkezete csak fokozatosan fejlődött ki. Már *Aristoteles* tárgyalta egyes vonatkozásait, de sokáig a gazdálkodásnak inkább csak technikai oldala keltett érdeklődést és csak midőn sűrűbb lett az emberek közötti gazdasági érintkezés, kezdte az a figyelmet magára vonni. Ekkor is jó ideig nem a gazdaság mint ilyen foglalkoztatta az elméket, hanem inkább az, hogy az emberek gazdasági érintkezése miképen hozható összhangba az erkölcs parancsaival. Ebből a szempontból vizsgálták főképen az ár és a kamatszedés kérdéseit az egyházatyák és nyert különösen *Aquinói Szent Tamás* mélyebb bepillantást a közgazdaság egyes folyamataiba.¹

A közgazdasági kérdések mint ilyenek csak akkor kezdték magukra vonni az érdeklődést, amikor a városok fejlődésével az ipar és kereskedelem

¹ V. ö. *Ausgewählte Schriften zur Staats- und Wirtschaftslehre des Thomas von Aquino*. Neue Übertragung mit Anmerkungen und einer kritischen Einführung von Fr. Schreyvogel. Jena, 1923.

lendületnek indultak és a városok élelemmel való ellátása egyre több figyelmet kívánt. A városi hatóságok igyekeztek polgáraik kereseti lehetőségeit tágítani és a környező falvakkal való forgalmat ápolni, nemcsak azért, mert ettől függött a városi lakosság élelmezése, hanem azért is, mert vásárlásaival a falusi lakosság táplálta egyúttal az ipart is. Erősen növelte azután a közgazdasági kérdések iránti érdeklődést a központi hatalom megerősödése, mely anyagi eszközöket kívánt, éppen úgy, mint a sűrűn ismétlődő háborúkhöz szükséges zsoldos hadseregek tartása és felszerelése. Ezek az eszközök pedig csak a közjólét emelkedésével voltak előteremthetők. Ezért most már nemzeti vonatkozásban is tervszerű gondoskodás tárgyát kezdte képezni a jólét emelése, különösen az ipar és a kereskedelem fejlesztése, melyek pénzbeli jövedelemhez juttatták a fejedelmi kincstárt. Rendszeres állami tevékenység fejlődött ki, mely az ipart és a kereskedelmet különböző szabályokkal törekedett fejleszteni. Különös gondoskodás tárgya volt a pénzforgalom, melynek növelése országos érdekek látszott, mert a pénzben látták a gazdagság megtestesülését és az ipar, valamint a kereskedelem fejlesztésének egyik főeszközét. A pénzmennyiség növelésére legfőbb eszköznek a külfölddel való kereskedelem fejlesztését tartották, mert ha az ország nagyobb értékű árumennyiséget visz ki külföldre, mint amilyent onnan behoz, a különbözetnek, így okoskodtak, pénzben kell befolynia. Ez volt a *kereskedelmi mérleg tana*, mely a *merkantilizmusnak*, amint e gondolatvilágot nevezték, középpontjában állott.¹ Az egész rendszerben az a gondolat uralkodott, hogy a közgazdaság fejlesztése az állam feladata, melynek megfelelő rendszabályokkal gondoskodnia kell arról, hogy az ország lakossága számára kellő kereseti lehetőséget biztosítson és a vagyonosodás feltételeit megteremtse.

A merkantilizmus gyakorlati szemmel, a *politika* szemszögéből nézte a közgazdaságot, keresve azt, hogy az állam milyen rendszabályokkal növelheti a nemzet vagyonosodását. Ahhoz azonban, hogy ennek módját megtalálják, mind mélyebben kellett a közgazdasági élet összefüggéseit vizsgálni. E vizsgálat mindinkább nyilvánvalóvá tette azt, hogy a *gazdasági életnek megvannak sajátos természetéből folyó összefüggései, melyek figyelembevétele nélkül az állam intézkedései nem lehetnek hatályosak*.

Ennek már a későbbi merkantilisták is mindjobban tudatára ébredtek, de az állami szabályozásra irányított gondolkozásuk visszariadt annak felismerésétől, hogy az állami szabályozásnak korlátai is vannak. Más világszemléletre volt szükség ahhoz, hogy a közgazdaság sajátos természetét és bennrejlő erőit a szabályozás gondolatától függetlenül, tisztán tudományos szemmel kutassák. Az ehhez szükséges légkört a XVII. században meginduló és a XVIII. században erősen előretörő *felvilágosodás bölcselete* teremtette meg, mely a természet megismerésében tett nagy haladástól bátorítva, az emberre és társadalmára alkalmazta a tiszta, tudományos kutatás eszközeit és anyagiasság felfogásában különös érdeklődéssel fordult a gazdasági élet felé.

François Quesnay (1698–1774), XV. Lajos orvosa volt az, aki a közgazdaságot az emberi test önműködő szervezetének mintájára vizsgálva, először tűzte ki célul a közgazdaságot mozgó *törvények* felkutatását, abból indulva ki, hogy az emberi társadalomnak is megvan természetéből folyó normális, vagyis *természetes* állapota, mely mintegy egészségi állapotát jelzi, amidőn a szervezet önmagától, a bennrejlő erők hatása alatt működik. Quesnay köré a tanítványok kis tábora csoportosult, az idősebb Mirabeau, Mercier de la Rivière, Letrosne, Dupont de Nemours, Turgot és mások. Ökonómistáknak,

¹ A merkantilizmusra vonatkozólag v. ö. H. Schacht: Der theoretische Gehalt des englischen Merkantilismus. 1900. — Heyking: Zur Geschichte der Handelsbilanztheorie. 1880. — W. Oncken: Geschichte der Nationalökonomie. Leipzig, 1902. — E. A. Johnson: Predecessors of Adam Smith. London, 1937.

később *fiziokratáknak* nevezték ezt az iskolát,¹ mert hívei a gazdaságnak a természettel és a *természetes renddel* való kapcsolatát hirdették, melytől a *tényleges rend*, ahogyan az államilag szabályozott állapotot nevezték, eltér.

Quesnay volt a közgazdaságtannak mint tudománynak a megalapítója, mert elsőként értette meg, hogy a közgazdaság folyamataiban is vannak szükségszerű összefüggések. Ettől a meggyőződéstől áthatva, a közgazdaság törvényszerűségeinek felkutatását tűzte ki a közgazdaságtan céljául. Ebből adódott a fiziokratáknak a merkantilistáktól teljesen eltérő, sőt azokéval éppen ellentétes álláspontja. Az állami beavatkozás szemükben feleslegesnek, sőt károsnak látszott, mert útjában áll a gazdasági erők természetes működésének és éppen így helytelennek látszott a pénzforgalomnak az előtérbe helyezése, mert a gazdaság alapjában véve az ember és a természet egymáshoz való viszonya; hiszen az ember nem pénzből, hanem végeredményben javakból, mégpedig a természet adományaiból él és ezért elsősorban a mezőgazdaság érdemel figyelmet.

E magában véve teljesen helytálló nézőpont azonban erős egyoldalúságba sodorta a fiziokratákat, midőn azt állították, hogy *csak a föld termelékeny*. Ezzel nem akarták ugyan azt állítani, hogy az ipar és a kereskedelem felesleges, de mégis meddő osztályoknak bélyegezték az iparosokat és kereskedőket, mert csak a természetadta anyagokat dolgozzák fel. Ebben az az elgondolás vezette őket, hogy a mezőgazdaság tartja el a többi osztályokat, mégpedig oly módon, hogy szolgálataikat megfizeti.

A fiziokratizmussal a közgazdasági élet nagyszabású távlata tárult fel. A közgazdaság az embereknek megélhetésükért dolgozó társas összeműködéseként bontakozott ki, mely önmagától működő, az emberek megélhetési törekvéséről hajtott szerkezet, melyet a forgalom kerekjei mozgatnak, lehetővé téve azt, hogy az is megéljen, aki maga nem termeli élelmét, hanem azt munkájával vásárolja meg. E szerkezet behatóbb tanulmányozása vezetett a közgazdaságtan további fejlődéséhez.

Ez elsősorban *Smith Adám* (1725—1790) nevéhez fűződik, ki a fiziokratizmus egyoldalúságától szabadította meg a közgazdaságtant, midőn az *emberi munka termelékenységét* és a *munkamegosztás* előnyeit helyezte rendszere középpontjába.² A közgazdaság szerkezetének a piac segítségével való önműködő voltát *Smith* is erősen hangsúlyozta, rámutatva az *önérdekre*, mely létük megalapozására irányuló törekvésükben az embereket teljesítményekre sarkalja és amelyet a kifejlődő verseny kellő keretek közé szorít. Ugyanakkor *Smith* szerint az emberek szabad tevékenysége a munkamegosztás kifejlesztésével az emberiség legjobb ellátásához vezet, mert a szabadverseny mindenkit oly teljesítményre kényszerít, mely tehetségének legjobban megfelel.

A *Smith* rendszerével meginduló *klasszikus iskola*, melynek másik két oszlopa *Dávid Ricardo*³ (1772—1823) és *Róbert Malthus*⁴ (1776—1834) voltak,

¹ A fiziokratizmusról l. *Oncken* c. i. munkáján kívül *W. Petzet*: Der Physiokratismus. Karlsruhe, 1929. — *Weulersee*: Le mouvement physiocratique en France. Paris, 1910. — Továbbá *Quesnay* és *Turgot* munkáiból ford. Fenyvessy Adolf. L. kiad. Budapest, 1889.

² Főművei: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Edinburgh, 1776. Magyarul: Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Ford. Eber E. Budapest, 1940.

³ Főműve: On the Principles of Political Economy and Taxation. London, 1817. Magyarul: A közgazdaság és adózás alapelvei. Ford. K. Nagy Dénes. Budapest, 1940.

⁴ Első műve: An Essay on the Principles of Population. London, 1798. Magyarul: Tanulmány a népesedés törvényéről. Ford. György Endre, 1902., továbbá Principles of Political Economy considered with a view to their practical application. London, 1820. (Magyarul: A közgazdaságtan elvei tekintettel gyakorlati alkalmazásukra. Ford. Neubauer Gyula. Budapest, 1940.)

főképp a piac, az áralakulás és a munkamegosztással kapcsolatban álló *jövedelemeloszlás*, vagyis a különböző jövedelmi ágak természetének bővebb megvilágítására törekedett. A közgazdaság önműködő szerkezetének szoros logikával összefűzött képe bontakozott ki ez alapon. A piac, mint a munkamegosztásban összeműködő egyének kapcsolata, az árak kialakításával szabja meg mindenki számára a megélhetés feltételeit, gondoskodva arról, hogy a fogyasztás a termeléssel összhangban maradjon. Így tehát a közgazdaság önmaga kényszeríti ki minden beavatkozás nélkül a gazdasági élet összhangját. A természet nagyszerű összhangjának bámolatával eltelt XIX. századra mély benyomást tett a közgazdaság eme nézete és a klasszikus iskola tanai az egész művelt világot meghódították.

A *Smith* által a közgazdaság önműködő szerkezetéről festett kép valóban vonzó és a munkamegosztásban való szabad együttműködés előnyeit kidombrító magyarázatát adta a fejlett gazdasági életnek. Franciaországban *Jean Baptiste Say*¹ (1767—1832) vezetése alatt e derűs világításban szemlélték a szabad gazdasági összeműködést és az Egyesült Államokban is *Henry Carey*² (1793—1879) hatása alatt, bár *Smith* tanait jelentékenyen módosítva, a gazdasági fejlődés biztató távlatát látták megnyílni. *Ricardo* azonban egészen más színben tüntette fel a gazdasági élet jövőjét. Felfogására döntő befolyással volt *Malthus népesedési törvénye*, mely szerint az emberiség gyorsabb szaporodásra hajlamos, mint a fenntartására szükséges eszközök, amiből azután az emberiség gazdasági jövőjének sötét képe bontakozott ki, mely szerint egyre fokozódó munkateljesítmény mellett sem lehet azon segíteni, hogy a társadalom alsóbb rétegei mindig csak a legalacsonyabb életszínvonalon élhessenek. A jövőnek e kevésbé biztató távlatától *John Stuart Mill* (1806—1875) sem tudott szabadulni, aki a klasszikus tanokat — főképp *Ricardo* nyomán haladva — foglalta össze.³

Ricardo elmélete mintaképe az elméletnek. Néhány alapvető tételből igyekszik a közgazdaság egész lefolyását egységesen megmagyarázni. Ezek az árnak a verseny folytán az árak termelési költségével való egyenlősége, a népszaporodás törvénye és a föld csökkenő termékenysége, mely szerint fokozott munkateljesítmény mellett a föld hozama nem növekszik a művelésére fordított munka arányában. Ezekből vonta le — a mezőgazdasági technika haladásának erős alulbecsülésével — azt a következtetést, hogy a népesség szaporodása csak a földbirtokososztály helyzetét javítja, míg a tőkés nyeresége folytonosan csökken és a munkásosztály megmarad alacsony életszínvonalán, a létminimumon.

Ricardo módszere mintaszerűen mutatja az elvont elmélet előnyeit és hátrányait egyaránt. *Ricardo* teljesen átértette, hogy a dolgok megértése csak bizonyos elvonatkoztatások — *abstractiók* — segítségével lehetséges, mert az életet a maga teljességében, a valóságnak a maga egészében egyszerűre való átölelésével sohasem lehet felfogni és megérteni. Csak a mellékesnek, az egyes esetek egyéni vonásainak elhanyagolásával lehet a dolgok alapvető összefüggéseit eszünknek hozzáférhetővé tennünk és ezért elvonatkoztatásokra minden tudománynak szüksége van. Már megfigyeléseinket, a kérdések felvetését is csak ezen az alapon végezhetjük. *Elmélet és a velejáró elvonatkoztatások nélkül nicsen megértés*. Ha a gazdaságot és a közgazdaságot meg akarjuk érteni, el kell tekintenünk mindentől, ami nem gazdasági, különben a gazdaság sajátos vonásait, igazi lefolyását nem tudjuk megérteni. Ez a *tiszta ökonómia*, melynek kiépítésén fáradozott *Ricardo*.

¹ *Traité d'économie politique*. Paris, 1803.

² *Principles of Social Science*. 1857—1860. (Magyarul: A társadalmi tudomány kézikönyve. Ford. Halász Imre. Pest, 1867.)

³ *Principles of Political Economy, with some Application to Social Philosophy*. London, 1848, (Magyarul: A nemzetgazdaságtan alapelvei. Ford. Dapsy L. Budapest, 1874—1875.)

De *Ricardo* rendszere, éppen bámulatraméltó következetességével, élesen megvilágítja az elvonatkoztatások veszélyeit is. Rávilágít ugyanis arra, mennyire kell vigyáznunk elvonatkoztatásainknál arra, hogyha, mint a közgazdaságtanban, a valóságot, az életet akarjuk megmagyarázni, igazán annak pontos megfigyeléséből induljunk ki. A lényeges vonásoknak a lényegtelenektől való megkülönböztetése az, amiben könnyen tévedünk és ez magyarázza meg *Ricardo* tévedéseit is.

Az elmélet legnagyobb veszedelme azonban az, ha elfelejtve azt, hogy tételeinket a valóság számos tényezőjének elhanyagolásával nyertük, azokat az egyéni esetek sajátosságainak elhanyagolásával, közvetlenül és további megfontolás nélkül akarjuk az élet szabályozására alkalmazni. Miként az orvos a test megvizsgálása nélkül nem írhat orvosságot, a közgazda sem mondhat ítéletet az alkalmazandó rendszabályokról, ha nem veszi figyelembe a fennforgó eset összes körülményeit. Az elmélet, ha helyes, megmutatja neki az általános összefüggéseket, de csak a gazdaságiakat, pedig a gazdaság és még inkább a közgazdaság, nincsen elszigetelve az emberi élet egészétől, az ember egyéb, erkölcsi, nemzeti és szellemi célkitűzéseitől. Mindezek a közgazdasági elméletben, legalább is a tiszta ökonómiában, figyelmen kívül maradnak, de az élet szabályozásánál ezeket nem szabad figyelmen kívül hagyni. Ezért a közgazdasági elmélet, mielőtt a közgazdaság szabályozására hasznosítani akarjuk, kiegészítésre szorul. E kiegészítés a *gazdasági politika*, mely a közgazdaságot az emberi és társadalmi élet egészébe való beleilleszkedésében vizsgálja.

8. Újabb áramlatok a közgazdaságtanban. A klasszikus magyarázat zárt egységével óriási hatást keltett világszerte, mert egyszerre rávilágított a közgazdaság alapvető összefüggéseire. De azt, hogy a közgazdaságtan általános tételei, bár szemünk elé állítják a közgazdaság alapvető összefüggéseit, nem elegendők a gazdasági politika kérdéseinek megoldására, sokáig nem tudták megérteni. Az elmélet ama megállapításából, hogy a közgazdaság önmagától hajtott, önműködő szerkezet, sokan azt a következtetést vonták le, hogy a gazdasági életet szabadon kell hagyni és az államnak nem szabad a gazdasági élet folyásába beavatkoznia. Politikai pártok írták zászlajukra a „benemavatozás” jelszavát, mely a fejlődő kapitalizmus törekvéseivel egyezett.

Az élet azonban hamar megmutatta, hogy a gazdasági élet korlátlan szabadsága mennyi baj forrása. Angliában, hol a legtisztábban alkalmazták ezt az elvet, a munkásosztály nyomora kísérte nyomon a gazdasági szabadság politikáját és iparilag fejlettebb országokban a kereskedelem szabadsága az ipari fejlődés akadályaként mutatkozott. Az élet kezdett szembehelyezkedni a liberális politika követeléseivel. Félreérthetetlenül kitűnt, hogy mily veszedelem a közületi és az állami életre a gazdasági politikában az erkölcsi és a nemzeti tényezők elhanyagolása. Míg Németországban *Müller Adám*¹ (1779–1829) az állami és a gazdasági élet szoros összefüggését hangsúlyozta (*romantikus iskola*), addig Svájcban *Simonde de Sismondi*² (1773–1843) az erkölcsi szempont bevezetését követelte a gazdasági politikába (*etikai iskola*), *List Frigyes*³ (1789–1846) pedig, kinek Magyarországon *Kossuthra* is nagy hatása volt, a nemzeti céloknak a közgazdasággal való összefüggését helyezte előtérbe. A munkások nyomora a szocializmus fejlődéséhez vezetett és *Marx*

¹ Die Elemente der Staatskunst. Berlin, 1802. (Új kiadás: Jená, 1922.)

² Nouveau principes d'économie politique. Paris, 1819. (Magyarul: A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. Ford. Enyedi L. Budapest, 1893–1899.)

³ Das nationale System der politischen Ökonomie, 1841. (Új kiadás 1922.) (Magyarul: A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere. Ford. Sárváry A. Kőszeg, 1843.) (Új kiad. Ford. Horn J. Budapest, 1941.)

Károly (1818–1883) kifejlesztette a *tudományos szocializmus* elméletét, a munkások nemzetközi érdekközösségét hirdetve.¹

Mind e törekvések a közgazdasági élet oly magyarázatának vágyát keltették fel, mely nem indul ki néhány általános, az élettől erősen eltávolodó feltevésekre alapított levezetéstől (*dedukció*), hanem figyelembe veszi azt, hogy a gazdasági élet az általános emberi és társadalmi életnek csak egyik vonatkozása, melyet csak az emberi és társadalmi élet összes tényezőinek figyelembevételével és ezek keretén belül lehet igazán megérteni. E közben a figyelem mindinkább arra a tényre terelődött, hogy a gazdasági élet a társadalmi élet egészével való összefüggésénél fogva *történelmi képződmény*, mely szervezetében fejlődik és átalakul. Ezért mindjobban a közgazdasági szervezet változásai és történelmi kialakulása vonták magukra a figyelmet, különösen Németországban, melynek az Angliában és Franciaországban kialakult, egyoldalúnak és anyagiasságnak ítélt gondolkodás kevésbé felelt meg. A német bölcsélet irányának hatása nyilvánult meg ebben, mely általánosabb, a dolgok magasabb, a gazdaságin túlterjedő nézletét követelte.

E törekvések hatása alatt *Roscher Vilmos* (1817–1897) vezetésével megindult a közgazdaságtan *első történelmi iskolája*. *Bruno Hildebrand* (1812–1871) és *Karl Knies* (1821–1898) lelkesen hirdették, hogy csak történelmi alapon lehet a közgazdaság jelenségeit megérteni és e törekvések még élesebb kifejezést nyertek *Gustav Schmoller* (1838–1917)² *második történelmi iskolájában*, mely az élet összes szellemi és anyagi tényezőinek figyelembevételével akarta a közgazdaság magyarázatát nyújtani, szinte gazdasági szociológiává fejlesztve azt. Ezzel oly tudományt véltek megalapíthatni, mely a gazdasági élet szabályozásában, a gazdasági politikában vezetőül szolgálhat.

A gazdasági szervezet változásainak és történelmi távlatának megvilágításával a német történelmi iskolák a közgazdaságnak a klasszikusok által elhanyagolt szempontját hozták napfényre. A klasszikusok vizsgálódásaiban ugyanis figyelmen kívül maradt az az összefüggés, mely a társadalmak kulturális fejlettségi foka és a közgazdaság szervezete között fennáll. A történelmi irány tehát a közgazdasági élet egy új oldalára hívta fel a figyelmet és ezzel valóban hozzájárult a közgazdaság és a társadalom egyéb tényezői közötti összefüggés felderítéséhez.

Hogy a történelmi irány ennek ellenére sem tudta kielégíteni a közgazdasági tudománnyal szemben támasztott igényeket, ez a történelmi módszer sajátos természetéből és az elvont elmélet fonálának teljes elejtéséből bírja okát. A történelmi kutatás vezető szempontja nem az általános vonások kidolgozása, hanem egyes korok vagy szervezetek sajátos vonásainak felkutatása. Ezzel az, ami a gazdaságban mindig közös, mert természetéből folyik, legfeljebb mellékesen, egyéb tényezők mellett részesül figyelemben és helyette felébred a részletek iránti érdeklődés. Ezt legjobban maga a német történelmi iskola mutatta meg, mely a gazdaságtörténet számos érdekes részletét világítottatta ugyan meg, de a közgazdaság általános alapjelenségei megértéséhez csak a gazdasági szervezet változandóságának részleteiben való felderítésével járult hozzá, leírva egy-egy iparágnak vagy céhnek valamely városban egy határozott korszakban való szerkezetét. Átfogóbb vizsgálatokra, amilyen p. o. *Sombart*nak a kapitalizmus fejlődésére³ vagy *Bücher*nek a közgazdaság

¹ *Das Kapital*. Hamburg. I. köt. 1867., II. köt. 1885., III. köt. 1893. (A II. és III. kötetet Marx halála után barátja Fr. Engels rendezte sajtó alá.) V. ö. továbbá: Marx és Engels válogatott művei. Szerk. Szabó Ervin. I–II. köt. Budapest, 1905., 1909. — *Kautsky Károly*: Marx gazdasági tanai. Népszerű kiadás. Ford. Garami E. Budapest, 1903.

² Összefoglaló munkája: *Grundriss der Volkswirtschaftslehre*. Leipzig, I. köt. 7–10 kiad. 1903., II. köt. 4–6. kiad. 1904.

³ *Der moderne Kapitalismus*. I–II. köt. 6. kiad. Leipzig, 1924.

kialakulására vonatkozó munkája,¹ csak ritkán került sor. Ezért utolsó vezérének, *Schmoller*nek halálával a német történeti irány elapadt.

A történeti irány Németországon kívül inkább csak elvétve talált követőkre. Ez nem jelenti azt, hogy az elmélet újabb alapra helyezésének vágya máshol hiányzott volna. Különösen Franciaországban kezdett a felújítás törekvése érvényesülni. Itt *Comte Agost* pozitívizmusának hatása alatt az *induktív* kutatás fontosságát kezdték hangsúlyozni és *François Simiand* a statisztikai megfigyelésre kívánta a közgazdaságtant alapítani.² *Simiand* — elvetve az elvont okoskodást, mely az élettől eltávolítja a tudományt — a tényekből a jelenségek *statisztikai megfigyeléséből* vélte megismerendőnek azok természetét, mert ezek az élet közelségében tartják megállapításainkat.

A közgazdaságtan valóságtudomány, az életet kívánja magyarázni és ezért a tömegmegfigyelésnek, amilyen a statisztika, benne nagy a jelentősége. Könnyen belátható azonban, hogy a statisztika csak részleteket tárhat fel és az élet egészét soha sem állíthatja szemeink elé. Már a megfigyelendő kérdések feltevése is a dolgok bizonyos elgondolását tételezi fel és a statisztika módszereinek a közgazdaságtan céljaira való kifinomítása is csupán ilyen elgondolások alapján lehetséges, mert tudnunk kell, hogy mi között tételezünk fel összefüggést és mit kell kiküszöbölnünk, ha a ható okok sokaságából azokat a tényezőket meg akarjuk találni, melyek kapcsolatát ismerni kívánjuk.

Be kellett látni, hogy szorosabb értelemben vett elmélet nélkül, mely a vizsgált jelenségek szempontjából mellékes körülményektől eltekint és így az elszigetelés módszerével dolgozik, a közgazdasági jelenségek kielégítő magyarázatot nem találhatnak. Ezért a klasszikus elmélet ellen mind sürűbben felhangzott kifogások ellenére is az elmélet fonalának továbbszövése nem késhetett sokáig, és nem lehetett elnyomni azt a meggyőződést, hogy elmélet, azaz a közgazdasági folyamatnak a maga egészében való vizsgálata nélkül, nem lehetséges e folyamat igazi megértése. Ezért az elmélet elvetése helyett felújítása következett be.

Erre az első kísérletet a *Carl Menger*³ (1840–1921) vezetése alatt álló *osztrák vagy bécsi iskola* tette, melynek *Friedrich von Wieser*⁴ (1851–1924) és *Eugen Böhm von Bawerk*⁵ (1851–1914) voltak legkiválóbb képviselői. Ez a gazdasági élet lélektani alapjait világította meg, melyek közül a klasszikusok csupán az önzést ragadták ki, mint a piac mozgató erejét. A bécsi iskola élesen rávilágított arra, hogy a piaci folyamatok mögött az egyéni gazdaságok állnak, melyek elhatározásaikkal, helyzetük javítása iránti törekvésükkel hozzák létre a piacot és határozzák meg működését. Ezzel a klasszikus iskolának jelentős hiányát küszöbölték ki, mert most a gazdaságoknak a *tegyasztással* való kapcsolata is megvilágítást nyert.

A piaci automatizmusnak egy fontos és alapvető vonását dolgozta ki *Marie Esprit Léon Walras*⁶ (1854–1910), midőn az önműködő szerkezetnek jellemző tulajdonságát abban ismerte fel, hogy *egyensúlyi állapot* felé törekszik, vagyis oly helyzet elérésére, melyben a piaci felek egyikének sem érdeke további helyzetváltozást előidézni. Ez lett az általa alapított *lausannei iskola* és egyúttal a *cambridgei iskolának* is alaptétele, mely utóbbi *Alfred Marshall*⁷ (1842–1924) nevéhez fűződik, ki az Angliában már *Stanley Jevons*-

¹ Die Entstehung der Volkswirtschaft. 17. kiad. Tübingen, 1926.

² La méthode positive en science économique. Paris, 1941. — Statistique et expérience. Paris, 1922.

³ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien, 1871.

⁴ Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft. 2. kiad. Tübingen, 1924.

⁵ Kapital und Kapitalzins. Innsbruck, 1884–89.

⁶ Éléments d'économie politique. Paris, 1874–1877.

⁷ The Principles of Political Economy. London, 1890. (Német ford. Handbuch der Volkswirtschaftslehre. Stuttgart–Berlin, 1905.)

tól¹ (1835–1882) megindított új gondolatmenetet a klasszikus elmélettel igyekezett összhangba hozni.

A gazdaság és fogyasztás közötti kapcsolat megvilágításával, valamint a piaci automatizmus egyensúlyi irányzatának világos kidolgozásával az elmélet által a közgazdaságról alkotott kép sokkal élesebb és világosabb lett, mert elemei egybekapcsolódásának folyamata jobban kidomborodott. Az elmélet azonban továbbra is néhány oly feltevésre volt alapítva, melyek inkább gondolkozási segédeszközök, mint a valóságban előforduló vagy tisztaságukban megvalósuló esetek.

Ilyen volt mindenekelőtt annak elhanyagolása, hogy a közgazdaság tényezőinek kölcsönös összefüggéséből adódó alkalmazkodási folyamat az időben megy végbe. Ez azt jelenti, hogy a közgazdaság valamely tényezőjének változtatásához a rendszernek nem minden tényezője tud azonnal és hiánytalanul alkalmazkodni. Az alkalmazkodás hol gyorsabb, hol lassúbb, amiből a közgazdaság folyamatában zökkenések támadnak. Ennek figyelmen kívül hagyásával az elmélet csak az egyensúlyi helyzetet tudja megmagyarázni. Az idő hatásának figyelmen kívül hagyásával ugyanis elméletünk teljesen *statikussá* lesz. Így volt ez úgy a klasszikus elméletnél, mint azoknál az elméleteknél, melyek később helyét elfoglalták. Csak legújabban találták meg a módját annak, hogy figyelembevée az idő folyamának tényezőjét a szerkezet alkalmazkodásában, *dinamikussá* tegyék az elméletet.

Ennek felismerése természetesen nem jelenti az egyensúlyi törekvés feltevésének elejtését, mert minden erő, mely akár belülről, akár kívülről (vagyis a gazdaságon kívül fekvő okokból) hatást gyakorol a közgazdaságra, automatikusan felidéli az egyensúlyba helyezkedés irányzatát, de a tényezők különböző alkalmazkodási sebessége és a hatások halmozódása vagy egymást tömpító hatása sokszor késlelteti azt, hogy a közgazdaság megtalálja egyensúlyát. E szempontból a közgazdaságot egy fához hasonlíthatjuk, melynek levelei a szél hatása alatt gyakran erősen mozognak, de még akkor sem teljesen mozdulatlanok, ha szélesend van.

Az említett körülmények figyelembevételével az elmélet valóságközeliségében sokat nyert, mert sokkal közelebb jutott az élet bonyolultságához, mint még néhány évtized előtt is volt. Persze, az élet fotográfiája ma sem lett belőle és sohasem is lesz, mert nem is lehet. Az elmélet mindig oly gondolati szerkezet, melynek feladata nem az élet lefényképezése összes, vizsgálatunk szempontjából mellékes részleteivel, hanem alapösszefüggéseinek idealizált képe, mely az általános vonásokat világítja meg. Ezért meg kell tartanunk azt a maga tisztaságában és tudatában kell maradnunk az elmélet használatának korlátaival. Az elmélet hivatása pusztán az általános alapvető összefüggések feltárása és ezért olyan elmélet nincsen, amely az egyéni esetek sajátosságának vizsgálata nélkül eligazíthatna a gazdasági politika kérdéseiben.

9. A közgazdaságtan módszere. A közgazdaságtan valóságtudomány, vagyis nem egy képzeletünk által alkotott világot, hanem a valóságban létező és végbemenő folyamatot, az emberek társas gazdasági kapcsolatait kívánja megmagyarázni, ezért a közgazdasági megismerés alapja a tapasztalat és a megfigyelés. Feladata az észlelt tények közötti összefüggések keresése. A megfigyelés magában véve ugyanis csak számos egyes esetet rögzít agyunkban, melyekben az általánosság vonását keresve (*indukció*). megállapításokat teszünk, melyekből azután következtetések útján összefüggéseket igyekszünk levezetni (*dedukció*). Meddő volt tehát az a vita, mely régebben a körül folyt, hogy az induktív vagy deduktív módszer felel-e meg a közgazdaságtan természetének. Mint látjuk, magában véve egyik sem vezet célhoz, mert a két módszer egymást kiegészíti.

Bonyolulttá teszi a közgazdaság vizsgálatát az a körülmény, hogy sem az egyének, sem az emberi közösségek gazdasága nem az egyén, illetőleg a

¹ The Theory of Political Economy. London, 1871.

társadalom egyéb életjelenségeitől elkülönítve, hanem az egyéni, illetőleg a társas élet egészébe beleágyazva folyik le. Ha tehát törvényszerűségeit akarjuk megfigyelni, igyekeznünk kell az élet gazdasági vonatkozásait a maguk tisztaságában, igazi mivoltukban szemünk elé állítani. E célból el kell különítenünk a gazdasági folyamatokat mindattól, ami nem gazdasági, vagyis igyekeznünk kell a gazdasági élet tényeit elszigetelni mindattól, ami nem tartozik a gazdasági lefolyás lényegéhez. Ennek eszköze az *absztrakció*, vagyis a közgazdaságban észlelt folyamatoknak tisztán gazdasági mivoltukban való vizsgálata.

Az absztrakció nem a közgazdaságtan sajátossága. Egyik tudomány sem nélkülözheti, amelynek az élet egymásbafonódó jelenségeivel van dolga. Az absztrakció ugyanis semmi más, mint azoknak a körülményeknek figyelmen kívül hagyása, melyek a vizsgálandó jelenségek természetére nem lényegesek. Csak annyiban az élettől való eltávolodás, hogy elhanyagoljuk azt, ami a megfigyelendő jelenségben idegen, esetleges vagy egyéni; de megtartjuk azt, ami lényeges és jellegzetes. Ebben az értelemben minden tudás elvont, mert a valóságban csak a jelenségek egybefonódásából adódó egyéni esetek vannak, melyek a különböző tényezőket számos változatban tartalmazzák.

A természettudományok nagy részének a kísérlet könnyíti meg munkáját, mely nemcsak képzeletben, hanem a valóságban is elszigetelt a vizsgálni kívánt folyamatot azoktól a tényezőktől, melyektől elkülönítve kívánjuk vizsgálatunkat lefolytatni. A társadalmi tudományok ezzel az eszközzel nem élhetnek, mert az általuk vizsgált jelenségek az emberi élet egyéb folyamataival összekapcsolatlan mennek végbe és tömegfolyamatok, melyeknél a jelenség kiesinyben való megfigyelése nem juttatja kifejezésre a folyamat valódi természetét. Mindamellett napjaink sokszor merész újításai bizonyos hatásokra a kísérlethez hasonlóan fényt vetnek.

A közgazdasági absztrakciónak legfőbb eszköze a *gazdasági ember* (*homo oeconomicus*) elgondolása. Ha a gazdaság lefolyását ismerni akarjuk, nem indulhatunk ki oly emberből, aki nem gazdaságilag cselekszik. Midőn gazdaságilag cselekvő embert tételezünk fel, ezzel tudományos megállapításainkat arra az esetre korlátozzuk, melyben az emberek igazán gazdaságilag cselekszenek. Ez a gazdasági életben általában így is van, kivált pedig így van az üzleti forgalomban, mely az emberek gazdasági egymásbakescsolódásának főtere. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az emberek *homo oeconomicusok*, csak azt, hogy gazdasági cselekedeteikben azok. Aki nem ismeri érdekét, aki nem tud gazdálkodni, vagy könnyelmű, arra természetesen tételeink nem vonatkoznak. De nem is ez a célunk, hanem az, hogy megismerjük azt a folyamatot, mely az emberek gazdasági cselekvéséből előáll.

A *homo oeconomicus* képzetével kapcsolatos az a második feltevésünk, hogy gazdálkodásunkban az *egyensúlyra* való törekvés vezet, ami semmi más, mint annak feltételezése, hogy mindenki a rendelkezésére álló eszközöket a legelőnyösebben, vagyis úgy használja fel, hogy adott körülmények között a legnagyobb eredményt érje el velük. Ha mindenki erre törekszik — és a gazdálkodás lényegéből folyólag ezt kell feltételeznünk —, akkor a közgazdaság egészében is az egyensúlyi irányzatnak kell uralkodnia. Ez azt jelenti, hogy a közgazdaságban végbement minden változás *alkalmazkodási folyamatot* idéz fel oly módon, hogy az új helyzetben mindenki, akit érint, egyéni gazdaságát úgy igyekszik berendezni, hogy a változott körülmények között is megtalálja egyéni egyensúlyát. Egyensúlyi feltevésünk tehát azt jelenti, hogy a közgazdaság valamely tényezőjében végbement változás visszahatást idéz elő, amennyiben a közgazdaságba bekapcsolt egyének ahhoz határozott módon, saját egyensúlyukat keresve, alkalmazkodnak.

Nyilvánvaló, hogy a közgazdaság annyi tényező hatás alatt áll, hogy teljes egyensúlyban soha sincsen. De megértéséhez nem is ez a lényeges. Az egyensúly nem fejez ki mást, mint azt, hogy bizonyos tényezők egymással összefüggésben vannak és alkalmazkodni igyekeznek az erők rendszeréhez

tartozó valamely tényező változásához. E feltevés elutasítása tehát voltaképpen a közgazdaságra ható tényezők egymással való kapcsolatának tagadásával egyértelmű. Amint tudatára ébredtünk annak, hogy szükségsszerű kapcsolatok állanak fenn a közgazdaság tényezői között, az egyensúlyi helyzet felé való törekvésük feltevése el nem utasítható.

Minthogy gazdaságában mindenki úgy éri el az egyensúlyt, ha úgy minőségileg, mint mennyiségileg helyesen jelöli ki a határokat, ameddig akár a fogyasztásban, akár a termelésben vagy a cserében elmehet, különös jelentőséget nyernek a gazdaságban a *határesetek*. A gazdálkodás feladata a felmerülő szükségletek és a rendelkezésre álló eszközök összhangba hozatala. A felett kell ugyanis döntenünk, hogy mit és mily mennyiségben szabad ezen elv szem előtt tartásával felhasználnunk. A gazdálkodás ezért mindig annak kijelölése, hogy hol van az a határ, ameddig akár egyes javak fogyasztásában, akár azok termelésében és csere útján való megszerzésében vagy értékesítésében a gazdasági elv megsértése nélkül elmehetünk.

Oly bonyolult jelenségek megértésére, mint aminők a közgazdaság jelenségei, csak fokról-fokra haladva vagyunk képesek. Először leegyszerűsített alakjukban kell szemünk elé állítanunk a közgazdasági élet folyamatait, hogy azután a gondolatban kikapcsolt tényezők hatását külön tanulmányozhassuk. Nevezetesen áll ez elsősorban az idő folyására, mely a gazdaságnak és a közgazdaságnak is lényeges tényezője. Első megközelítésünkben e nagyfontosságú tényezőt figyelmen kívül kell hagynunk, mert a közgazdaság alkatelemeit először egymáshoz való viszonyukban kell vizsgálnunk, megismerve egymásbkapcsolódásuk módját és csak ezután térhetünk rá annak vizsgálatára, hogy miképpen viselkedik e szerkezet az idő folyása által okozott változások hatása alatt. Midőn ezt tesszük, ugyanúgy járunk el, mint az, aki, mielőtt egy bonyolult gép működését akarná megérteni, azt először alkatrészeire bontja, hogy azután mozgását annál könnyebben megértse. Ugyanezt teszi a közgazda, amidőn a gazdasági egyensúly tényezőit először az idő folyásának elhanyagolásával veszi vizsgálat alá. Ez a közgazdasági *statika* elmélete, mely abból indul ki, hogy a közgazdaság tényezőinek valamelyikében végbement változashoz a többi tényező haladéktalanul alkalmazkodik.

A valóságban ez természetesen nincsen így, mert az alkalmazkodás folyamata időt igényel, mely alatt már egyéb eltolódások is bekövetkezhetnek. E hatások tanulmányozása a közgazdasági *dinamika* feladata, mely azt igyekszik megállapítani, hogy az idő folyásának figyelembévételevel hogyan érvényesül a közgazdaság egyensúlyi irányzata.

Absztrakcióra szükségünk van akkor is, ha a közgazdaság felépítésének a társadalmi szerkezet változásával való átalakulását tanulmányozzuk, de ez az absztrakció már más természetű. Itt az idő is más vonatkozásban, t. i. mint történeti tényező kapcsolódik be és az absztrakció abban áll, hogy a közgazdasági szerkezet egészében való átalakulásának jellegzetes alakjait, típusait igyekszünk rögzíteni, megállapítva azokat a fővonásokat, melyek egyes korok gazdasági felépítését — struktúráját — jellemzik. Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy az ily jellegzetes formák, aminők például az ön-ellátó családi gazdaság, vagy a középkori városi gazdaság, vagy a kapitalizmus, csak absztrakciók, elképzelések, melyek néhány közös vonás kiemeléséből származnak. A valóságban a típusok mindegyike országok és korok szerint számos változatban lép fel, úgyhogy minden ilyen típus oly általánosítás, mely ugyan elkerülhetetlen, ha áttekinteni óhajtjuk a gazdasági élet formáinak változatosságát, de a való életnek csak legfőbb vonásait tükrözi vissza.¹ Látjuk

¹ Igaza van W. Euckennek, midőn visszautasítja azt, hogy e fogalmak ú. n. *reáltípusok* volnának. (Grundlagen der Nationalökonomie. Jena, 1940. V. ö. a 257. és 297. old.) Nem reáltípusokkal, hanem *ideáltípusokkal* állunk szemben, midőn ezekről beszélünk, követve Max Weber javaslatát a különböző gazdasági szerkezetek jellemzésében

tehát, hogy a gazdasági élet még történelmi távlatában sem tekinthető át rendszeresen bizonyos absztrakciók nélkül.

Ennek folytonosan tudatában is kell maradnunk, midőn a közgazdasági elméletet használjuk. Szemünk előtt kell tartanunk, hogy csak a tisztán gazdasági lefolyást és ezt is csak általános összefüggéseiben világítja meg, nem pedig az egyéni eseteket a maguk bonyolult voltában. Viszont azonban tudnunk kell azt is, hogy elmélet híján az egyéni esetek ismerete alapos magyarázat nélkül marad, mert az elemeket összefűző kapcsolatok átértéke nélkül az egyéni esetek egymásmellettiége számunkra csak rendezetlen tömeg.

10. Törvényszerűségek a közgazdaságban. Miként az emberi megfigyelésnek hozzáférhető egyéb területeken, úgy a közgazdaságban is bizonyos szükségszerű összefüggések és szabályszerűségek észlelhetők. A közgazdaság ugyanis sem kialakulásában, sem pedig lefolyásában nem a véletlen játéka, hanem úgy az egyik, mint a másik vonatkozásban bizonyos szükségszerűségek nyilvánulnak meg benne, melyek részben alkatelemeinek természetéből, részben a gazdaság természetéből folynak. A közgazdaságra ható és benne érvényesülő tényezők sokaságának, valamint az emberi elme gyarlóságának tulajdonítható az, ha mindennapi lefolyásában olyan dolgokat is észlelünk, melyeknek nem tudjuk magyarázatát megtalálni.

A közgazdaság a gazdasági élet társadalmi alakja, a gazdasági tevékenységből kialakult társas kapcsolat. Létét tehát részben a gazdálkodás szükségszerűségének, részben pedig a társas kapcsolatok kifejlődésének köszöni. E két tényezőtől folyik az, hogy a közgazdaság felépítésében, szervezetében szabályszerűségeket találunk, melyek az egyének gazdasági viselkedését és ennek alapján az egyéni gazdaságok egybefűződésének módját meghatározzák. *Alkati* vagy *szerkezeti* (strukturális) *törvények* ezek, melyek a közgazdaság részeinek egymáshoz való viszonyára és ezek egymásbailleszkedési módjára vonatkoznak. A társadalom általános szerkezetétől, a népesség szaporodásától, a technika fejlődésétől és egyéb történeti tényezőktől függve, a közgazdaság szerkezete is változik az idők folyamán, de a fejlődés hasonló fokán álló közgazdaságok szerkezetében határozott szabályszerűség érvényesül, mely e tényezők összehatásának eredménye. Így a munkaegyesítés, a munkamegosztás és a csere oly általános jellemzői a közgazdaság alkatának, melyeket ősrégi idők óta észlelhetünk. A közgazdaság ezen általános szerkezeti vonásain túl is élesen felismerhető vonásokat mutat felépítésében. A kötött földbirtokrenden felépült, valamint a kézmű kialakulásával kapcsolatos korszak közgazdaságának és később a tőke és a tárgyi termelési eszközök (gépek) szerepének előtérbelépéséhez fűződő közgazdaságnak — a különböző országokban mutatkozó különbségek dacára — bizonyos szabályszerű alkata állapítható meg, mely az illető korszakban ható tényezők közös voltának következménye.

Az alkati törvények *minőségi* jellegűek, mert a közgazdaság részei egymásbafűződésének módozatát jellemzik. A közgazdaságban vannak azonban más jellegű, nevezetesen *mennyiségi* természetű törvényszerűségek is. Ezek abból következnek, hogy a gazdaságban általában a mennyiségi viszonyok is döntő szerepet játszanak. A közgazdaság ugyanis, míg alkatában a csere és a piacra van alapítva, nagyrészt mennyiségi viszonylatok körül forog, amilyenek az ár, a pénzjövedelem, az áruk kereslete és a kínálata. Mindezek mennyiségek, amelyek között határozott összefüggések állnak fenn, melyek felderítése fontos feladata a közgazdaságtannak.

Sokáig hitték, hogy a közgazdaságban végbemenő cserefolyamatok bonyolult szövevényét *ok és okozati* (*kauzális*) viszony alapján meg lehet magyarázni. Kiderült azonban, hogy ez úton legfeljebb igen egyszerű összefüggések állapíthatók meg, mint például az, hogy az ár emelkedik, ha kevés áru van a piacon. Ez tényleg okozati összefüggés. A piac bonyolultabb összefüggéseit azonban ily módon csak nagyon tökéletlenül lehet megközelíteni.

Ezért már *Cournot* más módszerhez folyamodott¹ és a matematikai függvény fogalmának segítségével igyekezett a piaci kapcsolatokat megmagyarázni. Az egyszerű okszerűség, a kauzalitás helyét tehát *Cournotnál a függvényyszerű (funkcionális) összefüggések* foglalják el. Minthogy a cserében mennyiségek, és pedig a közgazdaság fejlettebb fokán pénzben kifejezett, tehát egynemű mennyiségek szerepelnek, e módszer megfelel a közgazdasági összefüggések természetének, annál is inkább, mert a közgazdaságban, mint *Keynes* helyesen mondom, minden összefügg mindennel, tehát egyoldalú vagy egyszerű okozati összefüggések sohasem vezethetnek a közgazdasági élet bonyolult természetének megismeréséhez. Az, hogy számszerűleg e függvények értékét nem ismerjük, nem változtat e módszer jelentőségén, mert igazi feladata az, hogy a közgazdaság különböző tényezői változásának módját feltárja, ha az egymással összefüggő tényezők valamelyike változik.

Ezért egészen tévesen fogják fel az ú. n. matematikai módszert, akik arra való hivatkozással fordulnak ellene, hogy a szóban forgó függvények értéke ki nem számítható, vagy egyszerűen azzal, hogy a matematika nem való a közgazdaságtanba. A metamatikai módszer célja nem számszerű eredmények nyerése — bár bizonyos tereken ez sem lehetetlen —, hanem az összefüggések természetének felismerése és jellemzése. A közgazdaságban észlelhető mennyiségi összefüggések erős elhanyagolásához vezet az, ha eleve elzárkóznak a matematikai módszerrel szemben. Aki ezt teszi és abból indul ki, hogy a társadalomtudományoknak szükségképpen más módszert kell alkalmazniok, mint a természettudományoknak, eleve elzárja annak útját, hogy a közgazdaságban uralkodó mennyiségi viszonylatok megismeréséhez eljusson. Minden eszközt használnunk kell, mely a dolgok megismeréséhez vezet. Hogy pedig a matematikai módszer erre alkalmas, a tudomány újabb haladása bizonyítja.² A matematika a formális logikának oly eszköze, melyet mindenhol nyereséggel alkalmazhatunk, ahol mennyiségi összefüggésekről van szó. Persze, strukturális és minőségi változások kutatására nem alkalmas, de a közgazdaságban a mennyiségi összefüggések szerepe igen nagy.

Újabban mindinkább fel kellett azonban ismerni, hogy oly exakt összefüggések, milyeneket a függvények kifejeznek, a közgazdaságban csak a valószínűságtól nagyon távol eső feltevések mellett lehetségesek. Ennek az az oka, hogy a ható tényezők oly sokaságával állunk a közgazdaságban szemben, melyeket mind figyelembe nem vehetünk, annál kevésbbé, mert nagyon sokféle összetételben lépnek fel. Ezért a természettudományokban újabban végbement fejlődésnek megfelelően a közgazdaságtan is *valószínűségi törvények (stochastikus összefüggések)* megállapítására törekszik.

A stochastikus törvény nem jelenti azt, hogy a megállapított összefüggés nem szükségszerű, amennyiben csak a figyelembevett tényezők hatnak, de számol azzal, hogy az életben a különböző tényezők egymásrahatása oly változatos, hogy feltétlen biztossággal a dolgok lefolyását nem lehet megállapítani. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy nincsen szabályosság a közgazdaságban. A közgazdaságban ugyanis tömegjelenségekkel állunk szemben, ezekben pedig határozott szabályszerűségek észlelhetők. Ezek megállapításához széleskörű statisztikai megfigyelés szükséges, melynek adatait különböző kifinomodott módszerekkel feldolgozva megállapíthatjuk a valószínűséget, mellyel a kérdéses összefüggés érvényesül.

Ahol két jelenség között összefüggést sejtünk — ily elgondolásnak mindenhol meg kell előznie a törvénykutatást — a két jelenséget jellemző szám-

¹ Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses. Paris, 1838. (E könyv német fordításban is megjelent: Untersuchungen über die mathematischen Grundlagen der Theorie des Reichtums. Jena, 1924.)

² Nem szólva az igen fejlett angol és amerikai, valamint olasz irodalomról, újabban a francia, sőt a német közgazdák közül is sokan hajlanak a matematikai módszer felé.

sorokat, például az árak változását és a forgalomban levő pénzmennyiséget, egymás mellé állítjuk és kutatjuk a közöttük mutatkozó összefüggés szoros voltát. Ha feltevésünk helyes volt és valóban mutatkozik a két adatesoport között összefüggés, mely egymásrahatásukat vagy közös tényező alatt állásukat mutatja, igyekszünk ennek többé vagy kevésbé szoros voltát számszerűleg megállapítani. Az ily összefüggést *korrelációnak*, az összefüggés fokát mutató abszolút számot pedig *korrelációs együtthatónak* nevezzük. Ha a két adatsor teljesen egyformán változik, akkor a korrelációs számítással nyert együttható $+1$, míg ha teljesen ellentétes a változás, — -1 . Ily szoros összefüggések a ható tényezők számos voltánál fogva alig vannak. Az összefüggés már igen szorosnak mondható, ha az együttható $0.7-0.8$.

A korrelációs módszer igen nagy haladást jelent a közgazdasági törvényszerűségek felkutatásában. Amióta a statisztikai felvételek kellő alapot szolgáltatnak, ez új módszerrel, kivált a piac törvényszerűségeibe, sok irányban sikerült bevilágítani.

Széles körben az a hiedelem uralkodik, hogy közgazdasági törvények nincsenek, mert az embernek szabad akarata van. A stochasztikus törvények erre rácsafolnak, mert mutatják, hogy gazdasági téren az emberek túlnyomó része határozott módon cselekszik és így számos közgazdasági folyamat lefolyása, vagy bizonyos változásokra való visszahatása a valószínűség magas fokával megállapítható.

A korrelációs módszerrel a statisztikának a közgazdasági kutatásban való jelentősége emelkedett. A statisztika ugyanis a tömegmegfigyelés eszköze, a gazdasági történések jelenségeinek számszerű megállapítása. Kellő gondal készült statisztika a gazdasági folyamatok adatait szolgáltatja, melyek céltudatos felhasználása persze nagy körültekintést kíván, mert az ú. n. idősorokat, vagyis a különböző időközökben rögzített adatsorokat meg kell tisztítanunk mindattól, ami vizsgálatunk szempontjából figyelmen kívül hagyandó.

I. RÉSZ

Az egyéni gazdaság

1. Az egyén mint a gazdálkodás alanya. A közgazdaságtan tárgya annak a bonyolult szervezetnek a tanulmányozása, mely az emberek gazdasági tevékenységéből kifejlődik. A gazdálkodás társas vonatkozásai tehát azok, amelyekkel a közgazdaságtan foglalkozik. Mégis hiányos lenne a közgazdasági jelenségek elemzése, ha az egyéni gazdaságot egyszerűen mellőznék: és pedig több okból.

Az egyén ugyanis nem szűnik meg létezni azért, hogy a közgazdaságba bekapcsolódik. Szükségleteinek legnagyobb része továbbra is mint egyéni szükséglet jelentkezik. Ha ezek kielégítésében észszerűen kíván eljárni, gazdálkodnia kell eszközeivel. A közgazdaságba való bekapcsolás volta nem menti fel ez alól az egyént, mert a közgazdaság termelői folyamatába az egyén kereseti tevékenységével oly módon kapcsolódik be, hogy ebben való részvételéért jövedelmet kap. Keresetének felhasználása egyéni hatáskörében marad és így a közgazdaságba való bekapcsolódásával eszközeinek korlátozott volta meg nem szűnik. Beosztással kell tehát élnie, ha szükségletkielégítését helyesen akarja irányítani.

Az egyéni gazdaság tanulmányozása ezenkívül azért sem nélkülözhető, mert benne találjuk meg legegyszerűbb alakban a gazdálkodás tényálladékát. Benne legszorosabb és legtermészetesebb a kapcsolat a szükségletek és a kielégítésükre rendelkezésre álló eszközök között, mert itt nyilvánul az meg a maga teljes közvetlenségében. A gazdálkodás rúgója és a gazdaság egy- séges volta itt lép szemünk elé a legtisztábban és minden torzítás nélkül. Ezért az egyéni gazdaságban ismerhetjük meg legjobban a gazdaságot a maga tisztaságában.

Az egyéni gazdaságban megy végbe azoknak az ítéleteknek a kialakítása, melyek a javak helyes felhasználására irányulnak. Itt alakul ki az érték, mint a gazdálkodás irányítóje.

2. Az értékelés feladata. A gazdasági elvet csak úgy valósíthatjuk meg, ha a javaknak a szükségletkielégítés szempontjából való jelentőségét mérlegeljük. E nélkül lehetetlen rendszert hozni szükségleteink kielégítésébe, mert ahhoz, hogy a rendelkezésünkre álló javak felhasználása tekintetében dönt- sünk, ismernünk kell azt a jelentőséget, mellyel ezek szükségletkielégítésünk szempontjából bírnak. Ezt a jelentőséget nevezzük *értéknek*, a folyamatot, mely az érték megállapítását célozza, *értékelésnek*.

A javak értékelésénél természetesen szükségleteinkből indulunk ki; hiszen abból a szempontból kell a javak jelentőségét megállapítanunk, hogy milyen mértékben szolgálják ezek jólétünket, illetőleg szüntetik meg a hiányérzetet, melyet nélkülözésük okoz. Könnyen beláthatjuk azonban azt, hogy nem ele- gendő csupán szükségleteinkre tekintettel lenni, midőn a javakat értékeljük, mert hiszen az értékelésnél nem arról van szó, hogy általánosságban meg-

állapítsuk, alkalmas-e valamely jószág arra, hogy valamilyen hiányérzetet megszüntessen. A haszon, mely általánosságban állapítja meg a javaknak azt a tulajdonságát, hogy szükségletkielégítésünkre alkalmasak, csak egyik támpontja értékelésünknek, mert az értékelés feladata az, hogy a javak felhasználásáról *adott helyzetünkben*, tehát a fennforgó körülmények alapján döntsünk és ehhez többet kell tudnunk a javakról, mint azt, hogy alkalmasak hiányérzeteinket megszüntetni. Ebbe okvetlenül beleszól a javak használhatóságán kívül az is, hogy mennyi áll belőlük rendelkezésre, mert e nélkül nem tudhatjuk, hogy mire telik belőlük és mire nem.

Az értéknek tehát két tényezője van: a javak haszna és a belőlük rendelkezésre álló mennyiség. Csak mindkettő ismerete alapján segíthet az értékelés ahhoz, hogy észszerűen járjunk el a javak felhasználásában. Az érték e szerint adott esetben a javaknak szükségleteinkhez való viszonyát határozza meg, megjelölve azt a határt, amelyig a rendelkezésünkre álló jószágok alapján elmehetünk. Sem szükségleteink ismerete, sem pedig annak meghatározása, hogy mily célokra alkalmasak az egyes javak, nem elegendő ahhoz, hogy felhasználásukat céltudatosan beosszuk.

Ha azonban sikerül azt a határt megállapítanunk, ameddig a javak adott mennyisége alapján szükségletkielégítésünkben elmehetünk, akkor feladatunkat megoldottuk, mert az nyilvánvaló, hogy e határon belül minden jószágot, illetőleg ennek minden egységét a határon fekvőnél sürgősebb hiányérzet megszüntetésére fogjuk fordítani és azokat a szükségleteket fogjuk mellőzni, melyek a megállapított határon kívül fekszenek. Ha így járunk el, eleget teszünk a gazdasági elvnek, mert a rendelkezésünkre álló javakat oly módon használjuk fel legnagyobb eredménnyel. Az a pont tehát, ahol a javak felhasználásáról döntenünk kell, ahol a javakra vonatkozó döntő elhatározásaink történnek, *felhasználásuk határa*, mert az értékelés döntő mozzanata az, hogy *adott helyzetünkben* milyen mértékig mehetünk el szükségletkielégítésünkben. Az értékelés tehát végeredményben a *körülményeink* alapján megengedett életszínvonal meghatározásának eszköze.

A határt, amelyig az egyes javak felhasználásában elmehetünk, fennálló körülményeink alapján tapasztalati úton állapíthatjuk meg. Hogy mily úton, ennek kiderítése az *értékelmélet* feladata.

Mint hogy az értékelés célja a javak felhasználásában helyzetünk alapján megengedett mérték meghatározása, a gazdasági élet minden mozzanatában szükség van értékelésre. Legegyszerűbb az értékelés, ha a javak közvetlen felhasználásáról, vagyis fogyasztásáról van szó. Ez a *használati érték*. Szükség van azonban értékelésre a termelés irányításában is. Ezt a célt szolgálja a *hozadéki érték*, míg a csere irányítója a *csereérték*.

3. A határhaszon. Ha tisztába akarunk jönni azzal, hogy miképpen állapítjuk meg szükségletkielégítésünk határát, a szükségletek és a javak alapvető tulajdonságait kell megállapítanunk. A szükségletekre vonatkozólag a közgazdaságtan sokáig beírte annak megállapításával, hogy szükségleteink nem mind egyenlő fontosságúak. Tagadhatatlan, hogy éhségünk csillapítása sürgősebb, mint az, hogy valamilyen dísz tárgyat megszerezzünk. Mégis nyilvánvaló, hogy ily megállapításokkal általánosságokban mozgunk, mert szükségleteink nem olyan egységesek, mint ahogy első pillanatra látszik. Az élelem iránti szükséglet p. o. az első falat kenyértől, melyet fogyasztunk, a jóllakásig, a kielégülés számos fokozatát öleli fel és így van az egyéb szükségleteinknél is, melyeket különböző módon és különböző fokban elégíthetünk ki.

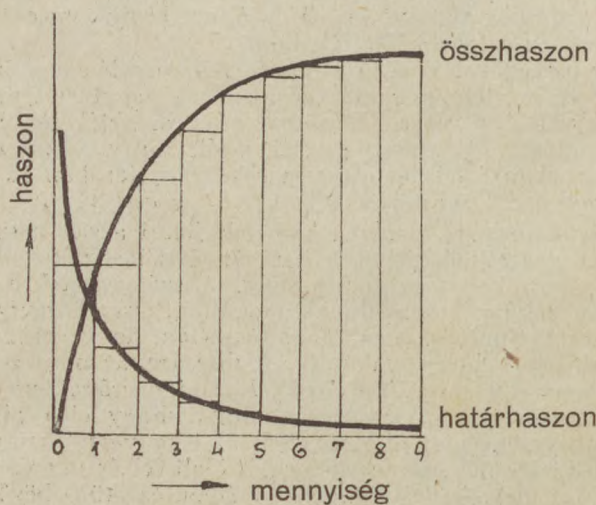
Az értékelésre ez nem lehet közömbös. Nevezetesen nem lehet közömbös az, hogy egyazon szükségletünk sem egységes, hanem a kielégülés *különböző fokozatait* érhetjük el ugyanazon szükségleten belül is. A szükségletkielégítés e szerint telítési folyamat, azaz az egyes szükségletek kielégítése fokozatosan történik oly módon, hogy először a leégősebb hiányérzet szűnik meg és az erre alkalmas jószág további élvezésével mindjobban csökken a hiány-

érzet, míg teljes telítettség áll be, melyen túlmenőleg kellemetlenné, sokszor egyenesen ártalmassá is válik a fogyasztás. E tény a szükségletek természetéből, az ember testi és lelki adottságaiból folyik.

E tényt először *H. H. Gossen* állapította meg¹ és ezért az ő nevét viseli a szükséglettelítési törvény, mely szerint valamely szükségletünk által okozott hiányérzet fokozatosan szűnik meg, míg végre teljes telítődés áll be. A javak oldaláról tekintve e tétel a csökkenő haszon tételével azonos, mert azt jelenti, hogy valamely jószágnak ugyanazon szükséglet kielégítésére való felhasználásánál minden következő egységnek a haszna kisebb, azaz minden következő egység gyengébb hiányérzetet szüntet meg, mint az előtte élvezett egység.

Ez rávezet bennünket arra, hogy, ha az értékelés természetét meg akarjuk ismerni, a javak oszthatóságáról sem szabad megfeledkeznünk. A legtöbb jószág ugyanis osztható és ez teszi lehetővé, sőt egyenesen maga után vonja, hogy élvezete fokozatosan szünteti meg hiányérzeteinket. Sőt a javak igen nagy része annyira egynemű, hogy egységekre osztva, egyik egység helyettesítheti a másikat és így a jószágkészlet egységei egymás között felcserélhetők. Ez azt vonja maga után, hogy a készletet, mint mennyiséget vesszük számba és a mennyiség, melyben az rendelkezésünkre áll, döntő szükségletkielégítésünkre.

Ezek ismerete alapján már betekintést nyerhetünk az értékelés legegyszerűbb folyamatába, vagyis a használati érték megállapításába. Nevezetesen megérthetjük először is azt, hogy a javakat nem egyszerűen hasznuk alapján, hanem a belőlük rendelkezésünkre álló mennyiség figyelembevételével értékeljük. Ez szab ugyanis határt annak, hogy meddig mehetünk szükségletkielégítésünkben. A csökkenő haszon törvénye azt jelenti, hogy a jószág egységének értéke a belőle rendelkezésünkre álló készlet utolsó egysége, illetőleg ennek haszna, a határhaszon szabja meg, mert amennyiben a készletből egy egységet elveszítünk, csak ettől a legkisebb haszontól esünk el. Szükségletkielégítésünk határát tehát a határhaszon állapítja meg.

1. ábra.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a készletnek mint ilyennek az értékét a határhaszonnak az egységek számával való szorzata határozza meg.

¹ Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs. Braunschweig, 1854.

Az összhaszon, ahogy egy adott jószágmenyiség hasznát a maga egészében nevezzük, a mennyiség növekedésével nem csökken, hanem emelkedik, mert a kielégülés, melyet a növekvő készlet lehetővé tesz, nagyobb lesz. A szükséglet telítődése csak abban jut kifejezésre, hogy a készlethez hozzánövekvő egységek természetesen már csak jelentéktelenül növelik élvezetünket, de semmiesetre sem csökkentik a készlet értékét. Az összhaszon alakulása tehát éppen fordítottja a határhaszonénak. Ez nem is lehet másképp, mert míg a határhaszon a készletünkhöz hozzánövekvő egységek hasznának csökkenéséből nyeri irányzatát, addig az összhaszon a készlet által nyújtott kielégülések összegével egyenlő. A határhaszon és az összhaszon egymáshoz való viszonyát a jószágból rendelkezésünkre álló mennyiségre vonatkoztatva az 1. ábra mutatja.

A gazdálkodás célja az összhaszon növelése, vagyis a rendelkezésünkre álló eszközök oly módon való felhasználása, hogy belőlük a legnagyobb hasznót húzzuk. Ahhoz azonban, hogy ezt elérjük, elegendő annak megállapítása, hogy szükségletkielégítésünkben milyen határig mehetünk el, vagyis annak tisztázása, hogy a rendelkezésünkre álló készlet utolsó egységét még mire szabad fordítanunk. Ha ezt heyesen állapítottuk meg, akkor ugyanis a sürgősebb, tehát a határon belül eső szükségleteink kielégítését is biztosítottuk, mert a kielégítés határának meghatározásával az utolsó még kielégíthető szükségletnél sürgősebbeké már biztosítva van. Ezért az értékelés feladata a szükségletkielégítés határainak megjelölése.

4. A határhasznok szinteződése. Ha minden jószágfajta mindig csak egy és ugyanazon szükséglet kielégítésére szolgálhatna, értékelésünk egyszerű volna, mert minden jószág értékelésénél csakis az illető szükségletet kellene szemünk előtt tartani. A valóságban azonban a javak túlnyomó része sokféle célra alkalmas és különböző szükségletek fedezésére használható fel. Áll ez különösen a nyersanyagokra, de oly fogyasztási cikkekre is, minő p. o. a liszt, vagy a cukor. Nyilvánvaló, hogy nem járnánk el észszerűen, ha ezeket csak egy felhasználási mód alapján értékelnők, mert különböző szükségleteink egymás mellett és nem egymástól elszigetelten jelentkeznék. Értékelésünkben ezzel is számolnunk kell tehát. Ennek az a módja, hogy mielőtt az egyik szükségletben a jószág felhasználásával a telítettség fokáig mennénk el, hozzánövekvő egységeit a második felhasználási módra fordítjuk. Meddig? Kétségtelenül addig, amíg mindkét szükségletünkben a telítettségnek ugyanazt a fokát érjük el. A két vagy több felhasználási módban tehát a határhaszon egyenlősítésére törekszünk. Ez felel meg ugyanis a szükségletek maximális kielégítése elvének.

A határhaszon teljes kiegyenlítésének természetesen akadályai vannak. Nem minden jószágnál van meg egyenlő fokban az oszthatóság, de különböző szükségleteink fokozati felépítése sem azonos. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy értékelésünk végeredményben pontosan nem mérhető érzésbeli megállapításokon nyugszik, és így a szükségletek közös nevezőre hozatala is nehéz.

Nagyot változtat azonban a tényálláson a pénz használata. Ha a szükségletek érzésbeli mivoltát nem is szünteti meg, mégis hathatós segédeszköz arra, hogy a javakat megszerzésük lehetősége alapján egybevevessük és ez alapon a határhasznok szinteződését előmozdítsuk. A pénz messzemenő oszthatósága folytán erősen megközelíthetjük azt, ami a gazdaság egységes voltának követelménye, t. i. a szükségletkielégítés egyenletes voltát az egész vonalon.

Miként a szükséglettelítődés törvényének, úgy a határhasznok kiegyenlítésének tételét is Gossen állította fel szabatos fogalmazásban. Ezért a határhasznok kiegyenlítésének tételét a második Gossen-féle tétel néven ismeri az irodalom. A két Gossen-féle tétel alapján bepillantást nyerünk az értékelés folyamatába. Nevezetesen megérthetjük azt, hogy mindennel csak oly mértékben kell értékelésünkben számolni, amilyenben szükségletkielégí-

tésünk határait érinti, és e számolás mindig a szükségletek egészére vonatkozik, tehát szükségletkielégítésünk egész színvonalának tekintetbevételével történik. Csak ezzel teszünk ugyanis eleget a gazdaság alapkövetelményének, a haszonmaximum elvének.

Minthogy e magyarázat a határhaszon elgondolásának segítségével világítja meg az értékelés folyamatát, azt *határhaszonelméletnek* nevezzük.¹ Sokszor halljuk azt az ellenvetést, hogy ez az elmélet túlságosan elvont. Egyszerűbb és mégis elfogadható magyarázatot azonban nem sikerült a helyébe állítani. Nehéz is lesz más magyarázatot találni, mert a határhaszonelmélet alig kétségbevonható tényekre támaszkodik. Hogy értékelésünk a haszonból indul ki és a javak mennyiségének figyelembevételével kell, hogy történjék, éppoly nehezen lesz megcáfolható, mint a csökkenő haszonnak és a határhasznok szinteződésének tételei, mert mindez a szükségletkielégítés menetéből és a gazdasági elv szemeltartásából következik. Ami pedig azt az ellenvetést illeti, hogy a határhaszonelmélet magyarázata bonyolult, erre csak azt válaszolhatjuk, hogy az élet tényei is bonyolultak és sokszor csak azért látszanak egyszerűnek, mert e folyamatok állandó gyakorlat és tapasztalás folytán annyira megszokottakká válnak, hogy egyszerűeknek látszanak. Így van ez az értékeléssel is, melyet tapasztalataink alapján végzünk a nélkül, hogy bonyolult voltának tudatára ébrednénk.

Az értékeknek a javak hasznával való kapcsolata csak lassan tisztázódott. A klasszikus közgazdaságtan még nem ismerte. Szeme előtt a csereérték lebegett, melyet a javak árától még nem tudott tisztán megkülönböztetni. Minthogy az utóbbinál a termelési költségek nagy szerepet játszottak, az a nézet kerekedett felül, hogy az értéket a termelési költségek határozzák meg. Ez a *költséglelmélet*. Ennek leegyszerűsített alakja a *munkaértékelmélet*, mely szerint a termelési költségek lényege az az áldozat, melyet a javak előállítása az embertől kíván, tehát az emberi munka, mely a javakban fekszik.

Nem szólva arról, hogy a költséglelmélet az érték helyett inkább az árra gondolt, az az érték forrását és mértékét a javak megszerzésével járó áldozatban kereste. Nyilvánvaló, hogy a javak megszerzésénél és felhasználásánál a hozandó áldozat sem lehet közömbös. Ez annyiban mértéke az értéknek, amennyiben az áldozatot csak addig vagyunk hajlandók magunkra venni, amíg az kisebb a jószág felhasználásától várt haszonnál. Irányadó e szerint tehát mégis a haszon.

A javak megszerzésével vagy előállításával járó áldozat kétségtelenül rendesen nagy részben a munkával járó áldozat. De nem kizárólagosan, mert a javak korlátozott mennyisége folytán az az anyag, melyet egy bizonyos célra felhasználunk, annak más célra való felhasználási lehetőségét csökkenti. Tisztán a munkaáldozat, tehát csak a szabad javaknál határozhatja meg az értéket, vagyis ott, ahol mást, mint emberi munkát nem kell áldoznunk.

Marx is a javakban fekvő munkamennyiségben látta az érték forrását.² Szerinte a termelés fejlettségi fokának megfelelő átlagos munkamennyiség — a társadalmilag szükséges munkamennyiség — határozza meg az értéket. Erre alapította azután a többletérték tanát, mely szerint a munkás nagyobb értéket termel, mint amilyennek ellenértékét a vállalkozó neki megfizeti. Később több szocialista, így p. o. *Tugan-Baranowsky*, rámutatott arra, hogy a többletérték tana megáll a munkaérték nélkül is és összeegyeztethető a határhaszonelmélettel is,³ mert az utóbbiból sem következik, hogy a munkás minden társadalmi rendben megkapja munkájának teljes ellenértékét.

¹ A határhaszonelmületről szóló magyar munkák: Heller F.: A határhaszon elmélete. Budapest, 1904. — Neubauer Gy.: A határhaszonelmélet bírálata. Pécs, 1927. — Az elméletet kitünően foglalja össze Birck: The Theory of Marginal Value. London, 1922.

² V. ö. Das Kapital. 7. kiad. I. köt. 4. és 5. old.

³ V. ö. Die theoretischen Grundlagen des Marxismus. Leipzig, 1905., a VI. és VII. fejezetet.

5. A **hozadéki érték**. A termelési javak, mint p. o. a föld, a munka, a nyersanyagok, a gépek stb. nem közvetlenül, hanem közvetve, t. i. azáltal szolgálják szükségletkielégítésünket, hogy segítségükkel fogyasztási javakat állítunk elő. Ennek megfelelően értékelésük is közvetett, azaz annak alapján történik, hogy milyen hasznot nyújtanak azok a javak, melyek előállítására szolgálnak. A termelési javak értéke tehát *hozadéki érték*, mert hozamuktól függ. Jelentőségét a határelv e téren is megtartja és ennek megfelelően a termelési javak értéke a belőlük vagy segítségükkel készletük gazdaságos felhasználása mellett előállítható legutolsó jószágfajta hasznától, vagyis a *határhozadéktól* függ.

Kétségtelen, hogy a termelési javak értékelése állandó kölcsönhatásban van a fogyasztási javak értékelésével. Alapvető kérdés az, miképpen használhatjuk fel a termelési javak rendelkezésünkre álló készletét leggazdaságosabban, vagyis jólétünk lehető fokozására. A termelési javak szempontjából ez azt jelenti, hogy készletük nagysága szerint úgy kell azokat felhasználni, hogy mindazok a felhasználási módok, melyek kevésbé fontosak, mellőztesenek mindaddig, amíg a fontosabb, tehát értékesebb jószágokat előállító felhasználási ágak nincsenek kielégítve. A hozadéki értékelésnél tehát ennek megállapításáról van szó és végső céljában a hozadéki értékelés is életszínvonalunk emelését célozza. Tehát itt is a felhasználás határának megállapítása a tulajdonképeni feladat. Ha *termelési rokonságnak* nevezzük a fogyasztási javaknak azt a kapcsolatot, melyet az létesít, hogy valamely termelési jószág közös bennük, azt mondhatjuk, hogy azt kell eldöntenünk, hogy a termelési rokonságon belül mely ágakban és mily mértékben szabad az illető termelési jószágot felhasználni. Ez nyilvánvalóan attól függ, hogy milyen használati értékük van bizonyos mennyiségű termelés mellett az előállított fogyasztási javaknak.

Ebből következik, hogy a hozadéki érték is változik, ha a termelési rokonsághoz tartozó fogyasztási javak értéke változik. Ha a termelési rokonsághoz tartozó valamely fogyasztási jószág értéke bármily körülménynél fogva emelkedik, akkor éppúgy megváltozik a termelési jószág készletének a termelési rokonságon belül való felosztása, mint ahogyan változik akkor is, ha az e körbe tartozó valamely fogyasztási jószág értéke csökkent. Hasonlóképpen érinti a fogyasztási javak értékét az is, ha p. o. szűkebb vagy bővebb lett a termelési javak készlete. A háborús gazdaság szolgáltatja az előbbire a legszembevetőbb példát, midőn az állam eltiltja p. o. az emberi élelemre alkalmas cikkeknek az állatokkal való feletetését, míg nyersanyaglelőhelyek feltárása, vagy nyerésük technikájának fejlődése szolgálhat például arra, hogy a bőségesebb nyersanyagkészletből oly termelési ágaknak is jut, melyek számára előbb felhasználásuk nem volt gazdaságos.

A hozadéki érték megállapításánál még két tényre kell tekintettel lennünk. Az első az, hogy a termelési javak minősége abból a szempontból sem lehet közömbös értékükre, hogy milyen nagy a hozadékképességük, vagyis hogy milyen a termelékenységük. A földet, mint tudjuk, különbözőképpen értékeljük, nemcsak a szerint, hogy mit termelhetünk rajta, hanem a szerint is, hogy milyen bőven terem a föld. Egy régi, elavult gyári berendezést, mely sok energiát fogyaszt és kevesebbet termel, mint egy újabb fajta felszerelés, nem értékelhetünk az utóbbival egyenlően, még ha pontosan ugyanazt a terméket állítja is elő. Az értékelés alapja a hozadék marad, de ez a termelési jószág hozadékképességével, vagyis *termelékenységével* együtt határozza meg a termelési jószág értékét.

A másik körülmény, amely bonyolulttá teszi a hozadéki értékelést, az, hogy minden jószág előállításánál legalább két, de legtöbbször még több termelési jószág működik össze, melyek *komplementárisak*, vagyis egymást kiegészítők és csak együtt hozzák létre az eredményt. Ha az együttműködő termelési javakat egyenként értékelni akarjuk, akkor valamely módon az összeredményből vissza kell következtetnünk, azaz meg kell állapítanunk,

hogy a felhasznált termelési javak mindegyikének mily része volt a termelés eredményében. Ennek megállapítását *gazdasági beszámításnak* nevezzük.

A gazdasági beszámításnak alapja a fizikai beszámítás, vagyis annak a megállapítása, hogy mennyivel tökéletesebb a termelés, ha egy bizonyos termelési jósággal is közreműködik benne. Ez sok esetben kísérleti úton meg is állapítható. A műtrágyának a föld termékenységeire való hatása, vagy bizonyos takarmányok feletetésének hatása könnyen kimutatható. Ha ez nem lehetséges, más utat kell keresnünk. Ilyenül kínálkozik sokféle termelési folyamatban használható termelési javaknál, mint p. o. az emberi munkánál, az eredmények összehasonlítása. Sokszor azonban még egyszerűbben is megállapítható az érték, mert sok termelési jósággal egyúttal fogyasztási jósággal is, mint p. o. a szén, melynek értékét a közvetlen használat alapján állapítjuk meg.

A hozadéki érték tanát, melyet főképen az osztrák iskola alapítói, *Menger*, *Wieser* és *Böhm-Bawerk* fejtettek ki,¹ sokan elvetik azzal az indoklással, hogy a fizikai beszámítás lehetetlen és ezzel megdőlné a gazdasági beszámítás is. Arra azonban e tan ellenzői adósak maradtak a felelettel, hogy milyen úton lehetne egyébként a termelési javakat értékelni. Hogy ezeket is értékelni kell, az iránt nem lehet kétség. A termelési javak, bár közvetve, de mégis fontos tényezői jólétünknek, tehát hasznuk van és amennyiben korlátozott mennyiségben fordulnak elő, gazdálkodnunk kell velük és értékelnünk kell azokat. E téren is kétségtelenül a gyakorlat és a tapasztalás nyújtanak támpontokat kísérletezés és különböző megállapítások segítségével. Ha nem volna módunkban a termelési javakat értékelni, nem tudnánk velük gazdálkodni.

6. A csereérték. Miként a termelés, úgy a csere sem nélkülözheti az értékelés ellenőrzését, mert a csere is jólétünk emelését célozza. Ha a javak jelentőségét a csere szempontjából mérlegeljük, a *csereértékkel* állunk szemben. Ez a javak jelentőségének abból a szempontból való megállapítása, hogy mások szükségleteit, illetőleg termelését figyelembe véve, milyen mértékben emelhetjük jólétünket valamely rendelkezésünkre álló vagy megszerzeni kívánt jósággal. Minthogy ugyanis a csere kétoldalú jogügylet, azaz mindig valaminek ellenszolgáltatással való megszerzését jelenti, a csereérték mindig összehasonlítást jelent két jósággal fontossága szempontjából. A csereérték tehát mindig két jósággal jelentőségének összehasonlítása.

A cserével kilépünk gazdaságunk elszigeteltségéből és a birtokunkban levő javakat abból a szempontból nézzük, nem növelhetnők-e jólétünket azzal, hogy egy részük feláldozásával másoktól valamit megszerzünk, aminek számunkra a feláldozottnál nagyobb a jelentősége. Cserélni csak akkor fogunk, ha nagyobb haszonért kisebb áldozatot kell hoznunk. Ennek megfelelően a csere két irányban befolyásolhatja a javak értékét: *növeli* oly javaink értékét, melyekért kevesebbet kell adnunk, mint amilyen hasznat ezek adott mennyiségükben számunkra jelentenek és *csökkenti* azoknak a javaknak az értékét, melyekért kevesebbet kell adnunk, mint ami használati értéküknek megfelel. Mindkét esetben a csere lehetősége azt jelenti, hogy nem használati értékük szerint állítjuk be értékszámításunkba a javakat, hanem csereértékük szerint, mert az első esetben a jóságnak saját gazdaságunkban való felhasználása kisebb hasznat jelentene, mint hogyha azt elcsereéljük, a második esetben pedig nem szükséges az, hogy értékének teljes súlyával vegyük figyelembe az illető jóságot, mert a piacon számunkra kisebb jelentőségű jóságért is megkapjuk. A csere szempontjából való értékelés tehát eredeti értékelésünknek helyesbítése, arra való tekintettel, hogy cserelehetőség áll fenn.

¹ V. ö. C. Menger: Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien, 1871. Fr. Wieser: Der natürliche Wert. Wien, 1889. Böhm-Bawerk: Kapital und Kapitalzins. 4. kiad. Jena, 1921. — Lásd továbbá: E. Haydt: Die ökonomische Zurechnung. Leipzig u. Wien, 1931. — W. L. Walk: The Principles of Wages. London, 1928.

Hogy példával világítsuk meg a kérdést, gondoljunk arra a termelőre, kinek búzában feleslege van, úgyhogy egy részének saját gazdaságában már csak csekély a haszna. Búzafeleslegét azért nem fogja ennek megfelelően alacsonyan értékelni, mert tudja, hogy a piacon többet kap érte. Viszont ha valaki oly jószág birtokában van, melynek számára nagy a használati értéke, mihelyt ezt cserével könnyen pótolhatja, többé már nem használati értékének megfelelő magasságban, hanem csak csekélyebb piaci megszerzési lehetősége szerint fogja azt értékelni. Ez a haszonhelyettesítés törvényéből folyik, melynek pedig forrása az, hogy mindig a legnagyobb haszon elérésére törekszünk, viszont a helyettesíthető dolgokat a legkisebb áldozat szerint értékeljük. Persze, mihelyt a piacon való megszerzés lehetősége elesik, az eredeti érték, vagyis a használati érték lép a csereérték helyébe. Ha a búza ára erősen süllyed, a gazda már nem fogja érdemesnek tartani búzáját a piacra vinni, hanem gazdaságában fogja felhasználni, p. o. állataival feletetni.

II. RÉSZ.

A forgalmi gazdaság

I. FEJEZET.

AZ ÁR

1. A piaci egyensúly. A piac az a közösség, melyben a csere támaszkodás egyesíti a venni és eladni szándékozókat. A piac tehát egyéneknek tisztán gazdasági alapon való egybefűzöttsége, gazdasági helyzetüknek csere útján való javítása érdekében. Röviden azt mondhatjuk, hogy a piac azoknak a köre, akik csere útján akarják gazdasági helyzetüket javítani.

Ebből természetesen folyik, hogy a piacon a felek tisztán gazdasági indítékok alapján cselekszenek és őket ebben más nem vezetheti, mint értékelésük. Az, hogy vesz-e a vevő, vagy az eladó elad-e, értékelésétől függ. Minden egyén a piacon éppúgy, mint a zárt gazdaságban, haszonmaximumát keresi, melynek elérése gazdaságának egyensúlyát jelenti, vagyis szükséglet-kielégítése szempontjából azt a legelőnyösebb állapotot, melyet rendelkezésére álló eszközeivel elérhet. A piacot csak akkor és csak addig veszi igénybe, míg helyzetét ezzel javítani tudja. Értékelése irányítása alapján a venni szándékozó vesz, ha ezzel jólétét emelheti és az eladó elad, ha ezzel nyereségét növelheti. Mindkettő örül, ha a piaci helyzet olyan, hogy a remélt feltételeknél előnyösebben cserélhet, de, ha ez nem sikerül, akkor is addig cserélnek a felek, amíg ezzel saját értékelésük szerint haszongyarapodáshoz jutnak. Minthogy e határon belül a csere előnyt jelent, a felek inkább cserélnek kisebb nyereséggel, azaz kisebb haszongyarapodással, mint ahogy sem, mert kisebb haszongyarapodás is előnyösebb, mint a cserétől való tartózkodás. (Menger-féle tétel.) Mihelyt azonban az ár túllépi az egyén értékelésének határát, a fél tartózkodik a cserétől.

Az értékelés, mint tudjuk, mindig adott *jószágmenntiségekre* vonatkozik. Így van ez a piacon is. A vevők mindenféle áruból azt a mennyiséget óhajtják megszerezni, mely adott eszközeik — vagyis a rendelkezésükre álló pénzmennyiség — mellett összhangban van szükségletkielégítésük színvonalával és az eladók azt a legnagyobb mennyiséget törekkenek előállítani, illetőleg piacra hozni, amely mellett — a Menger-féle tételnek megfelelően — az eladás még nyereséges számukra. Adott körülmények között a vevők által megszerzeni óhajtott mennyiségek összegét *keresletnek*, az eladók által vételre ajánlott mennyiséget pedig *kínálatnak* nevezzük. Úgy a kereslet, mint a kínálat tehát métermázsákban, hektóliterekben, vagy oszthatlan áruknál darabokban, kifejezett mennyiségei a szóban forgó árunak és mindkettő nagyságát a piaci feleknek adottságai határozzák meg, melyekhez egy *feltételezett ár* is hozzátartozik. Ez az ár a vevőknél nem múlhatja felül azt az értéket, melyet a

vásárolni kívánt mennyiségnek tulajdonítanak, az eladóknál pedig nem lehet alacsonyabb, mint az a költség, mellyel az eladni szándékozott mennyiséget piacra tudják hozni. Látjuk tehát, hogy *úgy a kereslet, mint a kínálat csak az ár figyelembevételével lesznek határozottak*, mert az árral változik az, hogy ki mit és mennyit hajlandó valamely jószágból venni, illetőleg piacra hozni.

Amíg az ár bizonytalan, addig csak tapogatódzás van a piacon, mert a felek egyéni helyzetüket igyekszenek a vételi és eladási lehetőségekkel összhangba hozni, ami pedig a kereslet és kínálat egymásra hatásával megy végbe. A vevők igyekszenek az anyagi helyzetükkel összhangbahozható legnagyobb mennyiséget vásárolni és az eladók a lehető legnagyobb mennyiséget eladni és mindkét fél igyekszik az árra nézve oly ajánlatot tenni, mely mellett ez lehetséges. E törekvésükben úgy a vevők, mint az eladók a piacon versenytársaiktól nincsenek elszigetelve, hanem ezeket folytonosan figyelik, hogy a lehető legelőnyösebben kössék ügyleteiket. Ezért, bár árajánlatát minden piaci fél egyéni helyzete alapján teszi meg és egyéni értékelése alapján dönt az ügylet fölött, mégis a kialakuló ár kollektív, azaz *tömegeredmény*, mely az összes piaci felek közrehatásával jön létre és ha egyszer a szétágazó ajánlatok hatása alatt kialakult és a piac egyensúlyba helyezkedett, a felek számára adottság lesz, mert éppen a piac kollektív természeténél fogva az egyes egyén — bizonyos később tárgyalandó kivételektől eltekintve — nem változtathat rajta. Minthogy mindenki legelőnyösebben akar cserélni, a piac csak akkor nyugszik meg, ha ugyanazon árunak egy piacon csak egy ára van, melyet az összes vevők egyformán fizetnek és az összes eladók egyformán számítnak fel. *Egy piacon tehát — tökéletes piacot tételezve fel — ugyanannak az árunak csak egy ára lehet.*

Az ár megállapodik akkor, ha a felek adott vételkedve és az eladók eladási hajlandósága mellett nincs többé senki, aki előnnyel tovább folytathatná a cserét, vagyis nincs több vevő, aki ezen az áron még hajlandó venni vagy többet venni, illetőleg nincsen eladó, ki hajlandó ez árat alulkínálni, hogy többet adhasson el. E pontban a piac elérte *egyensúlyi helyzetét*, mert most már nincsen többé ok arra, hogy az ár változzék. A piaci egyensúly tehát az a helyzet, melyben az ár megállapodik azért, mert a keresett és kínált mennyiség e mellett az ár mellett egyenlő.

Minden piacnak megvan az irányzata, hogy egyensúlyba helyezkedjék. A fentiek alapján ez nem szorul további indoklásra. Csupán a feleknek a Menger-féle tétel alapján való eljárására kell gondolnunk, mely szerint mindenki addig cserél, míg ezzel előnyhöz jut.

A piac tehát addig el nem érheti az egyensúlyi helyzetet, amíg van a piaci felek között, aki további cserével javíthat helyzetén. A piaci egyensúlyi feltétele tehát a piaci feleknek a csere szempontjából való *egyéni egyensúlya*.

A piac addig marad egyensúlyban, amíg a felek helyzetében, tehát akár a kereslet, akár a kínálat körülményeiben változás nem áll be. Mihelyt ez megtörténik, az ár változik és a piac újból csak akkor éri el egyensúlyi helyzetét, ha az ár a fennforgó körülményeknek megfelelően változott, vagyis a keresett és kínált mennyiség ismét egyenlő. *Az ár tehát a piac kiegyensúlyozásának tényezője.* Feladata oly cserefeltételeket szabni, melyek mellett az adott körülmények között legtöbbször jutnak cseréhez. Ezzel végeredményben a *termelés és a fogyasztás kiegyensúlyozását* hivatott az ár megvalósítani.

Ennek megfelelően a piac olyan mechanizmus, mely szerkezeténél fogva visszahat minden változásra, mely a piaci tényezőkben, akár a kereslet, akár a kínálat oldalán végbemegy. Hivatása a piaci feleket a termelés és a fogyasztás oldalán történő változásokhoz alkalmazkodásra kényszeríteni. E kényszerít pedig a piac minden külső belenyúlás nélkül éppen azzal gyakorolja, hogy az egyének határozott elv szerint — a haszonmaximumot keresve — cselekszenek és ezért kénytelenek a helyzetváltozásokból olyanképen a következtetéseket

levonni, hogy a fogyasztók a termelésben beállott változásokhoz, a termelők pedig a fogyasztásban beállott változásokhoz alkalmazkodnak. Az ár emelkedésével ugyanis a fogyasztók nehezebben tudnak hozzáférni az árukhoz és kénytelenek fogyasztásukat csökkenteni, az ár süllyedése pedig megkönnyíti a fogyasztás növelését. Az eladókra, illetőleg a termelőkre gyakorolt hatás természetesen ennek az ellenkezője. A piac tehát úgy a termelésnek, mint a fogyasztásnak szabályozója és ezt a szerepét az ár kialakításával tölti be.

2. A határpárok törvénye. Láttuk, hogy a piaci egyensúly csak akkor jöhet létre, ha az adott ár mellett egyik piaci fél sem javíthatja további cserével helyzetét. Ez pedig csak akkor következik be, ha az ár egyrészt nem magasabb mint a legkevesebbé csereképes, vagyis az áruért legkevesebbet fizetni hajlandó vevő értékelése, de magasabb annál, amit a következő, kevésbé csereképes vevő fizetni hajlandó volna, de másrészt nem alacsonyabb annál az összegnél, melyért a legkevesebbé csereképes eladó áruját eladni hajlandó, viszont nem is magasabb ennél. Mihelyt az ár magasabb, a vevők egy része tartózkodik a vételtől és az eladók száma szaporodik, mert a magasabb ár a vevők egy részére már veszteségesse tenné a vételt, viszont az eladókat fokozottabb kínálatra (termelésre) ösztönözné. De alacsonyabb ár mellett sem jöhet létre a kereslet és a kínálat között egyensúly, mert ez esetben a vevők száma szaporodnék és az eladóké csökkenne.

Ha az utolsó, még vételhez jutó vevőt *határvevőnek*, az utolsó, még eladáshoz jutó eladót *határeladónak* nevezzük, azt mondhatjuk, hogy az árat a piac mechanizmusának hatása alatt a határpárok határozzák meg. A *határpárok törvénye* tehát azt mondja, hogy az ár nem lehet magasabb annál az értéknél, melyet a határvevő a vásárolt mennyiség figyelembevételével tulajdonít az árunak, de magasabbnak kell lennie, mint a csereképeségben utána következő vevő értékelése (felső határpár), viszont nem is lehet alacsonyabb mint a határeladó értékelése, mert ekkor az már tartózkodnék az eladástól, de ennél magasabb sem lehet, mert ez olyan termelők részére is lehetővé tenné árujuk kínálását, kik drágábban termelnek. Mihelyt tehát nem a határok közé esik az ár, a vevők és az eladók száma változik. Ha az ár alacsonyabb, több vevő, ha az ár magasabb több eladó jelentkezik a piacon és nincsen egyensúly kereslet és kínálat között. A határpárok törvényének megállapítása *Böhm-Bawerknek*, az osztrák iskola egyik megalapítójának nevéhez fűződik.

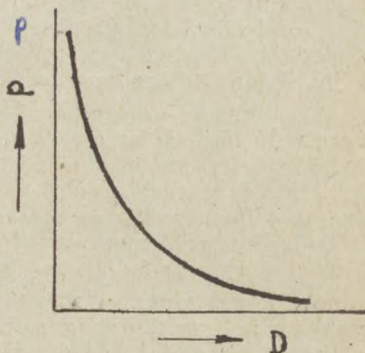
Hogy melyik vevő és melyik eladó lesz a határvevő, illetőleg a határeladó, ez természetesen nincsen előre meghatározva, hanem ezt az adott piaci helyzet dönti el. Erre nézve, mint látjuk, a felek *csereképesége* az irányadó. A vevő annál csereképesebb, minél többet kész az áruért fizetni és az eladó annál csereképesebb, minél olcsóbban hajlandó áruját adni. A piacon a felek között az áruért, illetőleg az eladási lehetőségért küzdelem folyik. E küzdelemet nevezzük *versenynek*. A küzdelem fegyvere a csereképeség. Annál erősebb a fél a piacon, minél nagyobb a csereképesége. A csereképesebb felek mindaddig kiszorítják, vagyis a cserétől elütik a kevésbé csereképeseket, amíg az ár oly magasságban nem állapodik meg, mely mellett már nincsen ok arra, hogy versenytársainkat magasabb ajánlattal kiszorítsuk, ha vevők vagyunk, vagy alacsonyabb ajánlattal, ha eladók vagyunk.

Ha a kereslet és a kínálat teljesen szabadon hatnak egymásra és a verseny szabadon érvényesül a piacon, az ár a *határtermelő*, vagyis a kialakult ár mellett az árut még előállítani képes eladó *termelési költségei színvonalára* fog megállapodni, mert ez az a határ, ameddig a vevők értékelése mellett az árut még éppen érdemes előállítani. Ezt már a klasszikus elmélet is tisztázta, a nélkül azonban, hogy a határpárok mechanizmusára rávilágított volna. Ezért a klasszikusok egyszerűen a *költségtörvényben* vélték felismerhetni az árak törvényét. A költségtörvény azonban, mint látni fogjuk, csak a szabadverseny esetében érvényesül, míg a határpárok törvénye általános érvényű.

Oly piacon, amelyen a kereslet és a kínálat oldalán is a felek nagy tömege áll, a határpárokat inkább *határrétegeknek* kell tekintenünk, mert a felek tömegszerűségénél fogva a határokon a vevők, illetőleg az eladók hasonló helyzetben levő és hasonló értékeléssel bíró egész rétege áll, t. i. azok a rétegek, amelyek az adott áron még éppen vesznek, illetőleg már éppen nem vesznek és azok, melyek ez áron még éppen eladnak, illetőleg már éppen ki vannak zárva árujuk jövedelmező eladásának lehetőségéből. A gyakorlatban ez annyit jelent, hogy minden árunál van a lakosságnak egy rétege, mely éppen meg tudja fizetni ezt az árat és ennek emelkedésével már kénytelen volna az áru vásárlásáról lemondani.

3. A kereslet. A valamely áru iránt a piacon mutatkozó keresletnek mozgatója a szükséglet, mely kíváncsossá teszi annak megszerzését. Csak az iránt támasztunk keresletet, ami szükségleteinket valamely irányban szolgálja. De a keresletnek nemesak mozgatója, hanem féke is van. Ez a fizetőképesség. Hiába van valamire szükségünk, a piacon ezt nem tudjuk megszerezni, ha nincs elég pénzünk a megvásárlására. Az a két tényező tehát, melyen a kereslet alapszik, a *szükséglet* és a *fizetőképesség*.

A kereslet az egyes venni szándékozók venni kívánt mennyiségeinek összege. Nagyságát a vevők szükséglete és fizetőképessége együtt határozzák meg, mert ezek döntenek el, hányan és milyen mennyiséget hajlandók belőle venni. Minthogy pedig ez függ az ártól, a kereslet csak adott ár mellett határozott. Míg a vevők nem ismerik valaminek az árát, nem tudhatják, vesznek-e belőle és ha igen, mennyit. A kereslet tehát változik az árral, növekszik, ha az ár süllyed és csökken, ha az ár emelkedik. Ha a koordináta rendszerben y tengelyen az ár különböző magasságait (p), az x tengelyen pedig az illető ár mellett keresett mennyiségeket (D) tüntetjük fel,¹ akkor megkapjuk a szóban forgó áru keresleti görbét, mely balról jobbra süllyed. A keresleti görbe alakja tehát a következő:

2. ábra.

Minden árunak adott viszonyok között megvan a sajátos kereseti görbéje, mert az, hogy milyen hatással van a keresletre az ár növekedése vagy csökkenése, áruk szerint különböző. Azt a viszonyt, melyben a kereslet az ár változásával változik, a kereslet *rugalmasságának* nevezzük, mert azt mutatja, hogy a kereslet erősen vagy gyengén érzi-e meg az ár változását. Ha az ár változásának nagy hatása van a keresletre, *elasztikus*, ha kevés hatása van, *inelasztikus* keresletről szólunk. Az elaszticitás a keresletnek az a változása, melyet egy árváltozás okoz, vagyis pontosabban az a *százalékos keresleti változás, melyet az árnak egy százalékkal való változása előidéz*.²

Marshall eljárása szerint a kereslet rugalmasságát dimenzió nélküli számmal jellemezhetjük. E célból viszonyba hozzuk egymással a keresleti változást és az ezt okozó árváltozást. Ha egy százalékos keresletnövekedés felel meg az ár egy százalékkal való változásának, az elaszticitás az egységgel egyenlő. Minthogy pedig az áremelkedésnek keresleti csökkenés felel meg, az elaszticitás negatív előjelű, tehát -1 . Ha a keresleti-változás és az árváltozás

¹ E jelölések szokásosak a nemzetközi irodalomban.

² Ha a keresleti elaszticitást az irodalomban szokásos módon η -val, a keresletet D -vel, az árat pedig p -vel jelezzük, akkor a keresleti elaszticitás $\eta = \frac{dD}{D} \frac{dp}{p}$, ahol dD és dp a kereslet, illetőleg az ár infinitézimális változása.

hányadosa az egységnél nagyobb, a kereset *rugalmas*, ha kisebb, rugalmatlan, vagyis *merev*. Magas árak mellett minden áru kereslete merev, vagyis az ár-változásnak csak kevés hatása van a keresletre, de az ár bizonyos változásai mellett a kereslet erősebb változást mutat, mert újabb rétegek számára lesz lehetővé az áru vásárlása. Abban azonban igen nagy eltérés van az egyes áruk keresleti görbéi között,¹ hogy mely ponttól, azaz milyen ártól kezdve van az ár süllyesztésének jelentékeny hatása a keresletre, vagyis, hogy mily ártól kezdve lehet az ár süllyesztésével a keresletet számbavehetően növelni. Magától értetődik, hogy különböző áruknál az ár süllyesztésének hatása a keresleti görbének abban a szakaszában is különbözők, melyben az ársüllyesztés hatása számbavehetően jelentkezik. A merev keresleti cikkeknel e szakaszon is csekély az ársüllyedés hatása, míg rugalmas cikkeknel e hatás a keresleti görbe egy hosszabb szakaszán keresztül jelentékeny.

A keresletre azonban nemcsak az ár változása hat, hanem a jövedelem változása is. Ezért a keresletnek ebben az irányban is van rugalmassága, melyet *jövedelmi elaszticitásnak* nevezünk. Ez abból származik, hogy a jövedelem lényegesebb változásával az egyének által fogyasztott cikkekben eltolódás áll be. Az áruk érzékenysége árváltozásra vagy jövedelmi változásra különböző. Egyes cikkek keresletére az ár változásának van nagyobb hatása, másokéra a jövedelmi eltolódások hatnak erősebben. A *Theiss Edé* részéről végzett számítás szerint p. o. nálunk a tejár 10%-os süllyedése a keresletet 23,7%-kal növeli, míg a jövedelem 10%-os emelkedése csak 16,2%-kal emeli a tej keresletét. Viszont a cukornál az árnak 10%-os süllyedése a keresletet 21%-kal, a jövedelem 10%-os emelkedése pedig 10,7%-kal növeli.²

A keresleti elaszticitás reciprokját, vagyis a kereslet változásának az árra való hatását az ár *érzékenységeinek* (*flexibilitás*) nevezzük.³ Ha már csekély keresleti változás is jelentős változást okoz, akkor érzékeny árról beszélhetünk. A gazdasági élet változásai megfigyelésénél az érzékeny árak nagy szerepet játszanak, mert gyorsan tükrözik vissza a keresletnek a helyzetváltozás alapján való mozgását.

4. A kínálat. Valamely árunak a kínálata az a mennyiség, mely belőle piacra kerül. Hogy ez megtörténhessék, az árut előbb termelni kell. A piacra való termelésnek megvannak a feltételei; ha ezek kedvezők, több, ha kedvezőtlenek, kevesebb áru kerül piacra. Eladásra termelni csak addig érdemes, amíg az áru eladási ára nagyobb a termelés költségeinél. A piacra kerülő mennyiség tehát nemcsak az áru árából, hanem annak termelési költségeitől is függ.

Annak tehát, aki a piac számára termel, két tényezővel kell számolnia, t. i. a termelési költségekkel és a termék árával. Szabad verseny mellett számára mindkettő adottság. A termelés költségei ugyanis a termelési technikától és a felhasználandó termelő tényezők árából függnek, melyet a piac — t. i. a termelési javak piaca — alakít ki. Amennyiben nem új telep létesítéséről van szó, adottság a vállalkozó számára a gyári vagy műhelyi felszerelés is. Ezen adottságok figyelembevételével az áru piacán uralkodó árhoz kell alkalmazkodnia, melynek ismerete nélkül a vállalkozó nem döntheti el, hogy termeli-e az árut, vagy nem, sem pedig azt, hogy milyen mennyiséget érdemes számára

¹ Alapvető munka e téren *Henry Schultz*: The Theory and Measurement of Demand. Chicago (1938). L. ezenkívül *A. Marshall*: The Principles of Economics. 8. kiad. London. 1920. — *J. Marschak*: Elasticität der Nachfrage. Tübingen, 1931. — *H. Schultz*: Der Sinn der statistischen Nachfragekurven. 1930.

² V. ö. *Theiss Edé*: Statisztikai korreláció és keresleti függvény. (Közzgazd. Szemle LXI. évf. 80. köt., a 45–46. old.)

³ Minthogy a flexibilitás reciprokja az elaszticitásnak, képlete: Φ , vagyis flexibilitás = $\frac{dp}{p} \bigg/ \frac{D}{D}$

az áruból termelni. Az tehát, ami a vállalkozó elhatározásától függ az, hogy *milyen mennyiséget* termel. Mikép a kereslet, éppen úgy a kínálat is ennél fogva csak akkor határozott, ha adva van az áru ára, mert a termelésnél felmerülő költségeket csak abban a mértékben veheti magára, amilyenben azoknak az eladási árban való megtérülésére számíthat.

De szabad-e az árat a piac adottságai közé sorolni, amikor éppen az árak alakulását akarjuk megmagyarázni? Piac nincsen a nélkül, hogy ott valamilyen ár ne volna és így az árnak adottságként feltételezése okoskodásunkban jogosult; az ár mögött pedig a piactól független tényezők állnak, t. i. egyrészt a termelő tényezők és a termelési technika, másrészt pedig a vevők értékelése és a jövedelemeloszlás, melyek a termelés és fogyasztás alapvető tényezői. Az ár, mellyel a kínálat, illetőleg a termelő számol, változhatik, de a piacnak megvan a *folytonossága*, vagyis mindig az adott helyzethől indul ki a következő és az adott árból a jövő ár, mely a kereslet és kínálat változásával kialakul. Hogy ez a jövő, vagyis a termelő részéről az áru eladása idejére feltételezett ár nem lesz pontosan az, mint amelynek alapján a vállalkozó számítását végezte, az könnyen lehetséges, de másból, mint a fennálló árból a vállalkozó ki nem indulhat, minthogy a véleménye szerint várható ár is a jelenlegiből fejlődik, ár feltételezése nélkül pedig számítását a vállalkozó nem végezheti. A vállalkozó tehát kalkulációjában a piacon uralkodó árból kiindulva egy feltételezett árat vesz alapul és azt vizsgálja, hogy termelési költségei figyelembevételével megnyit érdemes termelnie. Az árut állandóan termelni csak addig lehet, amíg az ár legalább is fedezi a termelés költségeit.¹ Ha az ár tartósan a termelési költségek alá süllyed, akkor az árut nem érdemes termelni. Az a termelő, aki számára ez bekövetkezik, megszünteti a termelést; ha pedig az ár minden termelő költségei alá süllyed, az áru kínálata egyáltalában megszűnik.

A kínálatnak az ár változására való visszahatása tehát ellenkezője annak, melyet az árváltozás a keresletre gyakorol. Emelkedő ár növeli, süllyedő ár pedig csökkenti a kínálatot. A *kínálat elaszticitása* tehát *pozitív*. Azt is megállapíthatjuk, hogy a kínálat elaszticitása általában kisebb szokott lenni a keresleti elaszticitásnál, mert adott üzem mellett, különösen az ár süllyedéséhez való alkalmazkodás, csak szűkebb határok között lehetséges; az üzem fenntartásának költségei ugyanis, mint erre mindjárt rátérünk, nem csökkenthetők abban az arányban, amelyben a termelt mennyiséget csökkentjük és ezért a kínálat az ár süllyedéséhez nehezen alkalmazkodik. Az ár emelkedése irányában a kínálat alkalmazkodása rendesen könnyebb, de az üzem terjedelme, vagyis teljesítő képessége ennek is határt szab; az üzem bővítése pedig újabb költségekkel járt. A kínált merevsége különösen a befektetések nagyságával növekszik és nagy tőkebefektetést igénylő termelési ágaknál sok nehézséget okoz. De még a kevés tőkét kívánó kisipar kínálata is csak kevésbé rugalmas, mert az üzem terjedelme itt is nehezíti az árváltozáshoz való alkalmazkodást.

Bár a kínálat rugalmassága az egyes üzemeket tekintve szűkebb korlátok között mozog, az ár változásának egy egész termelési ágra, mint ilyenre jelentékeny a hatása. Egyrészt ugyanis az ár emelkedése új üzemek létesítésére ösztönöz és kivált ott, ahol nem túl nagyok a befektetési költségek, az üzemek növekedéséhez is vezet. Az ár süllyedése viszont üzemek megszüntetéséhez vezethet. Kivált hosszabb időköztek tekintve tehát az ár változása a kínálatot is erősen módosítja.

A második tényező, mely a vállalkozó számításaiban szerepel, a termelés költsége. Ennek alakulását kell tehát a következőkben megvilágítani.

¹ Ez nem jelenti azt, hogy meglevő készletét a vállalkozó kényszerhelyzetben sohasem adja el kevesebért, mint amennyibe az előállításra került. Sőt, ha jobb időkre számít, a költségeknél alacsonyabb ár mellett a termelést is folytathatja egy ideig. Állandóan azonban ez nem lehetséges.

5. A termelési költségek. A termelési költségeket többféle szempont szerint lehet csoportosítani. *Tárgyuk* szerint vannak anyagköltségek (nyers- és segédanyagok), munkaköltségek, tőkeköltségek (kamat és törlesztés) és egyéb költségek (adók, reklám, érdekképviselés). A vállalkozó költségvetésében ezen kívül a haszon is szerepel, melyet bizonyos kules szerint számítva felvesz számvetésébe (kalkulációjába), mert számára a termelés csak akkor jövedelmező, ha az árból neki is marad valami. Így a vállalkozói költségekben nemcsak készkiadások szerepelnek, hanem saját szolgálataiért bizonyos térítések is; így a vállalatban fekvő saját tőkéjének kamatja és saját munkájának ellenértéke.

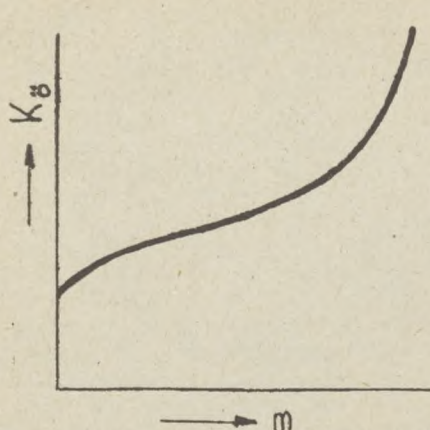
Céljuk szerint megkülönböztetünk finanszírozási költségeket, előállítási költségeket és eladási költségeket. Ezek a vállalkozás megindításának és a vállalat fenntartásának a költségeit, a szorosabb értelemben vett termelési (gyártási) költségeket és a termékek elhelyezési, vagyis forgalombahozatalukkal kapcsolatos költségeket foglalják magukban.

Elszámolásuk módja szerint vannak közvetlen és közvetett, vagyis felosztandó költségek (*regie*). E megkülönböztetés abból származik, hogy csak a költségek egy része jelentkezik közvetlenül a termelés alkalmával, szorosan alkalmazkodva az előállított mennyiséghez. Ilyen mindenekelőtt az anyagköltség, mely minden előállított darabnál felmerül és közvetlenül meghatározható. Ilyen a bérköltség is darabbér esetén.

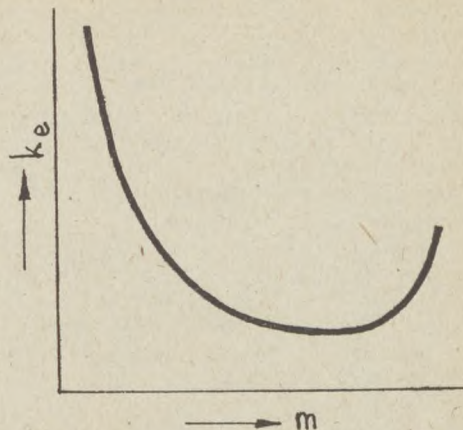
Nem ilyen természetűek a többi költségek. Ezek nem függnek közvetlenül az előállított mennyiségtől, hanem együttesen, globálisan jelentkeznek. Így van ez a vállalat berendezésénél, az irodáknál és műhelyeknél. Ha ezeket egy előállított darabra vonatkozólag ismerni akarjuk, pedig a kalkulációhoz ismernünk kell, akkor ezeket valamilyen elv szerint el kell osztanunk az előállított mennyiségre és a különböző termékekre. Ez nem egyszerű feladat, de elkerülhetetlen, ha komoly alapon nyugvó ajánlatot akarunk tenni az árra vonatkozólag. A felosztandó költségek azok, melyek bizonyos rugalmasságot biztosítanak a költségszámításnak, mert lehetővé teszik, hogy közvetett költségekkel jobban terheljük az oly cikket, mely a keresletre való tekintettel több költséget hárít el és kevésbé azokat, melyek nehezebben bírják el a nagyobb költséget. Hiszen a vállalat szempontjából csak az fontos, hogy a közvetett költségek, melyek éppúgy költségek, mint a közvetlen költségek, a termelés egészében megtérüljenek.

A közvetlen és közvetett költségek együttvéve adják meg a vállalat *összköltségét*. Nyilvánvaló, hogy az összköltség az előállított mennyiséggel változik és a termelt mennyiséggel mindig növekszik. De az is világos, hogy az összköltség nem arányosan emelkedik az előállított mennyiséggel, mert a közvetett költségek nem függnek közvetlenül a termelt mennyiségtől. A berendezés amortizációja, az irodák és műhelyek fenntartási költségei, valamint a vállalat vezetésének költségei nem növekszenek minden egyes előállított darabban. Ezek ebben a vonatkozásban *állandó költségek*, míg a közvetlen költségek *változó költségek*, mert az előállított mennyiséggel arányosan, némelyek pedig lassúbb, esetleg bizonyos mennyiségek előállítása esetén gyorsabb ütemben növekszenek. Ebből, ha az összköltséget K_0 -val, az előállított mennyiséget m -el jelöljük, az összköltségnek a 3. ábrán vázolt lefolyása adódik.

Árjáánlat tételénél nem lehet egyszerűen az összköltségből kiindulni, mert ez még nem nyújt tájékozást az iránt, hogy az áru egységének előállítása mennyibe kerül a vállalkozónak. Ezt csak akkor tudja meg, ha az összköltséget elosztja az előállított darabok vagy egyéb egységek számával. Az így nyert költség az *egység-* vagy *darabköltség*, vagyis más néven az *átlagköltség*. A darabköltség az összköltség és az előállított darabok számának hányadosa. Tehát, ha K_0 -val jelöljük az összköltséget, az egységköltség $k = K_0/m$, hol m az előállított mennyiség. Az egységköltség lefolyását a 4. ábra mutatja.

3. ábra.

4. ábra.

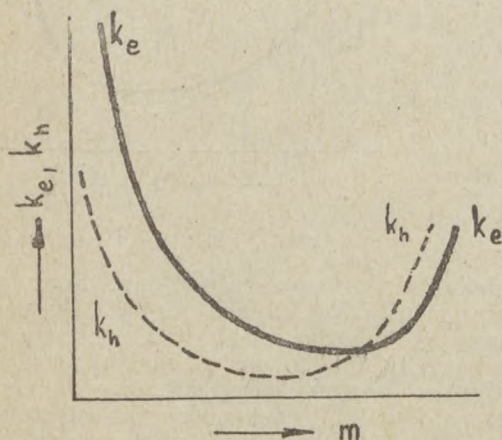
Az egységköltségnek ezt az alakulását az magyarázza meg, hogy az állandó költségek az előállított mennyiségtől függetlenek. Ezért a termelt egységek növekedésével azokból az egységre mind kevesebb esik; ez okozza az átlagköltségnek egy ideig erősen süllyedő irányzatát, mely azonban megszűnik akkor, ha e költségeknek az egységre eső hányada annyira lesüllyedt, hogy az egységköltségben a vezető szerepet a változó költségek veszik át, melyeknek az előállított mennyiséggel eleinte csökkenő irányzata bizonyos ponton túl megszűnik és azt emelkedő irányzat váltja fel. Erősíti azután az átlagköltség növekedését az, hogy bizonyos mennyiségen felül a változó költségek egy része (túlórázás stb.) gyorsan növekszik. A *csúcsteljesítmények*, melyek egy üzemnek méreteihez képest erős igénybevétele mellett előállnak, ezért drágák.

Az egységköltség megmondja a vállalkozónak azt, hogy mennyit kell kérnie a termék egy egységéért, de nem elegendő annak megállapítására, hogy milyen mennyiség előállítása legelőnyösebb számára. Ha a termelő az előállított mennyiséget addig növelné, amíg az átlagköltség egyenlő lesz az árral, akkor az árban csupán költségét kapná meg. Más mértéket kell tehát keresnie azon mennyiség meghatározására, melynek előállítása számára a legelőnyösebb. E célra alkalmasak a *hozzánövekvő* vagy *határköltségek*, azaz az a többletköltség, melyet egy hozzánövekvő egységnek, illetőleg gépi termelésnél egy sorozatnak, előállítása okoz. E többletköltség a darab, illetőleg sorozat közvetlen költségéből áll. Amíg e költség megtérül az árban, addig érdemes a termelést növelni, mert ha a határköltség éppen megtérül, akkor az utolsó egységen már nincs ugyan nyereség, de a határon belül fekvő egységek még nyereséget hoznak. Az egységköltség ugyanis kisebb, mint a határköltség, mert az egységköltségnél az állandó költségek is szerepet játszanak és ezek hányada annál kisebb lesz, minél több egységet állítunk elő. Azon a ponton túl, melyen a határköltség egyenlő az árral, már nem érdemes az előállított mennyiséget növelni, mert az egységköltség növekszik és ez a nyereséget csökkenti. Ha addig fokoznók a termelést, amíg az egységköltség egyenlő az árral, a nyereség egyáltalában megszűnnék, mert csak a költségek térülnének meg.

A határköltség egy ideig csökkenő irányzatot mutat, mert a változó költségek között vannak olyanok, melyek nem nőnek az előállított mennyiséggel arányosan. Minél inkább megszűnik ennek a hatása és előtérbe lép a mennyiséggel arányosan vagy emelkedő arányban növekvő költségek hatása, annál inkább kezd emelkedni a határköltség.

A határköltség legalacsonyabb pontját gyorsabban éri el, mint az egységköltség, mert az utóbbit az állandó költségnek az előállított mennyiséggel

esökkenő hatása is befolyásolja, míg a határkölség ettől független. A határkölség görbéje emelkedésében metszi az egységkölséggörbét, melynek emelkedése később következik be. E metszési pont az egységkölséggörbe minimumával esik egybe, mert a határkölség és az egységkölség egyenlő volta azt jelenti, hogy a szóbanforgó mennyiség mellett az utolsó egység előállítására nem kerül többbe, mint az egységkölség. Minthogy tovább növelve a mennyiséget, a határkölség az egységkölség fölé emelkedik, a kettő metszési pontjában van a költségek legelőnyösebb pontja (üzemi optimum). Ezentúl már az egységkölség is növekszik, de a termelés még növeli, bár esökkenő arányban,

5. ábra.

a nyereséget egészen addig a pontig, amíg a határkölség egyenlő az árral.

A határkölség és az egységkölség egymáshoz való viszonyát az 5. ábra mutatja, melyen K a költséget, m pedig az előállított mennyiséget jelzi: k_e az egység- és k_h a határkölség.

Az előadottak értelmében — teljesen szabadversenyt tételezve fel — a vállalkozó érdeke tehát a termelésnek addig a pontig való növelése, míg határkölsége egyenlő az árral. Minthogy ugyanis szabadverseny mellett az eladónak nincsen befolyása az árra, akkor nyer legtöbbet, ha annyit tud eladni, amennyit még nyereséggel termelni képes. A ki-

nálat tehát ebben az esetben siet a keresletet oly mértékben kielégíteni, amely mértékben költségeinek alakulása ezt megengedi.

Ha a termelőnek megvan a lehetősége arra, hogy a külföldön is elhelyezheti termékeit, akkor előnyössé válhatik számára a termelésnek a fenti határon túl való kiterjesztése is, egészen addig, amíg üzeme a többlettermelést az állandó költségek növelése nélkül elbírja. Érdemessé válik ugyanis ebben az esetben oly többletet termelni, melynél a hozzáanövekvő mennyiség utolsó egységének közvetlen, tehát a változó költségei még éppen megtérülnek. Ha t. i. a belföldön eladott mennyiség megtéríti az állandó költségeket — és természetesen az itt eladott mennyiség változó költségeit is —, akkor az ezenfelüli mennyiséget csak a közvetlen költségek terhelik. Az ily módon való versenyzés az, amit *dumping*nek nevezünk.¹

A *dumping* ár tehát olyan ár, mely csak a kivitelre termelt hozzáanövekvő mennyiség változó-, azaz közvetlen költségeit tartalmazza, illetőleg a hozzáanövekvő mennyiség határkölségeit téríti meg. A *dumping*-ből származó nyereség forrása az, hogy a vállalkozó nem egy és ugyanazon az áron adja el termelését, hanem más árat ér el a belföldi és más a külföldi piacon. Ha a belföldi piacon olyan áron tudja eladni a cikket, mely megtéríti neki az itt eladott egész mennyiségnek úgy az állandó, mint a változó költségeit, akkor üzeme jobb kihasználását teszi számára lehetővé a termelésnek tovább fokozása.

¹ Divatossá vált a *dumping* fogalmát úgy kiterjeszteni, hogy általában alulkinálat, tehát áruknak olcsón való kínálatát foglalják alája. Így beszélnek valutadumpingról a rossz valutájú országok részéről és szociális dumpingről akkor, ha a külföldi piacon áruk olcsó kínálatát a szállító államban a bérek alacsony volta okozza. A fogalom ilyen kiterjesztése hibás, mert itt az alacsony árat nem az teszi lehetővé, hogy csak a változó költségeken alapszik a kínálat olcsósága.

A külföldi piacra szállított áru *egész mennyiségét* ugyanis ebben az esetben valóban csak a változó költségek terhelik, mert a belföldön eladott mennyiség ára fedezi az egész üzem állandó költségeit, beleértve a külföldre szállított mennyiségeit is, az üzem kihasználása pedig a mennyiség növelésével javul, ami az állandó költségeknek nagyobb mennyiségre való felosztásával az egész üzemre számított egységköltséget csökkenti. Elengedhetetlen feltétele a dumpingnek azonban az, hogy újabb piac nyíljon meg a termelő számára és hogy eredeti piacán (a belföldi piacon) az ár teljes mértékben megtérítse az egész üzem állandó költségeit és természetesen a belföldön eladott mennyiség változó költségeit is.

A termelési költségeknek elemzése ma már minden jól vezetett gyárban otthonos. Vannak azonban közgazdák, akik szerint tárgyalása nem való a közgazdaságtanba, mert szerintük ezzel a közgazda a magángazdaságtan területére kerül. Ez azonban tévedés, mert amidőn a vállalkozó költségeit elemzi, lényegileg a közgazdaság területére átnyúló tevékenységet végez. Hiszen a termelt mennyiség változtatása az, amivel a vállalkozó a piacon elérhető árhoz alkalmazkodik, tehát amivel üzemét a közgazdaság folyamatába beleilleszti. Ezt csakis a termelési költségek beható vizsgálatával teheti meg, mert ezek a termelt mennyiséggel változnak. Ha tehát ezek vizsgálatát kirekesztjük a közgazdaságtanból, akkor a közgazdaság egyik fontos folyamatát rekesztjük ki belőle, mert elhanyagoljuk azt, hogy mily módon kapcsolódik a vállalati termelés a közgazdaságba. Ennek elhanyagolása nem kisebb mulasztás az elméletben, mint hogyha a haszonanalízist kirekesztjük a közgazdaságtanból azért, mert a hasznok mérlegelése közvetlenül az egyéni gazdaságokban megy végbe.¹

A költségszámítás a vállalati tevékenység számára oly fontos, hogy a gyárak kétféle számítást végeznek. Az ajánlat megtételekor ú. n. *előkalkulációt* végeznek, vagyis előre számítják a költségek alakulását, míg a termelés lefolyása után *utókalkulációt* eszközölnek, ellenőrizve azt, hogy előző számításuk mennyire felelt meg a valóságnak. Ennek eredményét azután jövő ajánlataikban értékesítik.

6. A piac tökéletlenségei. Ahhoz, hogy az áralakulás pontosan úgy menjen végbe, ahogy azt az előbbiekben leírtuk, bizonyos feltételeknek kell fennfornogniuk. Ezek között az első az, hogy a piacon a felek tisztán gazdasági szempontok szerint, vagyis kizárólag gazdasági előnyük szem előtt tartásával cselekedjenek. A piac az a kapocs, amely a felek között a szükségleteknek forgalom útján való fedezése érdekében jön létre, tehát tisztán gazdasági kapocs és ebből a szempontból a legkérdésesebb akkor, ha mindenki szigorúan követi a gazdasági elvet, vagyis mint *homo oeconomicus* cselekszik. Ez a piacon nagyjában így is van, mert a felek a piacot szükségletkielégítésük javítása érdekében keresik fel.

Az ártörvények szigorú érvényesüléséhez azonban nem elég a feleknek ez a szándéka, hanem az is szükséges, hogy a felek megfelelő áruismerettel bírnak és áttekintsék a piacot, valamint hogy egyéb szempontok által, amilyenek a megszokás és a kényelemszeretet, ne engedjék magukat eltéríteni gazdasági érdekük szoros követésétől. A legelőnyösebben való cserélés szándéka mellett tehát bizonyos erélyre is szükség van e szándék keresztülvitelében, mely a különböző piacokon különböző mértékben van meg. Teljes mértékben elsősorban a nagybani piacon szokott az ügyletkötésben való erély érvényesülni, mert a kereseti tevékenység erős ösztönzés ebben az irányban. Ezért a termelési javak piacán is a tisztán gazdasági szempont uralkodik. Nem így van ez azonban a fogyasztási piacon, mert az emberek fogyasztói minőségükben gyakran sokkal kisebb erélyt fejtenek ki, mint termelői tevékenységükben. A fogyasztás ugyanis nem oly élesen különül el az ember egyéb életvonalat-

¹ Joggal tiltakozott tehát *Walter Eucken* az egyéni gazdaság folyamatai vizsgálatának a közgazdaságtanból való kirekesztése ellen. (*Die Grundlagen der Nationalökonomie*. Jena, 1940., a 179—180. old.)

kozásaitól, mint a termelés vagy a kereset és ezért akarunk e téren nincs annyira tisztán a gazdasági szempontra összpontosítva, mint a kereseti tevékenységben. A fogyasztási cikkek beszerzésénél nagyon sokszor a *megszokás*, a *helyi kötöttség*, bizonyos cikkek vagy minőségek iránt való előszeretettel jelentős szerephez jutnak és kevésbé pontosá teszik gazdasági akarunk érvényrejutását. Hozzájárul ehhez az, hogy a fogyasztási piacok sokkal kevésbé összpontosítottak, mint akár a termelői piacok, akár pedig a nagybani piacok. A fogyasztókat kiszolgáló üzletek, melyek az egyfajta cikkekre nézve természetesen szintén piacok, a *piac áttekintését* nagy mértékben nehezítik. Gyakran csak sok idővesztéssel és fáradtsággal lehet tiszta képet kapni arról, hol tudunk legelőnyösebben vásárolni. Bár a fogyasztók természetesen igyekeznek ennek tisztázására, ez mégis csak tökéletlenül sikerül és annál nehezebben vihető keresztül, minél szétforgácsoltabb a piac.

Bár az üzleti élet kifejlődésével a termelők és kereskedők pontos számítással szokták üzleti tevékenységüket irányítani, gyakran e téren sem működik az üzleti számítás teljes pontossággal. Kisebb termelők nem mindig eszközölnek oly pontos számításokat, hogy termelési költségüket minden részletükben áttekinthetnék. Amíg pedig ez így van, a költségek árszabályozó hatása sem érvényesül tökéletesen. Még inkább áll ez a kisgazdákra vonatkozólag, mert termelési költségeik nagyrészt nem készkiadások, hanem saját munkájukból és terményeikből állnak.

A fentiekben vázolt ártörvények pontos érvényesüléséhez a tisztán gazdasági szempontok szerint való cselekvés mellett mindenképp az is szükséges, hogy a felek tényleg teljes eréllyel versenyezzenek abban, hogyan lehet legelőnyösebben az áruhoz jutni, vagy eladni. Csak *teljes verseny* mellett áll ugyanis az, hogy a piac teljesen egységes és az egyes feleknek nincsen közvetlenül befolyásuk az árra, hanem az ár az összes felek cselekvésének egymásra hatásából automatikusan alakulván ki, feltétlen adottság a vevők, illetőleg eladók számára. Mihelyt a verseny nem teljes, a felek egymásrahatása a cserében csorbát szenved és csak hiányosan érvényesül. Ezért mindaz, ami útjában áll a verseny teljes kifejlődésének, csökkent az a pontosságot, amellyel az egyébként szabad piac működik.

Azt a piacot, amelyen a piac alaptényezői a verseny hatása alatt más befolyásoktól mentesen hatnak, *ideális*, vagy *tökéletes* piacnak nevezzük, mert rajta a gazdasági erők a maguk tisztaságában érvényesülnek. Ebből kiindulva a piaci tökéletlenségének tekinthetjük azokat a körülményeket, amelyeket az előbbieken felsoroltunk, mert ezek a piac pontos működését hátráltatják.

Könnyen beláthatjuk, hogy tökéletes piac csak kevés van és a tökéletes piac elgondolása a közgazdaságtanban főképpen azt a szerepet tölti be, hogy megkönnyíti a piaci erők megismerését és azok egymásra hatása útjának kibogozását.

A *való piac* vagyis a *reális piac* a piac idealizált képétől annál jobban tér el, minél inkább érvényesülnek azok a tényezők, melyek a tisztán gazdasági gondolkozást nehezítik vagy háttérbe szorítják. Az utóbbi természetesen csak egyes vonatkozásokban történhetik, mert a piac mindig megmarad gazdasági kapcsolatnak, amelyen gazdasági erők hatnak egymásra és a fentemlített körülmények csupán tompítják, de sohasem hatálytalanítják a piac mozgató erőit.

7. A korlátozott verseny. Mindazok a körülmények, amelyek gyengítik a tisztán gazdaságilag való cselekvést, vagy akadályozzák a helyzet tiszta áttekintését, végeredményben a piacnak tömegszerűségéből folyó alaptényezőjét, a versenyt, befolyásolják. A tökéletes piacon minden eladó versenyez a többi eladóval és hasonlóképpen a vevők is mind versenyeznek egymással abban az értelemben, hogy egyik sem akar hátrányosabban cserélni, mint a másik és mindegyik addig akar cserélni, amíg abból, esetleg a másik rovására is, előnye származik. A piac áttekinthetőségének hiánya, a felek hanyagsága és pontatlansága, az áru minőségében mutatkozó különbségek, a helyi kötöttségek és

egyéb hasonló körülmények, mindmégannyi akadály arra nézve, hogy a verseny a maga teljességében érvényesüljön. Minél inkább vezeti a vevőket a megszokás, vagy bizonyos körülményeknél, pl. a helyi viszonyoknál vagy az élvezett hiteleknel fogva egyes üzletekhez való kötöttség, annál inkább bomlik meg a piac egysége és annál inkább fejlődik ki az az állapot, amelyet *korlátozott versenynek* nevezünk.¹

Lényegét tekintve a korlátozott verseny a piac egységének gyengülése. Azoknál a tényezőknél fogva, amelyeket fentebb említettünk, a piac mintegy részpiacokra szakad, a nélkül azonban, hogy ezek a részpiacok teljesen önállósulnának és elveszítenék egymással való kapcsolatukat. Minden eladónak helyi adottságaiból és a vevőknek egyéb okokból üzletéhez való ragaszkodásából kifolyólag megvan a maga vevőköre, mondhatnók törzsközönsége, mely saját keresleti görbét meghatározza. Ez azonban nem függetleníti őt teljesen és nem szakítja őt ki teljesen a piac egységéből, mert a verseny nem szűnik meg és vevőinek egy részét elszakítja tőle, ha versenytársai erősebben módosítják viselkedésüket. Az a vevő pl., aki egy céget megszokott, ragaszkodni fog ugyan hozzá akkor is, ha az talán egyes cikkekben drágább, vagy nem egészen azt a minőséget nyújtja, amelyet máshol kapni lehet, de ez nem jelenti azt, hogy ez a vevő mindenestre és minden körülmények között hű marad ehhez az üzlethez. Jelentősebb áremelés vagy minőségrontás azt eredményezheti, hogy a vevő más üzlethez pártol és ugyanez fog történni akkor is, ha a vevő valami módon rájön arra, hogy máshol sokkal előnyösebben lehet vásárolni. A piaconak az egysége tehát nem szűnik meg, csak számbavehetően gyengül. Verseny az eladók között továbbra is van és minden eladó igyekezni fog annyi vevőt magához édesgetni, amennyit csak tud. Mégis az áralakulás a korlátozott versenyenél nem esekély módosulást szenved, mert mindenekelőtt nem érvényesül már pontosan a tökéletes piaconak az az elve, hogy egy piacon csak egy ár van. A korlátozott verseny területén az egyes eladók árai között mutatkoznak különbségek, azonban csak bizonyos határok között, mert, miként említettük, ha jelentékenyek lesznek e különbségek, akkor a vevők egy része átpártol az olcsóbb üzletekhez.

Azok közül a tényezők közül, amelyek a verseny korlátozásához vezetnek, erősen kiemelkedik az áruk minőségének különbözősége. Minél egyneműbb az áru, annál inkább hajlik piacra a teljes verseny felé, míg a minőségi különbségek jelentős akadályai lesznek annak, hogy a verseny teljes legyen. Ugyanazon árunak különböző minőségeit lényegileg különböző áruknak tekinthetjük, mert igen sokszor a vevők egy-egy minőséghez annyira hozzászoknak, hogy más minőségek iránt nem is érdeklődnek. Az áruk minőségének a vevőkre való hatását az üzleti élet a verseny korlátozására erősen igyekszik kihasználni. A gyárak és a kereskedők igyekeznek bizonyos minőségeknek a többiekkel szemben való előnyeit kidomborítani, hogy árujuk kelendőségét növeljék. *A verseny tehát most már nemcsak árakkal folyik, hanem minőségekkel is*, mert hiszen az egyes minőségek árai különbözők lehetnek és ha a vevő ragaszkodik a minőséghez, akkor az ár bizonyos határok között el is térhet a hasonló szükségletet kielégítő, de más minőségű áruétól. A minőségi verseny széleskörű érvényesülése jut kifejezésre a reklám erős felkarolásában, mely éppen azt akarja elérni, hogy a vevő ne annyira az árat, mint inkább a minőséget nézze vásárlásánál.

Ennek kifejlődésében nagy része van a verseny kiéleződésének, mely megtalálta annak a módját, hogy miképpen lehet az ár tartása mellett is előnyt

¹ E. Chamberlin: Theory of Monopolistic Competition. Cambridge, 1933. — J. Robinson: The Economics of Imperfect Competition. London, 1933. — *Neubauer Gyula*: Monopólium és szabadverseny. (Közgazdasági Szemle, 81. köt. 1938. 367—423. old.) — *Theiss Ede*: Korlátozott verseny és gazdaságpolitika. (Közp. Szemle, 82. köt. 1939. 388—442. old.) — *Boér Elek*: Az amerikai kapitalizmus és a monopolisztikus verseny. Budapest, 1939.

nyerni a versenytársakkal szemben. Hathatósan közreműködött azután benne egyrészt a technikának a fejlődése, másrészt a fogyasztók ízlésének finomodása, melynek előmozdítása erősen a termelők érdekében volt.

8. Az árak befolyásolhatósága. Sokáig azt tartották, hogy a kereslet és kínálat kölcsönhatása egy árat határoz meg, mely az adott helyzetben szabad verseny esetén az egyetlen lehető ár. Már a határpárok törvénye megdöntötte ezt a felfogást, mert megvilágította azt, hogy a piacon tisztán gazdasági tényezők alapján voltaképpen csak két határ adódik, melyek között az árnak bizonyos mozgási lehetősége van. Éles verseny esetében a két határ, a felső és az alsó határ, nagyon közel esnek egymáshoz, úgy, hogy itt megközelítőleg áll az, hogy az ár a keresleti és kínálati görbe metszéspontja, vagyis az a pont, ahol a kereslet és a kínálat egyenlők egymással. Ha azonban meggondoljuk, hogy a valóságban a piacon — a vevők és eladók nagy számánál fogva — legtöbbször inkább csak *határrétegekről* van szó, akkor be kell látnunk, hogy az árak a határok között is van bizonyos mozgási lehetősége, vagyis több árpontról adódik, melyen az ár a gazdasági feltételeknek megfelel. Hogy e határok között hol fog az ár megállapodni, az a felek piaci helyzetétől, áttekintésétől és alkuvási ügyességétől fog függni. Ha a felső határt eléri, az eladó, ha az alsót, a vevő fog a szükségesnél nagyobb cserenyereséghez jutni és az első esetben a vevő, a másodikban az eladó éppen csak annyit nyer a cserén, amennyi arra indítja, hogy még cseréljen. Már ez is mutatja, hogy az ár befolyásolásának még szabadverseny mellett is fennforog bizonyos, igaz, mindkét oldalú éles verseny mellett igen szűkkörű, lehetősége.

A piac tökéletlenségei e lehetőséget jelentékenyen fokozhatják. A korlátozott verseny az eladó számára nyújt erre fokozott lehetőséget. Mindkét oldalon növeli az árra való befolyást az, ha a felek között a keresett, illetőleg kínált mennyiség szempontjából nagy a különbség. Minthogy azonban a kereslet a fogyasztási piacokon rendszerint szétforgácsolódik és apró egységek lépnek fel a kereslet oldalán, itt ez csak ritkábban érvényesül. A kínálat oldalán azonban a gyáripárterén gyakori eset, hogy az üzemek között igen jelentékeny különbségek vannak. Ha egy nagy gyár és számos kis gyár alkotják a kínálatot, az előbbinek nagyobb lesz a befolyása az árra, mert ha az ár elérné azt a pontot, melyen a nagy gyár kínálatát beszünteti, ez a piacot erősen érintené. Látjuk tehát, hogy a piaci felek kínálatában — ritkábban keresletében — való nagyságbeli különbségek is az ár befolyásolásának útját egyengetik és korlátozzák annak az elvnek az érvényesülését, hogy az ár az egyes felek által nem befolyásolható.

Ha csak néhány nagy vállalatról van szó, a helyzet bonyolultabb. Ekkor azzal a helyzettel állunk szemben, melyet *oligopóliumnak* nevezünk. Ilyenkor a piaci felek számára az ár már nem olyan feltétlen adottság, mint teljes versenynél. Eljárásuk — kivált, ha a kínálatnál forog fenn ez az eset — erősen fog függni attól, hogy versenytársaik követendő eljárását hogyan ítélik meg. Ha arra számítanak, hogy azok nagyobb súlyt helyeznek az ár tartására, mint az eladható mennyiség növelésére, maguk is kevésbé hajlanak az alulkínálásra, mint akkor, ha erősebb árharcra számítanak.

Ha csak két vállalat áll egymással szemben a piacon — ez a *duopólium* —, szintén az fogja eljárásukat befolyásolni, hogy az egyik a másiktól milyen eljárást vár. Ha mindegyik magának akarja biztosítani a másik kiszorításával a piacot, könnyen *fojtogató verseny* lesz az eredmény, mert egyik a másikat tönkre akarja tenni. Kölcsönös alulkínálás az árat ingadozóvá teszi, ha csak be nem következik az a gyakran előálló helyzet, hogy a két vállalat megegyezik egymással az árra vonatkozólag. Ekkor *monopóliummal* állunk szemben.¹

¹ A piac különböző alakjaira nézve l.: H. v. Stackelberg: Marktform und Gleichgewicht. Wien u. Leipzig, 1934. — Továbbá E. Chamberlin: The Theory of Monopolistic Competition. Cambridge (Mass.) 1933. — Joan Robinson: The Economics of Imperfect Competition. London, 1933.

A monopólium szoros értelemben azt jelenti, hogy a piac egyik oldalán csak egy fél áll (*egyéni monopólium*) és nem az egymással versenyző felek tömege. Ez azonban ritka, de gyakori a megegyezéssel létesített monopólium (*szervezeti monopólium*), melynek főalakja a *kartell*, vagyis a piaci uralom biztosítására irányuló megegyezés. Ily monopóliumok keletkezését a kínálat oldalán (*kínálati monopólium*) elsősorban a vállalatok számának kiesiny volta, az üzemek szomszédos fekvése, továbbá az árunak egyneműsége mozdítja elő. Készgyártmányokban nehezebb a megegyezés, mert itt a minőségi versenynek is tere nyílik, míg nyeresztermékekben — kivált a bányászatban és kohászatban, valamint bizonyos gyártmányoknál is — nagy erre a hajlandóság. A kartell az azonos árukat előállító vállalatok megegyezése a piaci hatalom megszerzésére, tehát célja egyenesen az árbefolyásolás és ezzel a piacon uralkodás.

A kínálati monopóliumnál sokkal ritkább a *keresleti monopólium*. A fogyasztók szervezetei, mint p. o. a fogyasztási szövetkezetek, bizonyos cikkekben, p. o. egyes hadfelszerelési cikkekben az államkincstár is, jelentékeny tényezői a keresletnek, de igazi monopóliumhelyzetről legfeljebb egyes cikkeknel lehet szó. Gyakoribb már a keresleti monopólium, amidőn p. o. egy nagy kereskedő cég veszi át továbbeladásra a gazdák termékeit. Az illető vidék gazdái számára egyes terményekben, p. o. gyümölcsnél, ez, legalább gyakorlatilag, a monopóliumhelyzetet egészen megközelíti. Némely *egykéz* is monopóliumhelyzetet élvez, midőn, p. o. kormányrendelet alapján csak egy szervezetnek lehet bizonyos terményeket eladni. Ritkább eset a *kétoldali monopólium* (*bilaterális monopólium*), midőn a kereslet és kínálat monopóliumszerűen van szervezve és így két monopólium áll egymással szemben. A *hatósági árszabályozás*, melyről a gazdasági politikában lesz szó, ugyan nem teremt monopóliumot, de az árbefolyásnak ma fontos esete.

9. A monopolár. A verseny kiküszöbölése folytán a *monopolista abban a kiváltságos helyzetben van, hogy az árra döntő befolyást gyakorolhat*. Ebben különbözik helyzete azokétól, akik korlátozott verseny esetében bizonyos önállósággal rendelkeznek az ár alakítása szempontjából, de abban a verseny által mégis korlátozva vannak.

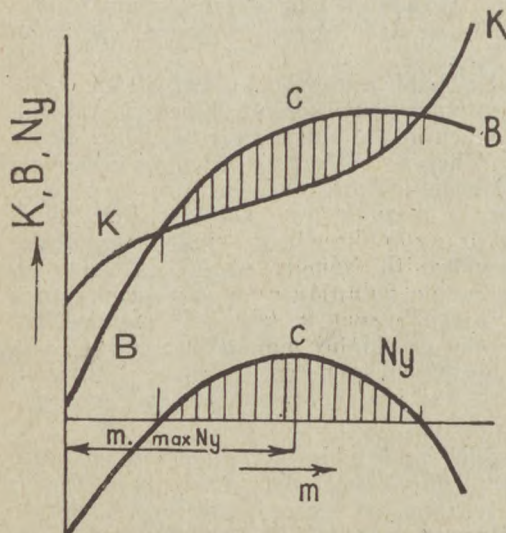
Régen azt gondolták, hogy a monopolista tetszése szerint állapíthatja meg az árat. Azt szokták mondani, hogy a monopolár a lehető legmagasabb ár.¹ Eltekintve attól, hogy ez általános szólam, mely csak azt jelenti, hogy a monopolista magasan igyekszik tartani az árat, könnyen félrevezető is ez az állítás, mert legalább is nem mutat rá arra, hogy a monopolár meghatározásában nemcsak az ár, hanem még egy másik tényező is szerepet játszik. Amire a monopolista a valóságban törekszik, az nem a legmagasabb ár, hanem a legnagyobb nyereség, mely pedig nem egyedül az ártól függ. Ezt könnyű megérteni, ha arra gondolunk, hogy a *kereslet nagysága nem a monopolista önkényétől*, hanem a vevők vételi hajlandóságától függ, erre pedig az ár maga is befolyással van, mert ettől függ, hogy hányan és milyen mennyiséget vásárolnak az áruból.

Mint a versenyben álló termelő, úgy a monopolista számára is a döntő kérdés az, hogy milyen mennyiség forgalomba hozatala mellett éri el a legnagyobb nyereséget. A monopolista számára azonban az ár nem adottság, melyen ő nem változtathat, mert hiszen neki megvan a hatalma arra, hogy az árat megszabja, tehát azt az árat válassza ki, mely számára a legelőnyösebb. Ez nem egy tetszésszerűtlen magas ár lesz, mert azzal kell számolnia, hogy minél magasabb árat szab, annál jobban eszik az a mennyiség, melyet eladhat. A monopolista tehát az árat nem a kereslet figyelembevétele nélkül, hanem úgy fogja megválasztani, hogy az egyes árakon eladható mennyiségekre is tekintettel lesz. Azon az áron fogja áruját kínálni, mely mellett az

¹ Smith és Ricardo ennél többet nem tudtak a monopolárról mondani.

eladható mennyiségnek az árral való szorzata a legnagyobb lesz, mert nyeresége ekkor maximális.¹ E megállapítás *Cournot* nevéhez fűződik és ezért azt a pontot, mely az összbevétel és az összköltség összehasonlítása alapján a monopolista számára legelőnyösebb árat mutatja, *Cournot-féle pontnak* nevezzük. Ezt a pontot a következő ábra *C* pontja mutatja, melyen a *KK* görbe a monopolista összköltségét, a *BB* görbe összbevételét, a *Ny* görbe pedig a nyereségnek különböző eladott mennyiségek mellett való alakulását jelzi.

Amennyiben a monopólium teljes, a termelő ugyanis nincsen arra kényszerítve, hogy a lehető legnagyobb mennyiségű árut vesse piacra, vagyis, hogy addig terjessze ki termelését, amíg a határköltség egyenlő az árral,

6. ábra.

mert számára az ár nem a piactól meghatározott adottság. Termelését tehát úgy fogja szabályozni, hogy az elhelyezhető mennyiség és az ár szorzata, levonva belőle az összköltséget, maximális legyen. Amihez viselkedését alkalmazza, nem többé az ár és a határköltség metszési pontja, hanem az, hogy milyen ár mellett éri el a legnagyobb nyereséget. A termelést a monopolista tehát csak addig növeli, amíg a legutolsó egységnél mutatkozó bevétel, a *határbevétel*, egyenlő ennek a legutolsó egységnek a költségével, tehát a *határköltséggel*. Ez annyit jelent, hogy a legutolsó még előállított egységen nincsen ugyan már nyeresége, mert itt a költség egyenlő a bevétellel, de az előbbi egységeknél a bevétel nagyobb a költségénél. Ha ennél többet termelne,

mint ahogy ezt a versenyben álló termelő teszi, akkor a következő egység előállítása már a nyereség csökkentésével járna. De csökkentené nyereségét az is, ha ennél kevesebbet termelne, mert akkor nem használná ki teljes mértékben a piac felvevőképességét.

A monopóliár és a versenyár közötti különbség abból származik, hogy a monopolista és a versenyben álló eladó számára a piaci adottságok különbözők. Míg az utóbbi a piacon kialakult árhoz kénytelen alkalmazkodni, addig a monopolista az árat maga szabhatja meg. Mindkettő a legnagyobb nyereségre törekszik, de ezt különböző módon érhetik el. A versenyben álló akkor éri el a legnagyobb nyereséget, ha azt a legnagyobb mennyiséget veti piacra, melyet költségeinek alakulása még megenged, míg a monopolista úgy szabhatja meg az előállított mennyiséget, hogy az annak megfelelő ár számára legelőnyösebb legyen. Csak addig terjeszti ki tehát a termelést, amíg határköltsége határbevételével egyenlő, míg a versenyben álló, ha a legnagyobb bevételt akarja elérni, addig kénytelen a termelést növelni, míg határköltsége nem egyenlő az árral.

Természetesen ahhoz, hogy a monopolista ezt az árat megtalálja, a kereslet alakulásának ismerete szükséges. Ezt a monopolistának tapasztalati úton kell kikísérleteznie, amire nem lesz meg mindig a hajlandósága. Rendesen

¹ *Cournot* e tételt már 1838-ban állította fel. (V. ö. előbb idézett munkája német fordításában a 48. old.)

meg fog elégedni azzal az árral, mely elgondolása szerint a várt legnagyobb nyereséget biztosítja. Ez az ár minden valószínűség szerint számbavehetően a versenyár fölött lesz és ha a monopolista megfigyelései hiányosak, bizonyára könnyen magasabb lesz, mint az, mely pontosan megfelel a tényleg elérhető legnagyobb nyereségnek, mert a monopolista inkább az ár emelésére, mint süllyesztésére hajlik.

A monopolistának azonban megvan a lehetősége arra is, hogy ugyanazt az árut a vevők különböző fizetőképességű rétegei számára különböző árakon hozza forgalomba. Láttuk, hogy szűkebb határok között már a korlátozott verseny keretében is lehetnek különbségek ugyanannak az árunak az árában. Korlátozott verseny esetében ezt részben a piac áttekinthetőségének, nehézségei, részben pedig a vevőknek egyes üzletekhez való ragaszkodása okozza. A monopolista, a piac ura lévén, másképp járhat el. Ő maga oszthatja a piacot a vevők fizetőképessége szerint mintegy részpiacokra, különböző minőségek látszatát keltve az áru különböző csomagolásával vagy egyéb módon. Ez az ármegkülönböztető monopolium (discriminatív monopoly), mely árrétegezéssel dolgozik. Ezzel a monopolista eléri, hogy a magasabb fizetőképességű vevőrétegek fizetőképességét kihasználja, a nélkül, hogy lemondana az árunak kisebb fizetőképességű rétegek számára való árusításáról.

Könnyen belátható, hogy a monopolista nyereségét az árrétegezés növeli, mert növeli a nyereséggel elhelyezhető mennyiséget, mégpedig oly módon, hogy a vagyonosabb vevők nagyobb fizetőképességét is kihasználja. A közönség számára annyiban előnyös az árrétegezés, hogy, bár a tehetősebb vevők drágábban fizetik az árut, mégis a monopolista többet termel és az alsóbb rétegeket is valamennyire ellátja áruval.

A régi árelmélet a monopoliumról azt gondolta, hogy külön ártörvények alatt áll. E felfogás egészen téves. A monopolista éppen úgy kell, hogy alkalmazkodjék a piac adottságaihoz, mint a versenyben álló eladó. Csakhogy számára az adottságok mások.

A monopolista piaci hatalma annál nagyobb, minél merevebb keresletű cikkekről van szó. Ezeknél ugyanis a kereslet kevésbé változik az ár változásával és belőlük viszonylag magas áron is nagy mennyiségek adhatók el. Két körülmény azonban bizonyos korlátot szabhat a monopolista piaci hatalmának. Az első az árunak más jószággal helyettesíthetősége. Ha az ár bizonyos magasságot ér el, a kereslet gyakran azzal védekezik, hogy más hasonló hatású jószággal helyettesíti a szóban forgó árut szükségletkielégítésében. Ezzel a monopolista áruja iránti kereslet csökken. A másik tényező, mely korlátozza a monopolista viselkedését, a lappangó verseny. Az ár magassága arra ösztönzi a vállalkozást, hogy az illető áru felé forduljon. Ha nem túlságos tőkeberuházást kíván a termelés, akkor az ár bizonyos magassága mellett mások számára is jövedelmezővé válik a termelés és verseny keletkezik. Így volt ez p. o. nálunk egy ideig a keményítőgyártás terén. Midőn a nagy gyárakat egyesítő keményítőkartell árait bizonyos magasságra emelte, jövedelmezővé vált kisebb üzemek számára is a keményítőgyártás és ezek kezdtek a kartell gyáraival versenyezni. Midőn azután az ár erősen süllyedt, a kisebb üzemek beszüntették termelésüket.

Minthogy a monopolárát a monopolista — bár a keresletre figyelemmel, de mégis egyoldalúan — állapítja meg, a monopolár kötött ár, akárcsak a hatóságilag megszabott ár, vagyis nem változik önműködőleg a kereslet változásaival. Ami ily esetben változik, az a monopolista bevétele. A kötött ár ellentéte a szabad ár, mely a szabad piacon a kínálat és kereslet kölcsönös szabad behatása alapján alakul. Azt a hivatást, hogy a piac önműködőleg szabályozza a termelésnek és fogyasztásnak egymáshoz alkalmazkodását, a szabad ár jobban teljesíti, mint a kötött ár, mert az utóbbi merev. Minél több a kötött ár, annál merevebb lesz az árak rendszere és annál kevésbé várható magától a piactól a gazdaságban bekövetkezett változásokhoz való alkalmazkodás. Ezt igazolta a világháború utáni gazdasági válság.

10. Az árak változása. Az áralakulás szerepe a termelés és a fogyasztás összhangjának biztosítása. Emelkedésével az ár ösztönzi, süllyedésével tompítja a termelés vonzóerejét és fordított irányban ugyanezt teszi a fogyasztással. Ily módon elősegíti azt, hogy a termelés és a fogyasztás egymással lépést tartsanak. Minthogy a forgalmi gazdaságban az egyedeket a piac fűzi egybe és cseréjük árak fizetésével, illetőleg bevételezésével folyik, az áralakulás szabályozza gazdálkodásukat úgy fogyasztói, mint termelői tevékenységükben. Az ár tehát a piac kiegyensúlyozó tényezője, melyen keresztül hatnak a közgazdaságban végbemenő változások. Amíg a piac egyensúlyban van, az ár változatlan, mert megfelel a kereslet és kínálat egyensúlyi helyzetének. Azt az árat, mely ily módon a termelés és fogyasztás összhangjának felel meg, *normál árnak* vagy *természetes árnak* nevezhetjük. A normál ár tehát a fogyasztás és termelés kölcsönös összhangját váltja ki, vagyis azt, hogy éppen annyi áru kerül a piacra, amennyit ez az adott fogyasztási szokások és kereseti viszonyok mellett felvenni hajlandó.

Ez nem jelenti azt, hogy kisebb-nagyobb ingadozások az árban nem mutatkozhatnak. Sem a kereslet, sem a kínálat nem jelentkezik teljesen egyenletesen a piacon. Hirtelen fellépő kereslet és egyes cikkeknek időnkint mutatózó nagyobb kínálat — az utóbbi különösen romlandó cikkeknek, mint p. o. gyümölcsnek, gyakori — időlegesen a normál ár fölé emelhetik vagy alája süllyeszthetik az árat. Ebből hullámzások állnak elő az árban, úgy, hogy a *tényleges ár*¹ a normál ár körül ingadozik. A fogyasztás és termelés irányítója azonban továbbra is a normál ár marad, mert az árak kisebb-nagyobb hullámzása nem jelent sem a fogyasztásban, sem a termelésben állandó eltolódást és mindkettő — hosszabb időket véve alapul — megmarad rendes medrében.

Igazi változás, tehát olyan, mely nem a meglévő normál ár körüli ingadozás, hanem új egyensúlyi helyzet kifejezője, csak akkor következik be, ha akár az áru fogyasztása, akár termelése terén lényegesebb változás történik. Ha az árak egyik tényezője változik, akkor ez a másikra is kihat, mely utóbbinak alkalmazkodnia kell a piac változásához. A piac lényege éppen tényezői kölcsönhatásában áll és így valamely tényező változása mindig alkalmazkodási folyamatot indít meg.

A kereslet növekedése legtöbbször, de mint alább látni fogjuk, nem mindig, áremelkedést fog előidézni. Kérdéses azonban, hogy az árak emelkedése tartós lesz-e. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ár emelkedése ösztökélőleg hat a termelésre és ezzel növeli a kínálatot. Hogy ez az eredmény, mely mint látjuk, visszahatás az áremelkedésre, gyorsan vagy lassabban következik-e be, attól függ, hogy milyen a vállalkozási kedv és hogy milyen tökebefektetést kíván az illető termelési ág. Könnyű lesz az alkalmazkodás akkor, ha aránylag könnyen terjeszthető ki a termelés. Ebben az esetben az áremelkedés esetleg csak átmenetileg marad meg és a nagyobb termelés ismét előbbi színvonalára vagy még mélyebbre is szoríthatja az árat.

A kínálat növekedése mindig az ár süllyesztése irányában hat. Itt is számolnunk kell azonban azzal, hogy az alacsonyabb ár esetleg új fogyasztó réteg bekapcsolásával ismét emelheti az árat. Ha ez nem következik be, akkor az ársüllyedés maradandó lesz.

E megfontolások mutatják, hogy az ár tényezőiben beállott jelentősebb változások *közvetlen és maradandó hatásai* között különbséget kell tennünk. Az ártényezők változásának közvetlen hatásai ugyanis további alkalmazko-

¹ Amit a fentiekben tényleges árnak neveztem, azt az irodalom *piaci ár* néven ismeri. Ez utóbbi elnevezés félreértésre adhat okot, mert úgy tűnhet fel a dolog, mint hogyha a normálár nem volna piaci ár, holott ár csak a piacon alakulhat és így minden ár fogalmilag piaci ár.

dáshoz vezethetnek, melyek folytán a maradandó hatás eltérhet a közvetlen hatástól.

A normál ár változását felidéző tényezők között a kereslet oldalán főképpen* a népszaporodás és a jövedelmi (kereseti) viszonyok változása jelentősek. A kínálat oldalán döntő tényező a technika fejlődése. Az utóbbinak hatása nyilvánvaló, mert a technikai haladás a termelési költségeket súlyosítja és így a normálárát is csökkenti. Bonyolultabb a kereslet növekedésének hatása, melynek elemzésére a következőkben térünk rá.

11. A termelékenység törvénye. Már a fiziokraták észrevették, hogy az árak változása nagy mértékben függ attól, hogy könnyebb-e vagy nehezebb valamilyen jószághól nagyobb mennyiséget előállítani, mint amilyen egy bizonyos időpontban a piacra kerül. Már ők látták azt is, hogy ez az elérhető eredménynek a ráfordítandó költségekhez való viszonyától, vagyis az illető termelési ág termelékenységétől függ. Elméletük középpontjában a mezőgazdaság állván, e kérdést elsősorban a mezőgazdaság szempontjából vizsgálták és már *Turgot* megfigyelte azt, hogy bár a termelési költségek növelésével a mezőgazdaság hozama emelhető, az elért eredmény mégsem áll teljesen arányban a ráfordított költséggel, mert a föld hozama csökkenő arányban növekszik akkor, ha a hozamot fokozni akarjuk, míg a termelési költségek aránya erősen növekszik. E tüneményt a *csökkenő termelékenység* törvényének nevezték.

Midőn a tőkés termelés terjedésével a technika erős fejlődése következett be, nem maradhatott észrevétlen az, hogy a nagyipar terén éppen ellenkező irányzat észlelhető. E téren ugyanis a hozam a termelési eljárás tökéletesítésével jelentékenyen növelhető és nagyobb mennyiségek előállításánál, amint tudjuk, az egységköltségek erősen csökkennek és így az áru sokkal olcsóbban hozható a piacra. E megfigyelés alapján beszéltek azután a *növekvő termelékenység* törvényéről.

Elképzelhető végül az az eset is, hogy a hozamnak a termelési költségekhez való viszonya állandó, vagyis a termelt mennyiség növelése pontosan ugyanazzal az egységköltséggel lehetséges, mint egy kisebb mennyiségnek az előállítása. Ebben az esetben a *termelékenység állandó*. Gyakorlatilag ez csak ott képzelhető el, ahol az állandó költségek szerepe elenyésző és így a mennyiség növekedésével az egységköltségre eső hányadoknak nincs jelentőségük.

A fenti megfigyelések alapján az a felfogás lépett előtérbe, hogy a mezőgazdaság terén a csökkenő, a nagyipar terén pedig a növekvő termelékenység törvénye uralkodik; sőt többnyire úgy fogalmazták e tételt, hogy az ipar általában a növekvő termelékenység törvénye alatt áll. Közelfekvő volt ennek magyarázatát abban keresni, hogy a mezőgazdaságban elsősorban a természet, az iparban pedig az emberi leleményesség az a tényező, amely a termelésre rányomja bélyegét és így az iparban sikerül az ember találékonyságának legyőzni azt az akadályt, mely a mezőgazdaságban a csökkenő termelékenységet előidéz.

E megállapítás azonban csak nagy általánosságban igaz. Nem számol azzal, hogy a termelés mindig egy határozott üzem kereteiben folyik le, amelynek megvannak a maga adottságai. A mezőgazdaságban nem az egész föld kerekességéről, mint olyanról, hanem határozott földterületről van szó, melynek kihasználásán fordul meg a kérdés. Így van ez az iparban is, ahol a termelés egy adott üzemben folyik, melynek adva van a terjedelme és technikai működésének a módja. Az üzemen belül a termelékenység mindig attól függ, hogy a termeléshez szükséges tényezőket hogyan csoportosítjuk. Ez már bentfoglaltatik a termelékenységi törvények kérdésének felvetésében, mert itt mindig a hozam és a ráfordított költségek közötti viszonyról van szó.

Amint egyszer ennek tudatában vagyunk, a *termelékenység kérdése az egyes termelési tényezők csoportosításának, egymáshoz való viszonyának*

*kérdésévé lesz.*¹ Az üzem mindig azt jelenti, hogy a termelési tényezők egyike az üzem terjedelmében adva van és a termelékenység a termelési tényezők csoportosításának módjával változik. Kétségtelen az, hogy a csoportosításnak van egy módja, amelyet optimálisnak mondhatunk, t. i. az, amely mellett a termelési tényezők egymáshoz való viszonya a legmegfelelőbb, mert a leg-eredményesebb. E ponton legnagyobb az üzem termelékenysége, mert akár kevesebbet, akár többet veszünk valamelyik termelési tényezőtől, az eredmény csökkenni fog.

Egy adott ipari üzemnek az esetére lehet ezt a legkönnyebben megállapítani. Nyilvánvaló, hogy egy 1000 munkásra berendezett gyár drágán fog termelni akkor, ha csak 800 munkást tud foglalkoztatni, mert ez esetben a gyár nincsen kihasználva. De könnyen érthető az is, hogyha a gyár olyan teljesítményt akar végezni, amely 1000-nél több munkást kíván, akkor ezt csak úgy tudja végezni, hogy költségei növekszenek, nemcsak azért, mert új munkásokat kell felfogadnia, hanem azért is, mert az üzem adott terjedelme mellett a munka már nem lesz síma lefolyású. Az ilyen ú. n. *csúcsteljesítmények* mellett különböző surlódások állnak elő és a berendezés fokozott igénybevétele folytán a költségek növekszenek. Azt, hogy az eset hasonlóképpen áll a mezőgazdaságban, szintén könnyen be lehet látni. Csak arra kell gondolnunk, hogy egy bizonyos kiterjedésű földbirtok kevés munkaerővel nem művelhető oly eredményesen, minthogyha a föld terjedelmének megfelelő munkaerőt veszünk igénybe. Hasonlóképpen áll ez a birtok felszerelésével is. Bizonyos határon túl azonban a munka és a tőke alkalmazása csak eszökkenő arányban emeli a termelést.

E megállapításokból azt a következtetést kell levonnunk, hogy a valóságban csak egy termelékenységi törvény van, mely áll úgy a mezőgazdaságra, mint az iparra vonatkozólag. Ez a törvény pedig úgy foglalható össze, hogy *a termelékenység minden termelési ágban addig növekszik, míg a termelési tényezők csoportosítása nem optimális*, viszont minden termelési ágban eszökken, mihielyt az optimumot túlhaladjuk. Kétségtelen, hogy e határt a mezőgazdaság a természet kötöttségénél fogva gyorsabban éri el, mint a nagyipar. Ez azonban nem változtat azon, hogy a mezőgazdaságban is van növekvő termelékenység és az iparban is van eszökkenő termelékenység.

Az természetesen nem tagadható, hogy a föld mennyiségének korlátozott volta a mezőgazdaságban könnyen arra kényszerítheti az emberiséget, hogy a termelés optimális határán túl is igénybe vegye a földet. Ez látható a távolkelet túlnépesedett országaiban, mert végre is a lakosság élelmezési szükségleteiről valahogy gondoskodni kell. Kétségtelen, hogy az iparban sokkal könnyebb az üzem terjedelmének a növelésével a termelt mennyiségnek oly módon növelése, hogy az üzem új adottságai mellett ismét a növekvő termelékenység érvényesüljön. Mihielyt ugyanis az üzem terjedelmét növeljük, új költséggörbét kapunk, mely a termelés mennyiségének növelésével az egység-költségek újabb leszorítását teszi lehetővé.

E meggondolások alapján magyarázható meg az, hogy amíg általában véve a mezőgazdasági termékek árának az irányzata inkább emelkedő, addig a nagyipar termékeinek az árirányzata inkább süllyedő. A mezőgazdaságban is érvényesültek igen erős ársüllyedések, de ezek egy hirtelen technikai fejlődésnek és új földmennyiségek művelés alá vételének voltak az eredményei, míg az ipar terén a technika fejlődése általános ársüllyedő irányzatot tudott előidézni.

¹ Navratil Ákos fogalmazásában e tétel úgy hangzik, hogy a föld és a munka eszökkenő, a tőke és a vállalkozói tevékenység pedig a növekvő termelékenység törvénye alatt állnak. Az üzemben e tényezők csoportosításával állunk szemben és minél nagyobb szerepet játszik a tőke és a vállalkozói tevékenység, annál későbbben érvényesül a föld és a munka eszökkenő termelékenységének a hatása (v. ö. Jahrbücher f. Nationalök. u. Stat. 144. köt. 1936., a 271. old.)

A termelékenységi törvénnyel magyarázható meg az is, hogy napjainkban a nagyüzem egyes területeken oly erősen előtör. Láttuk ugyanis, hogy a nagyiparban az üzem méreteinek növelése, a termékek iránti megfelelő keresletet tételezve fel, az egységköltség süllyesztéséhez vezet és ezzel piaci fölényt biztosít a nagyobb üzemnek. A növekvő termelékenység törvénye tehát az, amely az üzemek bővítését és a nagyobb önköltséggel dolgozó kisebb üzemek háttérbe szorítását idézi elő.

A nagyüzem térhódításával függ össze azután egy másik tünemény, t. i. a nagyiparnak a monopóliumok felé hajlása. Az angol irodalomban különösen *Sraffa* azt vitatta,¹ hogy a növekvő termelékenység összeférhetetlen a szabadversennyel és ezért végre is az illető termelési ág monopolizálásához vezet. Ha e felfogás kissé túlzott is, kétségtelen, hogy a nagyüzemek előnye és egymás között való sokszor könnyű megegyezése a verseny megszorítására készteti a vállalatokat. Ha a növekvő termelékenység a nagyipar terén korlátok nélkül érvényesülhetne és a kereslet erős növekedése ezt kellően alátámasztaná, akkor valóban elképzelhető volna az, hogy oly tereken, amelyeken a növekvő termelékenység érvényesül, végre a legnagyobb vállalat felszívna, vagy megsemmisítené versenytársait. Nem szabad azonban megfedkezünk arról, hogy ennek számos akadálya van. Már *Pareto* rámutatott arra, hogy az üzem terjedelme növelésének nemcsak előnyei, hanem hátrányai is vannak,² amennyiben a vállalat áttekinthetőségét terjedelemben való túlságos növelése megnehezíti. Arról sem szabad megfedkezünk, hogy minél nagyobb a vállalat, annál érzékenyebb lesz konjunkturális változások iránt, mert, ha rossz üzletmenet miatt kénytelen termelését megszorítani, költségei erősen emelkednek. Vannak azonban egyéb akadályok is, melyek útjában állanak annak, hogy az üzem terjedelme folytonosan növekedjék. Ezek közé tartozik az, hogy az üzem terjedelmének erős növelése igen nagy tőkét igényel, melyet sokszor nehéz előteremteni, de az üzemnek a fogyasztóktól való távolsága is akadályt képez, mert az áru szállításának költségeit növeli. Az azonban kétségtelen, hogy a nagyipar egyes ágaiban hatalmas monopóliumok felé vezet a fejlődés.

12. A piaci járadékok. Részben a termelékenységi törvénnyel függ össze az a tény is, hogy egyes termelők a piacon különös előnyökhöz jutnak. Csak arra kell gondolnunk, hogy a piacon az ár egységes, tehát ugyanazért az árért tudja termékét eladni az a termelő, aki alacsonyabb költségek mellett, tehát jobb termelékenységgel dolgozik, mint az, akinek költségei magasabbak. Az árnak abban az esetben ugyanis, ha különböző költségekkel dolgozó vállalatok szolgálják ki a piacot, oly magasnak kell lennie, hogy az utolsó, vagyis a legmagasabb költségekkel dolgozó termelő is megtalálja a számítását az árban. Mihelyt az ár ennél alacsonyabb, a határtermelő, tehát az, akinek költségei legmagasabbak, de akinek termelésére a piacnak még szüksége van, kénytelen a termelést beszüntetni. Ezért a piacon a *legmagasabb költségek* törvénye érvényesül, ami abban áll, hogy az ár a határtermelő költségeihez igazodik.

Ebből természetesen előny származik mindazok számára, akik előnyösebb feltételek között termelnek. Számukra a legmagasabb költségekhez igazodó ár és a saját termelési költségük közötti különbözet oly nyereséget jelent, melyet annak köszönhetnek, hogy a piacnak a magasabb költségekkel termelt mennyiségre is szüksége van. Azt a különbözetet, amely az ár és a határon belül fekvő termelők költségei között mutatkozik, *termelői járadéknak* nevezzük.

A termelői járadékot először a mezőgazdasággal kapcsolatban ismerték fel és különösen *Ricardo* domborította ki, rámutatván arra, hogy a népesség

¹ The Laws of Returns under Competitive Conditions. (Economic Journal XXXVI. köt. [1926.], az 535—550. old.)

² Manuel d'économie politique. Paris, 1927., a 332—33. old.

szaporodása a mezőgazdasági termékek iránti keresletet növeli és ezzel gyengébb minőségű földek megművelését is szükségessé teszi, minek a következménye csak az lehet, hogy az árak is megfelelően emelkednie kell. *Ricardo* szerint tehát a jobb minőségű földeket művelő gazdák az áralakulás egységességénél fogva termelői járadékot élveznek.

Ha a határtermelő költségét *határköltségnek* nevezzük, aminthogy ez az elnevezés használatos az irodalomban, akkor jól kell figyelni arra, hogy itt a határköltségnek némileg más értelme van, mint az előbbieken. Előbb ugyanis a határköltség egy határozott üzem ama költségét jelentette, amely egy újonnan hozzánövekvő egység előállításával jár. Akkor tehát az *egyes üzem* költségéről volt szó. A legmagasabb költségek törvényével kapcsolatban már nem az egyes üzemre, hanem a *határüzemre*, vagyis a határtermelőre vonatkoztatva beszélünk határköltségről. Így tehát itt az egész termelési ágat tekintjük egységnek és a legdrágábban dolgozó, de még a piac ellátásához szükséges üzemnek a költségeit értjük határköltség alatt. A termelői járadék tehát abból keletkezik, hogy a határtermelőnél kedvezőbb helyzetben levő termelők is ugyanazt az árat kapják, mint a határtermelő, holott az ő termelési költségeik alacsonyabbak.

A termelői járadékhoz hasonló tüneményt észlelhetünk a fogyasztási javak piacán is. Itt a határvevő fizetőképességéhez mérten alakul az ár és a nagyobb fizetőképességű felek sem fizetnek többet az áruért. Ebből előnyük származik, mert az a vásárlóerő, melyet egyébként a szóbanforgó jószágra fordítottak volna, zsebükben marad és másra költhető el. Ezt az előnyt, mely természetesen nehezebben számítható ki, mint a termelői járadék, de azért nem kevésbé fontos, *fogyasztói járadéknak* nevezzük.

Úgy a termelői, mint a fogyasztói járadék annak következményei, hogy az áralakulás egységes, tehát mindenki ugyanazt az árat kapja, illetőleg fizeti. A járadék az a különbözet, mely az ár és a termelő költsége, vagy a fogyasztói járadéknál, a fogyasztók értékelése és a fizetett ár között mutatkozik. Ezért a járadékok e fajtát *különbözeti járadéknak* nevezzük. Mint láttuk, a különbözeti járadék az egységes áralakulásnak és annak következménye, amit a *piac rétegződésének* nevezünk. A piacon ugyanis az eladók és a vevők csereképessege, mint tudjuk, különböző. Az eladók költségeik, a vevők fizetőképességük szerint különböznek és e szerint jutnak nagyobb vagy kisebb nyereséghez a piacon.

A különbözeti járadékok az ezeket élvező egyének gazdasági helyzetét jelentékenyen befolyásolják. A termelői járadékok bevételi többletet jelentenek, a fogyasztói járadék pedig vásárlóerőnek más célra való felszabadulását jelenti. Ha a vagyonos elemeknek mindent oly magas áron kellene megfizetniük, amilyen a fizetőképességüknek megfelel, akkor a vagyonosság előnye nagyon lecsökkenne.

13. Az árak rendszere. A közgazdaságtan sokáig úgy foglalkozott az árral, mint hogyha minden ár magában állana és független volna a többi áráktól. Ez alól csupán egy irányban tettek kivételt, t. i. a termékek és az előállításukhoz szükséges javak viszonyára vonatkozólag, mert ezek árainak kölcsönös összefüggése egészen szembeszökő. Könnyen beláthatjuk azonban, hogy ez csak egyik esete annak az összefüggésnek, mely az árak között fennáll. Csak arra kell gondolnunk, hogy nemcsak a javak termelése, hanem ezek fogyasztása is kapcsolatban áll egymással és végül is úgy a termelés, mint a fogyasztás a gazdaság nagy egységében megy végbe. Ennek következménye az, hogy az egyes árak nem magukban álló egységek, hanem egy nagy egésznek, az *árrendszernek* tagjai.

Az árrendszer oly szerves egész, melyen belül valamely tagnak, tehát valamely árak változása kihat a többi árakra. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy valamelyik áru árának változása felborítja az összes többi árakat, hanem csak azt, hogy valamely árak lényegesebb változása könnyen változást idézhet elő valamely másik áru keresletében, vagy kínálatban és

így lényegesebb árváltozások az árak egyes láncszemeinek összekapcsolt voltánál fogva újabb árváltozásokhoz vezetnek. Ennek elhanyagolása azt jelentené, hogy az árak csak a termelésüket, vagy fogyasztásukat közvetlenül érintő körülmények változásával változhatnak, holott a valóságban más árak változása is előidézhetheti oly árak változását, melyek kereslete és kínálata egyébként változatlan maradt volna.

Az árak ezen kapcsolata egyrészt szükségleteink egymásmellettségéből és ezért jövedelmünk egységes alapon való felhasználásából, másrészt a termelési feltételek egymásközötti kapcsolatából származik. E szerint az árak egyrészt *a fogyasztás, másrészt a termelés oldaláról állanak egymással kapcsolatban*. Az utóbbi az, amit a termelési költségek törvénye alakjában régóta felismert az elmélet, midőn arra mutatott rá, hogy a termelési költségek, tehát a termelési javak árának változásával, a termék árának is változnia kell. A fogyasztás oldaláról való összefüggés azonban nem kevésbé szükségeszerű. A szükségletkielégítés, mint ezt már Gossen második tételében megállapította, mindig a javak fogyasztásának egymásmellettsége. Nem egy jószágból fogyasztunk lehető sokat, hanem lehetőleg számos jószágból annyit, amennyi a fogyasztás, vagyis a szükségletkielégítés egységes voltának megfelelő. Így lehetne egyszerű szavakban összefoglalni a második Gossen-féle tételt.

A javaknak a fogyasztásban való egybekapcsoltságát Edgeworth és Irving Fisher kezdeményezése után először Pareto vizsgálta rendszeresen.¹ Rámutatott arra, hogy a javak főképpen kétféle módon kapcsolódnak össze a fogyasztásban. Elsősorban *helyettesíthetőségük* teremt ily kapcsolatot, vagyis az, hogy szükségleteink nagy részét nem feltétlenül csak egy fajta jószággal elégíthetjük ki. Ételünket nemcsak cukorral édesíthetjük meg, hanem mézzel és szaharinnal, is és a zsír iránti szükségletünket nemcsak állati, hanem növényi zsírral is kielégíthetjük. Ez nem jelenti azt, hogy minden helyettesítő jószág a helyettesítettel mindig teljesen azonos hatású: jelenti azonban azt, hogy a jobban kedvelt jószág drágulása esetében, ha nem akarjuk, vagy tudjuk a magasabb árat érte fizetni, szurrogatumát kezdjük fogyasztani. Az egymást helyettesíteni képes jószágok tehát *egymással versenyző javak*. Áruk ez által összefüggésbe kerül, mert, ha az egyik ily természetű jószág ára emelkedik, vagy a kereseti alkalmak csökkennek és így a jövedelmek is összezsugorodnak, az olcsóbb pótszer kereslete növekszik. Ennek következtében az első — eredetileg a fogyasztásban kedveltebb cikk — árának süllyedő, a pótszerének pedig emelkedő irányzata lesz.

A javak fogyasztásában van azonban még egy más természetű kapocs is. Ez a javak egymást kiegészítő volta — *komplementaritás* — itt tehát *kiegészítő javakról* beszélhetünk. A ténta és a toll, vagy a kávé és a cukor szolgálhatnak példaképen. A javak kölcsönösen kiegészítő volta azonban még ennél is szélesebbkörű, mert, ha nem is az említetthez hasonló szoros módon, az egy bizonyos életszínvonalhoz tartozó javak is kiegészítő javak. Legalább is tágabb értelemben. Igazán szoros kapcsolat az egymást kiegészítő javak között természetesen csak a szorosan vett kiegészítő javak árai közt áll fenn. Hogy csak egy példát említsünk, a cukorfogyasztás és a gyümölcstermelés közötti összefüggésre mutatunk rá. A jó gyümölcstermés a befőzés és konzervkészítés révén növeli a cukorfogyasztást. Ha ez a cukor árában nem jut kifejezésre, ez csak annak következménye, hogy a cukorár kartellár, oly ár tehát, melyet a kartell szab meg és állandóan tart.

A helyettesíthetőség és a javak kiegészítő mivolta nemcsak a közvetlen fogyasztás terén fordul elő, hanem a termelés terén is gyakori. Itt is hasonló

¹ V. ö. Pareto: Manuel d' économie politique. 2. kiad. Paris, 1927., továbbá Henry Schultz: Der Sinn der statistischen Nachfragekurven. Bonn, 1930. U. a.: The Theory and Measurement of Demand. Chicago, 1938. — Továbbá J. R. Hicks és R. D. G. Allen cikkét (Economica. New Series. I. köt. 52—56. és 196—219. old.).

hatása van, t. i. összekapcsolja az árakat. A javak e két tulajdonsága az árak kapcsolatának főtényezője. Így a munkabérek alacsonyok ott, ahol a termelési tényezők kiaknázására hiányzik a tőke, de emelkednek akkor, ha az országban akár nagyobb a tőkeképződés, akár pedig a külföldről nyert kölcsönök folytán rendelkezésre áll a termelés fejlesztéséhez szükséges tőke. Az ennek folytán meginduló fejlődés ugyanesak emelni fogja a nyersanyagok árát is.

Oly jóságok, melyeknek használata akár a fogyasztásban, akár a termelésben teljesen kapcsolat nélkül áll — *független javak* — aránylag ritkák. Ekkor is megmarad azonban az a kapcsolat, melyet a javak használata létesít: árai között a jövedelem egységes felhasználása folytán, továbbá az a kapcsolat, melynek forrása a termelési rokonság.

Az általános kapcsolatnál fogva, mely a második Gossen-féle törvényből következik és az életszínvonalban jut kifejezésre, a *jövedelmek változása* is jelentős eltolódásokat idéz elő a keresletben és ezáltal az árakban. Jövedelmünket ugyanis tehetőségünk fokának figyelembevételével osztjuk fel a vásárolt árúk között és ebből kifolyólag az egyes árúk jövedelmi érzékenysége, vagyis *jövedelmi elaszticitása* különböző. Ha szélesebb körben történnek jövedelmi változások, akkor ezek a változások a piacot számbavehetően érintik és jelentős keresleti eltolódásokat idézhetnek elő. Ebben a tekintetben különbség van az egyes javak között. Azoknak az árúknak a kereslete mutat legnagyobb érzékenységet a jövedelem változásával szemben, melyek annak a fogyasztási rétegnek kiadásai között széles teret foglalnak el, mely az előbbi ár mellett még éppen vásárolja az árúkat (a határfogyasztók). Ezzel szemben kevésbé változik az ár változásával az olyan cikkek kereslete, melyek kis hányadát teszik a fogyasztók kiadásainak. Nagyobb jövedelmi változások esetében jelentős szerephez jut a javak helyettesíthetősége. Azok a rétegek ugyanis, melyeknek jövedelmi helyzete számbavehetően javult, fogyasztásukat a gyengébb minőségektől a jobb minőségek vagy jobb kielégítést nyújtó cikkek felé irányítják.

Az árrendszerben tehát az egyes árak határozott viszonyban állnak egymással. Mindegyik ár feltételezi a többi árakat és azok változásával többé-kevésbé változik. Ezt fejezzük ki azzal, hogy *viszonylagos árakról* szólunk. Az árak egymáshoz való viszonyának, p. o. a búza- és a ruhaneműek árának egymáshoz való viszonyának változása kiindulhat úgy a termelés, mint a fogyasztás eltolódásából. A viszonylagos árak változása mögött elsősorban a gazdaság eredeti tényezőiben, a termelési feltételekben vagy a fogyasztás irányában való változások állnak. Pénzbeli folyamatok csak közvetve, a jövedelemeloszláson és a pénzmenyiségnek a termelés és a fogyasztás közötti egyenlőtlen megoszlásán keresztül érintik a viszonylagos árakat.

II. FEJEZET.

A JÖVEDELEMELOSZTLÁS

1. A jövedelemeloszlás, mint közgazdasági folyamat. Amíg a gazdaságok elszigetelten állnak egymás mellett, minden gazdaság önmagát tartja el, vagyis saját termelésének eredményéből él. Hogy kinek mi jut a termelés eredményéből, az az önellátó családi gazdaságban a gazdaságon belül dől el. Ebben az állapotban jövedelemről még nem beszélhetünk, hanem csak a termelés *hozamáról*, mert a jövedelem a gazdaságba kívülről befolyó ellátási eszközöket jelent. Hozam alatt viszont a termelés eredményét értjük, vagyis azt, ami a végzett munka és az azt támogató eszközök eredményeként áll elő. A gazdaság vezetőjének, vagy urának az akarata dönti el azt, hogy a hozam-

ból kinek mi jut. Amennyiben, mint p. o. a vadászathoz, bizonyos munkamegosztás érvényesül, gyakran a szokás szabályozza azt, hogy az elejtett állatból kit mi illet meg. Amidőn nagyobb földesúri gazdaságok alakulnak ki, a földesúr határozza meg azt, hogy mit kötelesek a jobbágyok termésük hozamától neki beszállgatni és amennyiben a földesúri gazdaságok külön iparosokat is alkalmaznak, ezek ellátásáról ő gondoskodik. Olyan valami tehát, ami annak megfelel, amit ma jövedelemnek nevezünk, ebben az állapotban egyáltalában nincsen.

A munkamegosztás és a pénz használatának kifejlődése megváltoztatják a helyzetet. Egyre többen vannak, akik a végzett munka után pénzben kapnak ellenértéket és abból a pénzből élnek, amelyet ilymódon keresnek. Ez elsősorban az iparban és a bányászatban következik be, ahol azonban a munkás megélhetését sokszor még egy kis gazdaság is támasztja alá. Minél többen vannak azután, akik teljesítményükért pénzt kapnak és erre alapítják megélhetésüket, annál inkább kezd kialakulni a megélhetésnek az a módja, amely már nem támaszkodik közvetlenül a saját termelés eredményére, hanem mindjobban arra a pénzösszegre, amelyet az illető a teljesítményéért kap. Ezzel a munkamegosztásra alapított termelésben való részesedés külön folyamattá lesz. Alapja a *jövedelem*, mint olyan megélhetést biztosító lehetőség, amelynél az egyén a megélhetési eszközöket már nem közvetlenül a saját gazdaságából, hanem mások számára végzett teljesítményekből meríti és amelynél a kapott a saját teljesítmény és az élvezett javak között közvetítetté válik, mert a pénzen keresztül jelentkezik. Különösen az őstermelésnél a tisztviselők és munkások járandóságait részben természetben is kapják; így az aratómunkás gabonában, az erdészeti tisztviselő fájárandóságban. De itt helyesebb *természetbeni járandóságról* szólni, mert a jövedelem fogalma a pénzbevételekhez kapcsolódik.

A mezőgazdaság a pénzgazdaságtól sokáig mentes marad, mert közvetlenül a gazdaság hozamára támaszkodik, amelynek elosztása a szokás és mindinkább törvényes rendelkezések alapján történik. Minél inkább kezd azonban a mezőgazdaság is terményeinek értékesítésére támaszkodni, annál inkább hatol be ide is a megélhetés biztosításának az a módja, mely elsősorban az iparban fejlődött ki. A városok fejlődése és iparosodása ezen a téren is döntő szerephez jut és az államnak pénzgazdaságra való berendezkedése is erősen előmozdítja e folyamatot.

Ezzel mindig többen kapcsolódnak be a megélhetés biztosításának abba a módjába, amely eszközeit az emberek együttműködéséből meríti, úgyhogy a megélhetés összefüggésbe kerül a termelés bonyolult szervezetével és az egyének csoportjait összefoglaló eljárásaival. Az egész folyamatot a pénz közvetíti és ez mozdítja elő térfoglalását. A jövedelem mindinkább a társadalom által szentesített jogaimmá lesz, amely módot ad arra, hogy az emberek a *termelés munkamegosztásos folyamatába való bekapcsolódás útján találják meg megélhetésük forrását*. Ezzel előttünk áll a *jövedelemelosztás*, mint olyan folyamat, amely lényegében társadalmi természetű és abban áll, hogy a társadalmi szerkezet határozza meg azt, hogy a mindinkább eltársiasított termelés eredményéből ki mire tarthat igényt.¹

¹ A magyar irodalomban kitűnő szakmunkák foglalkoznak a jövedelemelosztással. Így Balás Károly: A jövedelemelosztás főágai a kapitalizmus kerében. Budapest, 1913.; továbbá Navrátil Ákos: Közgazdaságtan. II. köt. 2. kiad. Budapest, 1939. — Az elmélet történeti fejlődésére nézve E. Cannan: A History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy. 1776—1848. London, 1893. — Theo Surányi-Unger: Die Entwicklung der theoretischen Volkswirtschaftslehre im ersten Viertel des XX. Jahrhunderts. Jena, 1927. — Rövidebb áttekintések: O. Spann: Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre. 20. kiad. Leipzig, 1930. — W. Heller: Die Entwicklung der Grundprobleme der volkswirtschaftlichen Theorie. 4. kiad. Leipzig, 1931.

Az, hogy milyen módon és milyen jogcímen keletkeznek jövedelmek, elsősorban a közgazdaság szerkezetétől és a jogrendtől függ. Utóbbi szempontból döntő jelentőségű az, hogy a közgazdaság szerkezetében milyen szerep jut a magántulajdon intézményének, illetőleg, hogy milyen mértékben enged a jogrendszer az egyéneknek szabad rendelkezést a tárgyi termelési tényezők, vagyis a föld és a tőke felett.

2. A jövedelem fajai. A jövedelemeloszlás a nemzeti termelés eredményén való osztozás. Természetes alapja a termelésben valamilyen módon való részvétel. Az ezen az alapon keletkező jövedelmeket *eredeti jövedelmeknek* nevezzük, mert közvetlenül a termelésből származnak. A társadalom egyes rétegei azonban koruknál, egészségi állapotuknál stb. fogva nem vehetnek részt a termelésben, mások ismét a társadalomnak olyan szolgáltatásokat teljesítenek, melyek, mint p. o. a közigazgatást végző tisztviselők, a tanárok stb. szolgálatai, növelik ugyan a termelést, de mégsem kapcsolódnak be közvetlenül az anyagi javak előállításába. Az ilyen egyének jövedelme *származékos jövedelem*, mert annak a hányadnak, mely nekik a társadalom termelési eredményéből jut, abból kell előkerülnie, amit az anyagi termelésben közvetlenül résztvevő egyének előállítanak.

Úgy az eredeti, mint a származékos jövedelmek nem egyneműek. Az eredeti jövedelmek a termelésbe való bekapcsolódás módja szerint különböznek. Azoknak a jövedelme, akik a nélkül, hogy a termelés kockázatát magukra vállalnák, munkájukkal vesznek részt a termelésben, *munkajövedelmet* élveznek. Ez a munka természete szerint vagy *munkabér*, vagy *tisztviselői fizetés*. Az első a végrehajtó, a másik a termelés vezetésével és szervezésével kapcsolatos munka ellenértéke.

Ahol a föld és a tőke magántulajdona uralkodik, a földbirtokos és a tőkés *tulajdoni járadékot* élveznek azért, hogy a kezükben levő tárgyi termelési tényezőt a társadalmi termelésbe bekapcsolják. Így keletkezik a földjáradék és a tőkekamat. Az első a földbérletből, a második a pénzkölesönből származik.

A munkajövedelmeknek és a tulajdoni járadékoknak közös tulajdonsága, hogy előre kikötött, azaz *szerződéses jövedelmek*. Ez abból következik, hogy sem a munkás, sem a tisztviselő, sem pedig a földbirtokos vagy a tőkés nem vállalják magukra közvetlenül a forgalmi gazdaságban a termelésből származó kockázatot.

Ahol a termelés magánvállalkozás alakjában van szervezve, a vállalkozó előlegezi a termelés költségeit és vállalja ennek kockázatát. A jövedelem, melyet a vállalkozó ezen az alapon élvez, a *vállalkozói nyereség*. Ez a dolog természeténél fogva nem szerződéses jövedelem, hanem valóban nyereség, mert a termékek eladási ára és a vállalkozó költségei közötti különbözet. Ennek megfelelően nincsen előre biztosítva, mert amennyiben számítása nem válik be, e különbözet veszteséggé is változhatik, mely a vállalkozót terheli.

Ahol a termelés közvállalat alakjában történik, ott a termelés szervezője is tisztviselői jelleget nyer és jövedelme tisztviselői fizetéssé lesz. Viszont annak a jövedelmét, aki földet bérel vagy a saját földjén gazdálkodik, vállalkozói nyereségnek kell minősíteniünk, mert a termelést saját felelősségére szervezi, ennek kockázatát viseli és jövedelme az eladási ár és a termelési költségek közötti különbségből származik.

A jövedelmek második nagy csoportja, a származékos jövedelmek sem egyneműek. Közös bennük csak az, hogy az anyagi termeléssel nincsenek közvetlenül kapcsolatban. Egy részük a közszolgáltatásból származik, mint a *köztisztviselők fizetése*, másik része, mint az orvosoké, ügyvédeké, művészeké stb., *szabad foglalkozásból* eredő jövedelem. Ezekkel a társadalom számára különböző szolgáltatások teljesítéséből származó jövedelmekkel szemben állnak azok a megélhetési lehetőségek, melyek, mint a tartásdíjak, segélyek stb. más, akár eredeti, akár származékos jövedelmekre támaszkodnak és amelyeket, amennyiben egyáltalában mint megélhetési lehetőségeket jövedelmeknek

kívánunk tekinteni, *másodlagos* vagy *minősített származékos jövedelmeknek* nevezhetünk.

Az, hogy valamely jövedelmet származékosnak nevezünk, természetesen nem jelenti annak megbélygzését, hanem csak azt, hogy nem származik az anyagi termelésben való közvetlen részvételből. Az ilyen jövedelmeknek külön csoportba sorolását csak az teszi szükségessé, hogy kiemeljük, hogy ezeknek a jövedelmeknek az eredeti jövedelmekből kell kikerülniök, mert szintén részesedést jelentenek az anyagi termelés eredményéből. A termelést azonban *közvetve* ezek élvezői is támogatják, mert a közigazgatás, a nevelés és tanítás stb. éppen úgy, mint az egészség fenntartása, a termelésnek nagy szolgálatot tesznek. Csak a másodlagosan származékos jövedelmek esnek ellenszolgáltatás nélkül a nemzeti jövedelem terhére.

3. A termelési javak piaca. A jövedelemeloszlás folyamatát igazi lényegében csak lassan kezdték megérteni. A klasszikus közgazdaságtan a helyes úton járt, amidőn a jövedelemeloszlás folyamatát a piaccal hozta kapcsolatba. Minthogy azonban a klasszikusok magyarázatában az ár és az érték erősen összeteltyak, benne inkább a jövedelemeloszlás értékelméleti vonatkozásban domborodott ki. Midőn azután az értékelméletet a haszon fogalmára építették fel, a jövedelemeloszlásnak olyan magyarázata lépett előtérbe, amely a jövedelmet az azt élvező személynek a termeléshez való hozzájárulásával azonosította. Minthogy a termelési javak értékelése a határhozadékra támaszkodik, a jövedelemeloszlás magyarázatát is abban keresték, hogy minden termelési tényező a határtermelékenységének megfelelő hányadot kapja a termelés eredményéből. Ez a *határtermelékenységi elmélet*.

A határtermelékenységi elmélet a jövedelemeloszlás folyamatát derűs világításban látja. Szerinte, ha nem is kapja mindenki meg azt, amivel a teljesítmény összeredményéhez járul, mégis mindenkinek annyi jut, amennyit a társadalom számára az általa végzett teljesítmény a termelés határán képvisel. Ennek az elméletnek egyes hirdetői annyira mentek, hogy a fennálló jövedelemeloszlásnak, legalább is elvi szempontból, igazságos voltát vitatták, mert nézetük szerint az igazságnak az felel meg, hogy mindenki jövedelem fejében azt az értéket kapja, amelyet a társadalom számára előállított.¹

Ezzel, a jövedelemeloszlást rózsás színben látó magyarázattal szemben könnyű volt a szocialistáknak azt vitatni, hogy a mai jövedelemeloszlás minden inkább, mint igazságos. Szerintük ugyanis a mai jövedelemeloszlásban már csak azért sem kapja meg mindenki azt, amivel a termelés eredményéhez hozzájárult, mert csak a munka igazán értéktermelő és ezért a jövedelemeloszlás nem felelhet meg az igazságosság követelményeinek mindaddig, amíg olyan jövedelmek is vannak, amelyek nem származnak munkából. Ezen az alapon állították fel *Rödbertus* és *Marx* a *kizsákmányolási elméletet*, amely szerint a vállalkozó kizsákmányolja munkásait, amidőn azt az értéktöbbletet saját magának tartja meg, amelyet a munkások a megélhetésükhöz szükséges jószágmennyiségen felül előállítanak. Szerintük a jövedelemeloszlás tehát nem az értékelésen, hanem egyszerűen hatalmon alapszik, mert a vállalkozó hatalmi helyzeténél fogva fosztja meg a munkásokat az általuk termelt érték jelentékeny részétől.

A forgalmi gazdaságban a jövedelemeloszlás valóban nem lehet tisztán értékelési folyamat, mert bár a termeléssel kapcsolatos, a piacon alapszik, melyen az értékelésnek meg van ugyan a szerepe, de amelyen, mint láttuk, a felek erőviszonyai is mindig szerepet játszanak. A piacon ugyanis a cserefeltételek körül a felek között küzdelem folyik, melyben gazdasági erőviszonyaik a körülményekhez mérten szerephez jutnak.

¹ Ezt állította p. o. *J. B. Clark*, ami ellen jogosan tiltakozott *P. H. Douglas*, a határtermelékenységi elméletnek egy másik lelkes híve. (V. ö. *The Theory of Wages*. New York, 1934., a 67. old.)

Az a piac, melyen a jövedelmek körüli küzdelmek közvetlenül lejátszódnak, a *termelési javak piaca*, mert a vállalkozó, mint a termelés szervezője itt vásárolja meg a termelő tényezők közreműködését. Az, amit munkásainak, illetőleg azoknak fizetni hajlandó, akik tőkájukat vállalkozása számára rendelkezésre bocsátják kétségtelenül attól függ, hogy a vállalkozó számára a munka, illetőleg a tőke milyen értéket képvisel. A vállalkozó értékelése pedig a munka, illetőleg tőke határtermelékenységen, vagy helyesebben határjövedelmezőségen nyugszik. Az azonban, amit munkásainak és a tőkéseknek bér, illetőleg kamat fejében kifizet, vállalkozótársainak versenye mellett kívül a munka- és tőke kínálat nagyságától és a kínálat oldalán állók piaci erőviszonyaitól is függ. Ezért az egyes jövedelmi ágak alakulását csak a termelési tényezők piacának vizsgálata világíthatja meg. Sorra kell tehát vennünk a munka- és a tőkepiacot, és a földhasználat piacát.

4. A munkakínálat. Amidőn a múlt század elején a közgazdák a munkabér alakulásának behatóbb tanulmányozásához láttak, elsősorban a munkakínálat vonta magára a figyelmet. Érthetővé teszi ezt az, hogy a klasszikus elmélet az áralakulást a kínálat oldaláról magyarázta és így ez kínálkozott kiindulási pontul a munkabérek elmélete számára is. Hozzájárult azonban ehhez az is, hogy a múlt század elején Európa lakossága olyan iramban kezdett növekedni, hogy aggályok támadtak az iránt, képes lesz-e a Föld a népesség eltartására. *Robert Malthus* azt a tételt állította fel, hogy az ember épp úgy, mint minden élőlény, addig szaporodik, míg azt a létfeltételei megengedik. (*Malthus törvénye.*) *Malthus* szerint tehát az emberiségnek arra van hajlama hogy mihelyt létfeltételei javulnak, gyorsul ütemben szaporodjék. Alátámasztani látszott *Malthus* állítását az, hogy míg Európa lakosságát 1750-ben 140 millióra becsülték, 1800-ban e szám 187 millióra növekedett.¹

Ez a tény oly mély benyomást gyakorolt *Ricardora* és kortársaira, hogy a népesség szaporodásában látták azt a tényezőt, mely a munkabérek alakulását megszabja, minthogy az emberek túlnyomó része munkával keresi kenyerét és ezért a népesség száma mint munkakínálat jelentkezik a munkapiacon. E szerint a munkabérek nem emelkedhetnek azon színvonal fölé, mely éppen elegendő ahhoz, hogy a munkás önmagát és családját belőle eltartsa. Mihelyt, úgy okoskodott *Malthus* tételére támaszkodva *Ricardo*, a munkabér ennél magasabbra emelkedik, ez növeli a munkások szaporodási arányát és az így megnövekedett munkakínálat ismét a pusztta megelhetés színvonalára nyomja le a bért.

A XIX. század elején Angliában fennálló viszonyok ezt az elméletet megerősíteni látszottak. Az angol gyáripár kifejlődése idejében az angol munkásság valóban a legalacsonyabb színvonalon élt, mert a munkáskezek feles számban álltak rendelkezésre, amit a régebbi iparüzési formáknak a gyár versenye folytán való pusztulása csak növelt.

Később azonban kiderült, hogy az egész okoskodás ingatag talajon áll. Téves volt már az egész elgondolás kiindulási pontja, amely a munkakínálatot egyszerűen a népesség számával azonosította. Ez a munkapiacnak oly leegyszerűsítése, mely lényeges körülményeket hanyagol el. Elsősorban figyelmen kívül hagyja, hogy a munkások különböző tömegei különböző fajta munkát végeznek és így a munkásoktól munkakínálat szempontjából nem tekinthető egységesnek, hanem a munkapiac több részre oszlik. Külön piaca van a *tanulatlan munkának* és külön *tanult munkának*. Ez már magában jelentékenyen módosítja a munkapiacról alkotott képünket, mert a tanult munka piaca nem áll oly mértékben a népszaporodás hatása alatt, mint a tanulatlan munkáé és ha arról van szó, hogy a népszaporodás az, ami a béreket egy egészen alacsony színvonalra nyomja le, akkor ez legalább is közvet-

¹ Európa népessége később is gyorsan növekedett, 1850-ben 266, 1900-ban pedig 402 milliót tett ki.

lenül, csak a tanulatlan munka piacán áll, mert ezen érvényesül közvetlenül a népszaporodás hatása. Tagadhatatlan, hogy a tanult munkások piaca is megérezheti e hatást, de általában véve mégsem abban a mértékben, mint a tanulatlan munkások piaca. Ezt megerősíti az az egyszerű megfigyelés is, hogy a napszámos bére jóval alacsonyabb szokott lenni a tanult munkásénál.

De a klasszikus elmélet nemcsak abban hibázott, hogy első nagy megközelítésében egységesnek tételezte fel a munkapiacot, hanem a népszaporodásra vonatkozó elgondolása is elhamarkodottnak bizonyult. Nem igazolódott be ugyanis *Malthus*-nak az a feltevése, hogy az emberiségnek minden körülmények között ugyanaz a hajlama van számának szaporítására egészen addig a pontig, ahol a létfenntartási eszközök hiánya határt szab a további szaporodásnak. A lefolyt évszázad népesedési adatai az bizonyítják, hogy a magasabb fejlettségi fokot elért országokban a népesség szaporodásának a magasabb színvonalú életmódhoz való ragaszkodásában fékező ereje támad, éppen úgy, mint a városok növekedésében, melyek lakossága propagatív erejében erős esökkenést mutat. A szaporodási irányzat tehát nem állandó és nem feltétlenül növekvő. Ez természetesen nem jelent esökkenő népességet, hanem csak a születési többletnek a népességhez viszonyított esökkenését.¹ A kultúra emelkedésével és a közegészségügyi viszonyok javulásával a népesség kormegoszlása is változik; jelentékenyen növekszik az idősebb korban levő egyének hányada és ez is esökkenítőleg hat a népszaporodásra. Egyes országokban a lakosság már bizonyos közeledést mutat egy stationär népességhez, amelynél tehát a születési és a halálozási szám erősen közelednek egymáshoz. Ezzel a munkakínálat másképp alakul, mint ahogy a klasszikus elmélet feltételezte.

Az természetesen kétségtelen, hogy azokban az országokban, amelyekben erős a népszaporodás, a tanulatlan munka bére a közhatalom beavatkozása nélkül csak alacsony megélhetési színvonalat biztosít. Itt tényleg a munkakínálat olyan nyomással nehezedszik a piacra, hogy a tanulatlan munkások szűkös megélhetésen kívül többet nem tudnak keresni. Minél nagyobb a munkában elhelyezkedni nem tudó munkások száma, annál alacsonyabb lesz a bér, mert a munkások tartalékserege² ahogy *Marx* nevezte, minden feltétel mellett kénytelen munkát vállalni, ha ilyent talál. Ennek hatását csak a munkakereslet növekedése ellensúlyozhatja. Így p. o. a mezőgazdaságban sürgős munka idején a nyári hónapokban a napszámbeérek számbavehetően magasabbak, mint a téli hónapokban.

A munkabérnek az a magyarázata, amely csupán a népszaporodás szemszögéből nézte a munkapiacot tévedett, midőn a munkabér magasságának a munkakínálatra való hatását csak egy irányban vette figyelembe, nevezetesen mindig csak arra gondolt, hogy a bérek emelkedése a lakosságot gyorsabb ütemű szaporodásra indítja. A munkabérek emelkedése, amint különösen az Egyesült Államok adatai igazolják, a munkakínálatra nem hat feltétlenül esztöngzőleg, hanem több irányban a munkakínálat esökkenését idézheti elő. Így az Egyesült Államokban tett megfigyelések szerint a munkabérek emelkedése elsősorban a gyermekmunka esökkenéséhez vezetett. Ez teljesen érthető is, mert tehetősebb szülők kevésbé vannak arra ráutalva, hogy gyermekeiket munkába küldjék. A munkabérek emelkedése továbbá nőknél is esökkenetheti a munkakínálatot, mert a jobb módban lévő munkás felesége inkább szentelheti magát családjának, mint a rosszul kereső munkásé. A szóbanforgó adatokból tehát az tűnik ki, hogy a munkabérek növekedésével egyes munkáscsoportoknak a kínálata esökken.

Látjuk tehát, hogy nemcsak a tanult és tanulatlan munkának a kínálata különböző, hanem ugyanolyan számú munkástömegnek munkakínálata is

¹ Helytállónak látszik *Colin Clark* megállapítása, mely szerint *Malthus* tétele ráillik ugyan a mezőgazdasági, de nem az ipari országokra. V. ö. *The Conditions of Economic Progress*. London, 1940., az 5—6. old.

² *Marx* ipari tartalékseregről szölt, de ez áll természetesen a mezőgazdaságra is.

különösképpen alakulhat egyrésről a bérekre való visszahatásképen, másrésről pedig azért, mert a munkakínálat nemcsak a népesség számától, hanem annak kormegoszlásától is függ. A munkakínálat ugyanis 20–65 évek közötti korban férfiakra vonatkozólag merev, vagyis a bér magasságától nagyon kevésbé függ azok száma, akik munkát vállalni hajlandók. Érzékeny azonban a munkakínálat a gyermekeknél, fiataloknál és a 20 éven felüli nőknél; ezeknél a munkáscsoportoknál tehát a bérek magassága erősen befolyásolja a munkakínálatot.¹ P. H. Douglas rámutatott arra is, hogy a munkajukat kínálóok száma magában már csak azért sem jelenti a munkakínálatot, mert, ha a munkakínálatot végzett munkaórákban mérjük, akkor az ugyanolyan számú munkásnál különböző lehet. Magasabb bérek esetében ugyanis ugyanaz a munkástömeg esetleg csak kevesebb ideig lesz hajlandó dolgozni, mert, ha kevesebb munkaóra alatt megkeresi azt, amire szüksége van, akkor esetleg a munkások egy része nem hajlandó túlórának a terhére magára venni.

Miként az előadottakból kitűnik, a munkakínálat tehát éppenséggel nem olyan egyszerű, mint ahogyan ezt régen feltételezték. Éppen ezért téves volt az a következtetés is, hogy a munkabérek emelkedése feltétlenül a munkakínálat növekedéséhez vezet.

5. A munkások iránti kereslet. A régi bérelméletek azonban nemcsak a munkakínálatra vonatkozólag tévedtek, hanem a munkabér másik döntő tényezőjét, a munkakeresletet is egészen egyoldalúan ítélték meg. Nevezetesen mindig csak az lebegett szemük előtt, hogy a tőke mennyisége korlátozza a munkáskezek iránti keresletet. Ezt arra alapították, hogy a vállalkozásnak munkások foglalkoztatásához tőkére van szüksége. Így azután a XIX. század elején, amidőn a nagyipar megindult és egyszerre nagy tőkeszükséglet mutatkozott, érthető módon az a gondolat lépett előterbe, hogy a tőkeképződés szabhatárt a munkások foglalkoztatásának. Minthogy ebben az időben ügylát-szott, hogy a tőkeképződés sokkal lassúbb ütemű, mint a munkások szaporodása, ez is alátámasztani látszott azt, hogy a munkabérek csak alacsony színvonalon mozoghatnak. Ez volt a híres *munkabérialap elmélet*, mely szerint a munkások egy határozott tőkemennyiségen, a munkabérialapon osztozkodnak.

Miként a népszaporodásra vonatkozó, sötéten látó felfogást a későbbi fejlődés nem igazolta, éppen úgy túlzottnak bizonyult az a felfogás is, mely a bérek alakulását abból igyekezett megmagyarázni, hogy a tőkeképződés ütemében feltétlenül elmarad a munkát keresők számára foglalkoztatást biztosító mérték mögött. Bár az egyes országok között a tőkeképződés szempontjából jelentékeny különbségek vannak, az erre vonatkozó adatok mégis azt igazolják, hogy a tőkeképződés üteme sokkal gyorsabb, mint ahogyan azt régen gondolták. Egyébként is, bár a tőkeképződés mértéke és a vállalkozás között igen szoros az összefüggés, mégis téves volt az a felfogás, amely erősen leegyszerűsítve a tényeket, úgy képzelte el a dolgot, hogy a felhalmozódó tőkén, mint foglalkoztatási lehetőségen, a munkások egyszerűen osztoznak. A tőke magában véve egyébként még nem biztosít munkaalkalmakat, hanem ezt csak akkor teszi, ha a vállalkozás esatornáiba áramlik. Hogy ez milyen mértékben történik, az nemcsak a tőkeképződéstől függ, amely általában lassúbb, vagy gyorsabb növekedést mutat, hanem a vállalkozói kedvtől és a hitelfeltételektől is.

Már ez is mutatja, hogy a munka iránti keresletre több tényezőnek van hatása. A vállalkozási hajlandóság lélektani tényezőkön és a tőke megszerzési lehetőségein kívül erősen függ a gazdasági élet hullámzásaitól és különösen az árak alakulásától. Jó üzleti kilátások idején a vállalatalapítások gyakoriak, míg gyenge üzletmenet esetében nehéz új vállalkozásba kezdeni.

¹ V. ö.: P. H. Douglas: The Theory of Wages. New-York, 1934., különösen a 289–291. old.

Ennélfogva élénk üzletmenet mellett erős a munkakereslet, míg a gazdasági élet pangási szakáiban az erősen leohad. Jelentékenyen befolyásolhatja továbbá a munkaalkalmakat az árukivitel emelkedése, vagy esökkenése és még egyéb tényezők.

Arra az árra, amelyet a vállalkozók munkásaiknak munkájukért fizetni képesek, természetesen elsősorban a munka eredménye, vagyis a *munka termelékenysége* van hatással. Csodálatos módon sokáig elhanyagolták ezt, főképpen azért, mert mindig csak arra gondoltak, hogy a munkakínálat nagyobb, mint a munkások iránti kereslet. Könnyű azonban megérteni, hogy a munkának a munkaadó számára való értéke szabja meg végeredményben azt, hogy mit fizethet a munkaadó a munkásnak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a munka termelékenységének növekedése tárgítja azokat a lehetőségeket, amelyek a munkabér emelkedése számára nyílnak. Midőn növeli a termelés hozamát, ezzel megadja a lehetőséget arra, hogy a munkás hányad is növekedjék.

Minthogy a vállalkozás a forgalmi gazdaságban áll, a termelékenység nem közvetlenül hat a munkabérre, hanem annak figyelembevételével, hogy a vállalkozó termelt jóságait milyen áron tudja értékesíteni. Közvetlen kapcsolat tehát nem a munka termelékenysége és a bér, hanem a vállalkozás jövedelmezősége és a bér között áll fenn. Ez ismét alátámasztja azt a megállapításunkat, hogy a gazdasági élet helyzetváltozásai, vagyis a vállalkozás jó és rossz idők váltakozása erősen érinti a béreket, mert nemcsak számbelileg befolyásolja a munkászekek iránti keresletet, hanem közvetlen hatással van arra is, hogy a munkaadó milyen ellenértéket tud fizetni a munkás szolgálataiért.

6. A munkabér magassága. Az a bér, amelyet a munkaadó a munkaszolgáltatásért tényleg fizet, két határ közé esik. A felső bérhatárt a munkás szolgáltatásának az értéke, az alsó határt pedig az szabja meg, hogy mennyiért hajlandó a munkás munkáját a vállalkozónak rendelkezésére bocsátani. Az előbbi, mint láttuk, a vállalkozás jövedelmezőségétől, illetőleg attól függ, hogy a termék árában milyen ellenértéket talál a munkaadó a végzett munkáért.

Az alsó bérhatár némileg bonyolultabb. Tanulatlan munkánál ugyanis erős munkakínálat esetén valóban a létminimum alkotja a bér alsó határát, mert a munkás azért, hogy munkát találjon, kénytelen a legesekélyebb ellenértékért is dolgozni. Szakmunkánál azonban, kivételes esetektől eltekintve, a munkás megszokott életmódjának megfelelő bér az alsó határ. A munkás ugyanis az egyszer elért *megélhetési színvonalához erősen ragaszkodik* és csak nehezen és kényszerítő körülmények között törődik bele az ez alá süllyedő bérek elfogadásába. A munkabér tehát merev jövedelmi ág abból a szempontból, hogy az egyszer elért színvonalról nehezen szorítható le, ha csak nagyon súlyos körülmények nem teszik ezt elkerülhetetlenné.

Ezeken a gazdaságilag szélső eseteket jelző határokon belül a munkabér elvileg bármelyik ponton megállapodhatik. Hogy ez hol fog megtörténni, az a munkaadó és a munkások közötti *erőviszonytól* függ. Azok a lehetőségek, amelyek között a munkabér megállapodhatik, elég tágak. Csak arra kell gondolnunk, hogy úgy a felső, mint az alsó bérhatár a munka értékelésével állnak összefüggésben és ezért egymástól elég távol eshetnek. A munkaadó ugyanis a munkás szolgáltatását az általa üzemében elérhető eredmény szempontjából mérlegeli, tehát a munkásnak az üzemben való termelékenységét véve alapul. Ezzel szemben a munkás munkáját végeredményben mint megélhetőségének eszközét értékeli és amennyiben munkája termelékenységére való tekintettel ennek csereértékét veszi figyelembe, ezt csak úgy veheti számításba, hogy milyen áron tudná munkaképességét azon segédeszközök nélkül értékesíteni, amelyeket a felszerelt és megszervezett gyár nyújt munkájának akkor, ha abban talál munkát. E két értékelés tehát egymástól igen távol esik és ebben találja magyarázatát az, hogy adott gazdasági körülmények között is a munkabér ingadozásainak tág határai vannak.

Az a tényező, mely — törvényes beavatkozás híján — meghatározza azt, hogy az adott lehetőségek között hol fog a munkabér megállapodni, elsősorban a felek *szervezettségi foka*. Amennyiben a munkások szerveztelenek, nyilvánvaló, hogy a munkaadók, munkáshiánnyal egybekötött igen élénk üzletmenettől eltekintve, a bérharcban jelentékeny fölényben vannak, mert a munkások vagyontalanságuknál fogva erősen rá vannak utalva arra, hogy munkába álljanak. Jelentékenyen megváltozik a helyzet, ha a munkások szervezve vannak. Megfelelően kiépített szakszervezetek esetében ugyanis a munkások hatalmi nyomatékot nyernek, amely erősen a felső bérhatár felé tolhatja el a bért. Ez annál is inkább áll, merő a munkásszervezetek igyekezenek a vállalkozók kereseti lehetőségeibe is betekintést nyerni és megállapítani azt, hogy a munka szolgáltatása a fennálló jövedelmezőségi viszonyok mellett mit ér a munkaadó számára. Mindezzel a munkások alkuvási ereje növekszik és a bér, különösen jó üzletmenet esetében, jelentékenyen az alsó bérhatár fölé emelkedik. Ha a munkaadók is meg vannak szervezve, akkor az alkuvási ügyesség és erély mindkét oldalon kifejtő hatását és jó üzletmenet mellett a munkásoknak, kevésbé jó üzletmenet mellett pedig a munkaadóknak van nagyobb kilátásuk arra, hogy a bér megállapításánál maguk számára eserenyereséget biztosítsanak. A béreknek a felső bérhatár fölé való felemelése természetesen oly hiba, amely, ha a munkások ezt valahogyan kikényszerítik, végeredményben a vállalkozás jövedelmezőségét ássa alá és ezzel végeredményben a munkaalkalmakat csökkenti, aminek előbbutóbb bérsüllyedéshez kell vezetnie.

7. A bérfizetés módjának hatása a munkások keresetére. A termelékenységnél a munkások keresetére való befolyása újabban a bérfizetés különböző módjainak kifejlesztésével jelentékenyen megnövekedett. Az üzleti szellem kibontakozásával ugyanis fel kellett ismerni azt, hogy a munkaadó számára nem közömbös, hogy az ellenérték, melyet a munkásnak munkájáért nyújt, ösztönzőleg hat-e a munkásra és azt arra indítja-e, hogy munkaerejét megfeszítse.

A munkabér megállapításának legegyszerűbb módja, mely erre nincsen tekintettel, valóban kevésbé ösztönzi a munkást arra, hogy egész odaadással belefeküdjék a munkába. Ha a munkást a munkában eltöltött idő szerint fizetik, akkor hiányzik az erre való ösztönzés. A *napszám* mellett dolgozó munkás keresetere teljesítményének nincsen közvetlen befolyása, a munkásnak ezért nem is érdeke, hogy magát megerőltesse. Hasonlóképpen van ez az *időbér* másik alakjánál, az *órabérről* is, mely az iparban meghonosodott. Ha a munkában eltöltött órák szerint kapja bérét, legfeljebb ahhoz fűződik érdeke a munkásnak, hogy több órát töltsön el munkában. Ha a munkaadó azt akarja, hogy a munkás nagyobb odaadással végezze munkáját, felügyeletről kell gondoskodnia. A napszámbért főképpen a tanulatlan munkásoknál alkalmazzák, kiknek munkáját a munkavezető könnyebben felügyelheti, míg az órabér inkább a szaktudást igénylő munkáknál honosodott meg.

Ott, ahol — mint a kisiparban — a munka eredménye könnyen számbavehető darabokban testesül meg, az előállított darabok száma kínálkozott kiindulópontul a munkabér fizetése számára. Így keletkezett a *darabbér*, mely már figyelembe veszi a munkás teljesítményét és lehetőséget ad a szorgalmasabb és ügyesebb munkásnak arra, hogy többet kereshessen.

Továbbfejlesztése ennek az *akkordbér*, mely bonyolultabb, több munkás együttmunkálását kívánó darabok előállításánál fejlődött ki oly módon, hogy a munkások az előállított darabok után egy bizonyos összeget kapnak, melyet meghatározott kulcs szerint osztanak fel egymás között. Az akkordbér erős ösztönzést tartalmaz arra, hogy a munkás teljesítményét fokozza. Szorgalmának a bérfizetés ezen módja mellett meg is van a jutalma, mert keresetét erősen fokozhatja. A munkások mindamellett az akkordbér ellen sokáig nagy ellenállással viselkedtek. Ennek első oka az volt, hogy a munkaadók, ha látták, hogy a munkás a megállapított akkordbér mellett jól keres, igyekeztek

annak egységét leszállítani. Ez az, amit *akkordnyomásnak* neveznek. Az ellenszenv másik forrása az a szemrehányás volt, hogy az akkordbér a munkásokat olyan munkátemre sarkalja, mely egészségüket aláássa. Így azután sok viszály származott az akkordbérből.

Az akkordbérrel tett tapasztalatok, de egyéb megfontolások is arra indították az üzemvezető mérnököket, hogy a bérfizetés oly módozatait keressék, melyek kellő ösztönzést nyújtanak a munkásnak, de kevesebb ellentétet támasztanak közte és a munkaadó között. Így születtek meg az *osztási rendszerek*, melyek lényege annak az előnynek a munkás és a munkaadó között való megosztása, mely a teljesítmény fokozásából, tehát a munkának rövidebb idő alatt való elvégzéséből származik. Úttörő e téren *Frederic W. Taylor* kezdeményezése volt, mely két irányban igyekezett a munkaintenzitást fokozni. Mindenekelőtt arra hívta fel a figyelmet, hogy nemcsak a gépek észszerűsítésével kell törődni, hanem azzal is, hogy a munkás is legcélszerűbben, minden felesleges időfecsérlés nélkül végezze munkáját. Tanulmányozni kell tehát az egyes munkák legcélszerűbben végzésének módját és erre ki kell tanítani a munkást. Meg kell egyúttal állapítani azt az időt is (időtanulmány), mely a munka ily módon való elvégzéséhez szükséges. Ha egyes munkások gyorsabban végzik a munkát, ezeket jutalomban kell részesíteni, míg azoknak béréből levonást kell eszközölni, akik lassabban dolgoznak, mint az előírt időnek megfelel. Így született a *Taylor-féle bérrendszer*, mely tiszta alakja a *jutalomrendszernek* (*prémiumrendszer*).¹

*Taylor*ral megindult az üzemeknek elvei alapján való átszervezésére irányuló törekvés, melyet „tudományos üzemvezetés”-nek neveztek. Lényegében ez nem más, mint a munkafolyamatok észszerűsítése, időfelvételek alapján az egyes munkafolyamatokhoz szükséges időnek gondos megállapítása és a bérfizetésnek ezen az alapon való berendezése. *Taylor*nak a bérfizetésre javasolt rendszere azonban nem volt szerencsés. Erősen kedvezett az ügyes és szorgalmas munkásnak, de a gyengébb munkások bérét lenyomta és így a bérfizetés körüli egyenlenségeket nem küszöbölte ki. A jutalmak a munkások serkentésére beváltak, de kitűnt, hogy e rendszer túlfeszítése nem célszerű, azok a levonások pedig, melyeket a kisebb teljesítményű munkásokra vonatkozólag alkalmazott, nagy ellenszenvet keltenek. Így született meg az a gondolat, hogy a jutalmak rendszere ily levonások nélkül is alkalmazható oly módon, hogy a vállalkozó a munkásnak bizonyos alapbért minden körülmények között biztosít, a gyorsabb munkából származó nyereséget pedig megosztja a munkással. Ezért hívjuk az ily bérrendszert *osztási rendszernek*. A munkás itt is jutalmat kap a nagyobb teljesítményéért, de az kisebb, mint ami *Taylor* elgondolásának megfelelt. Az előnye ennek az, hogy az ösztönzés megmarad, de a munkások keresete közötti különbség kisebb és az indíték arra esekélyebb, hogy a munkás erejét túlfeszítse, a vállalkozó pedig kárpótlást nyer azért, hogy a kisebb teljesítményű munkást is jobban fizeti.

Az osztási rendszerek számos változatban terjedtek el. Itt is az amerikaiaké volt a kezdeményezés. Ismeretebbek *Halsey*, *Gantt* és *Rowan* rendszerei. Újabban erősen elterjedt és nálunk is gyökeret vert a *Bedeaux-rendszer*.² Alapgondolata egyezik az amerikaiakéval. *Bedeaux*-nak Párizsban üzleti alapon megszervezett irodája vállalkozik arra, hogy kiküldöttjével

¹ Jó bevezetés a bérfizetési rendszerekbe: *David Schloss: Methods of Industrial Remuneration*. London, 1892. (Német fordításban *L. Beßnard: Handbuch der Lohnungsmethoden*. Leipzig, 1906.) Továbbá *F. W. Taylor: The Principles of Scientific Management*. (Német fordítás: *Die Grundsätze der wissenschaftlichen Betriebsführung*. München—Leipzig, 1913.) — Újabb: *Systems of Wage Payments*. (National Industrial Conference Board.) New York, 1930.

² Erre vonatkozólag v. ö. *Szentirmai Sándor: A Bedeaux-rendszer*. Budapest, 1939.

mindenekelőtt megállapítja az egyes munkáknál egy perc alatt végezhető normál-teljesítményt. Ez a bérfizetés egysége, melyet B-vel jelöl. A munkásnak egy óra alatt tehát 60 B-t kell végeznie. Ha nagyobb a teljesítménye, akkor jutalmat kap, de úgy, hogy a nagyobb teljesítményből származó haszon egy hányadát a munkaadó élvezi; ha a 60 B-t a munkás huzamosabb gyakorlat alatt sem éri el, erre a munkára alkalmatlannak minősül és lehetőleg más munkakörben nyer alkalmazást.²

Az, hogy e rendszerek gyakorlati szempontból mennyire válnak be, főképen a bérfizetés egységénél alapulvett munkateljesítmény helyes megállapításán múlik. Annak valóban az átlagmunkás teljesítőképességét, illetőleg azt kell figyelembevennie, hogy az átlagmunkás annyit kereshessen, amennyi megélhetéséhez szükséges. Minden eljárás, mely oly követelményt támaszt a munkással szemben, amely az átlagteljesítményt felülmúlja, tartóhatatlan, mert nem veszi figyelembe, hogy a munkásnak munkakeresetéből kell megélnie. Csak természetes az is, hogy az illető munkásréteg szokásos életmódjához is alkalmazkodnia kell a keresetnek.

8. Az általános bérszínvonal. Amint a fentiekből kitűnik a munkabérek között jelentékeny különbségek lehetnek és vannak is mindenfelé. Nemcsak a szakmunkások és a tanulatlan munkások bére különbözik jelentékenyen, hanem a férfi és női munkások, valamint a gyermekmunkásoké is. Ez természetes is, mert a munka termelékenysége, az üzemek helyzete és a munkások igényei között is jelentékeny különbségek vannak.

Lehet-e ezek után általános bérszínvonalról beszélni? Ha ezt helyesen értelmezzük és nem arra gondolunk, hogy minden munkásnak egyenlő a bére, akkor kétségtelenül van általános bérszínvonal, mert vannak tényezők, melyek többé-kevésbé minden munkás helyzetét érintik, mert többé-kevésbé kihatnak az összes munkabérekre. Ilyen az árszínvonal, legalább is abban a vonatkozásban, melyet a megélhetési index fejez ki. Az árak emelkedése ugyanis, ha nem is azonnal, visszahat a bérekre és előbb-utóbb béremelésekhez szokott vezetni. Ez természetesen nem minden munkáscsoportnál egyforma, de az árak változása alig maradhat hatás nélkül a bérekre.

Egy másik tényező, mely a béreket többé-kevésbé általánosan érinti, a gazdasági élet fellendülése, vagy pangása. Az első esetben a bérek általában emelkedésre hajlanak, míg a másodikban süllyedni szoktak.

Az a tényező, mely leginkább döntő az általános bérszínvonalra, a munkások megszokott életszínvonala. Ahol alacsony, ott a munkabérek más országok béreihez viszonyítva alacsonyak és a jobban fizetett munkások bére is elmarad a magasabb igényű munkássággal bíró országok bére mögött. Alacsony bérszínvonal rendszeren kisebb igényű munkásoktól és ólós megélhetési viszonyoknak a következménye.

Az az előny azonban, mely a munkaadóra ebből származik, kétes. A magasabb életszínvonalú munkások teljesítménye is nagyobb szokott lenni és közszempontból is sok érdek fűződik ahhoz, hogy a munkások életszínvonala emelkedjék.

9. A tisztviselői fizetés. A vállalatnak nemesak munkásokra van szüksége, hanem tisztviselőkre is, akik a vezetés és az irányítás munkáját elvégzik. A tisztviselők jövedelme lényegileg azonos a munkabérrel, mert szintén munkajövedelem. A tisztviselő által végzendő munka azonban más természetű, mint az, amelyet a munkás végez. Erre vezethetők vissza azok a különbségek, melyek a tisztviselői fizetés és a munkabér között fennállanak.

² Újabban Németországban a Munkatudományi Birodalmi Választmány (Reichsausschuss für Arbeitsstudien) dolgozott ki elveket a munkabér megállapítására vonatkozólag, melyek szintén gondos időtanulmányokon alapulnak. E választmány munkái közül általánosabb érdekű különösen: Das erste Refa Buch. Einführung in die Arbeitszeitermittlung. 1928., melyet több részletes tanulmány követett.

Már a kifizetés módjában is különbség mutatkozik, mert a tisztviselők rendszerint havi részletekben szokták járandóságukat kapni.

Azok a módszerek, melyeket a fejlettebb bérrendszerek a munkások szorgalmának fokozására alkalmaznak, a tisztviselőknél munkájuk természeténél fogva olyan alakban nem alkalmazhatók, mint a munkásoknál. Jutalmazásuknak természetesen azért itt is megvan a lehetősége és különösen azoknál a tisztviselőknél, akik az üzletek kötésénél közreműködnek, érdekeltségük fokozására gyakran jutalékok fordulnak elő.

A tisztviselői fizetés nemcsak kifizetésének módját illetőleg, hanem magaságában is különbözik a munkabérektől. A tisztviselő munkája ugyanis mindig több-kevesebb kapcsolatban van az egész üzem tevékenységével és bár nem mindig igazán vezető munka, mégis rendszeren bizonyos előtanulmányokat tételez fel. E mellett bizonyosfokú műveltséget is megkívánnak a tisztviselőktől, aminek következtében kínálatuk a tanult munkához hasonlóan korlátozottabb, mint a tanulatlan munkáé. Ehhez járul azután az is, hogy a tisztviselőktől nemcsak bizonyos ismereteket követel meg a vállalat, hanem magasabb fokú megbízhatóságot és bizonyos önuralmat is. Mindez annál jobban szűkíti az egyes állásokra számbajöhető egyének körét, minél magasabb állásról van szó és oda vezet, hogy már a kínálat oldaláról is magasabb igényekkel lépnek fel a tisztviselők, mint a munkások zöme.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden vállalati tisztviselő magas járandóságokat élvez. Minél általánosabb, kevesebb előtanulmányt kívánó munkáról van szó és minél könnyebben helyettesíthető valaki munkájában más által, annál alacsonyabb szokott lenni a tisztviselői fizetés, míg olyan állásokban, amelyekben a tisztviselővel szemben fokozott követelmények lépnek fel, akár szakképzettség, akár nyelvtudás, akár modor és ügyesség szempontjából, annál szűkebb azoknak a köre, akik az ily állást betölthetik és annál magasabb igényekkel léphetnek fel az illető tisztviselők. Az igazán vezető állásoknál a magánvállalatoknál kezdeményezőképeség, jó ítélet és élelmesség szükségesek, úgy, hogy ezeknek az állásoknak a betöltésére bizonyos hivatottság szükséges és ennek megfelelően alakul aztán a munka ellenértéke is.

Végeredményben minden ellenérték, amelyet a vállalat akár munkásainak, akár egyéb alkalmazottainak adhat, annak a teljesítménynek az értékével függ össze, amelyet az illető a vállalat számára nyújt. Helyes üzletvezetés mellett tehát a vállalat senkinek sem fizethet többet, mint azt az értéket, amellyel az illető a vállalat termelékenységéhez járul. Ennek megállapítása nem egyszerű és különösen bonyolult akkor, ha a teljesítmény nem egy határozott termék előállításában áll, hanem a vállalat egészébe bekapcsolódó munkaköréről van szó. A díjazás megállapítását bizonyos fokig megkönnyíti az, hogy a tisztviselői munkának is megvan a maga piaca, amelyen a különböző fajta vállalatok lépnek fel keresletükkel, hogy a szükséges tisztviselőket vállalatuk számára megszerezzék. Itt bizonyos fajta teljesítményekért átlagdíjazások fejlődnek ki, amelyek zsinórmértékül szolgálnak a tisztviselők egyes csoportjának fizetendő járandóságok szempontjából. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy minden vállalat a hasonló munkát végző tisztviselőket egyenlően díjazza, mert minden vállalatnak megvannak a maga sajátos körülményei és egy bizonyos fokú egyénisége, amelyhez kell mérnie azt is, hogy miképen díjazza alkalmazottait. Minthogy a tisztviselőknél inkább egyéniesített munkaköréről van szó, azért e téren jelentősebbek az egyes vállalatok által fizetett díjazások közötti különbségek is. Nagyobb és jobban menő vállalat jobban fizetheti tisztviselőit, mint a kisebb forgalommal és kevesebb haszonnal dolgozó vállalkozás.

Az állami tisztviselők járandóságai nem esnek azonos elbírálás alá a vállalati tisztviselőkéivel. Az állami szolgálat jellege más és az állam felépítése is eltérő a vállalatétól. A közületi tisztviselők fizetése nem is tekinthető eredeti jövedelemnek, hanem az származékos jövedelem, mert nem közvetlenül a termelésből folyik, hanem a közületi bevételekből. A köztisztviselőknél általános

értelemben vett munkapiacról sem beszélhetünk. Egyébként is a köztisztviselői fizetések megállapítása nem alkunak, hanem egyoldalú hatósági intézkedésnek az eredménye. Mindamellet nem tagadható, hogy bizonyos kapcsolat a tisztviselői munkaerők piaca és a köztisztviselők munkakinálata között fennáll. Amennyiben t. i. a vállalati alkalmazásban elérhető fizetés túlságosan alacsony, ez erősen a közületi alkalmazás felé tóduláshoz vezethet és így a vállalatok nehezebben kapnak képzetesebb munkaerőket, mi végre is a tisztviselői járandóságok emelésére kényszeríti őket. Viszont, ha nagyon nagy a diszparitás a közületi alkalmazottak és a hasonló követelményeket támaztató magánalkalmazottak között, akkor a vállalati alkalmaztatás, különösen a vezető állásokban, nagy vonzóerőt gyakorol és ezáltal könnyen elvonja a közülettől éppen azokat a munkaerőket, akikre különös képességeiknél fogva nagy szüksége van.

10. A tulajdoni járadékok. A munka ugyan sajátos jellegű termelési tényező, mert az ember személyiségével függ össze, mégsem egyedüli tényezője a termelésnek, mert ahhoz tárgyi tényezők is szükségesek. A forgalmi gazdaság az utóbbiakat azáltal illeszti be a termelésbe, hogy a magántulajdon intézményére támaszkodik, vagyis lehetővé teszi azt, hogy a tárgyi tényezők birtoka is jövedelem élvezetének legyen forrása. Ebből származnak azok a jövedelmek, amelyeket *tulajdoni járadékok*nak nevezünk.

A tulajdoni járadékok a történelmi fejlődés eredményei. Forrásuk a magántulajdon intézménye, mely a tárgyi termelési tényezők fölött rendelkezési hatalmat biztosít tulajdonosuknak. Csak ott és csak olyan mértékben keletkezhetnek, ahol és amilyen mértékben a magántulajdon intézménye fennáll. A magántulajdon azonban csak akkor lehet forrása jövedelemnek, ha tárgya hasznos és csak korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre. Ez áll úgy a földre, mint a tőkére. Ezért amíg a föld magántulajdonban van és tulajdonosa azt bérbeadhatja, *földjáradékot* élvezhet, és amíg pénzük felett az egyének szabadon rendelkezhetnek, kikölcsönzése útján *kamatjövedelem*hez juthatnak. Mindkettő munkából származó jövedelmektől abban különbözik, hogy *munkánlküli jövedelem*.

A tulajdoni járadékok közgazdasági szerepe a tárgyi termelési tényezőknek a forgalmi gazdaságba bekapcsolása. Feladatuk nevezetesen a *tárgyi termelési tényezőknek különböző felhasználási lehetőségek között való gazdaságos felosztása*, tehát különböző felhasználási lehetőségeik szabályozása. Ezt a tulajdoni járadékok azáltal érik el, hogy a földet és a tőkét oly felhasználási ágak felé terelik, melyek a fennálló piaci viszonyok között leginkább jövedelmezők.

A tulajdoni járadékok tehát egyrésztől indítékai annak, hogy a termelési tényezők tulajdonosai a rendelkezésük alatt álló termelési tényezőt, a földet és a tőkét, azoknak rendelkezésére bocsássák, akik kellő hivatást éreznek arra, hogy azokat termelésre használják fel. Másrésztől a felhasználásuk módját is befolyásolják, mert akinek a termelő tényező használatáért fizetnie kell, azt csak olyan célra használhatja, mely a földbért, illetőleg a tőkekamatot elbírja. Ezt a feladatukat a tulajdoni járadékok természetesen csak ott teljesíthetik, ahol a vállalkozó a piac igénybevételével szerzi meg az illető tényezőt. Minthogy a vállalkozás kisebb-nagyobb mértékben mindig kölcsöntőkét is vesz igénybe, a kamatláb hatása ebben az irányban igen jelentős, míg a földjáradék szabályozó hatása közvetlenül csak ott érvényesül, ahol a földet bérbeadják. Annál a gazdánál, aki maga műveli, vagy művelteti földjét, ezt a szabályozó szerepet közvetlenül a piac végzi az áralakulás útján.

Szemből a különbözeti járadékokkal, melyek tisztán piaci eredetűek, mert keletkezésük oka bizonyos piaci előnyökben van, a tulajdoni járadékok *abszolút járadékok*, vagyis keletkezésük nem valamilyen különbözeti előnyhöz, hanem a *termelési tényező birtokához* fűződik. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a tulajdoni járadékhoz, amennyiben a szóbanforgó termelési tényezőnek különös előnyei vannak, különbözeti járadék is csatlakozhatik.

11. A tőkepiac. Az a piac, melyen a tőke kínálata és kereslete egymással szembekerülnek, jellegzetességét abból a megoldásból nyeri, amelyet a közgazdaság a tőkének a vállalkozáshoz juttatására kialakított. A tőke ugyanis a tőkéstől rendszeresen nem közvetlenül jut el a vállalkozóhoz, aki azt befekteti, hanem csak kerülő úton. A hitelintézetek élkelődnek közbe, szívják fel és gyűjtik össze a tőkések ezreitől származó tőkéket és az ő feladatuk azután ezeknek a vállalkozás számára való rendelkezésre bocsátása. Ily módon a bankok és az egyéb hitelintézetek kerülnek a tőkepiac középpontjába és osztják azt két részre. A tőkepiac egyik részén a tőkések képviselik a kínálatot és a bankok a keresletet. Ez a *tőkefelszívási piac*. Az itt letétek és betétek alakjában összegyűlő tőkéket azután a hitelintézetek a *kihelyezési piacon* juttatják el a vállalatokhoz. A tőkekihelyezési piacon tehát a kínálat oldalán a bankok, a kereslet oldalán pedig a tőkét kereső vállalatok állnak.

A tőkepiac két részének megfelelően kétfajta kamatot is kell megkülönböztetni. Az egyik a hitelintézeteknél elhelyezett tőkék kamatja, tehát a letétekért és betétekért fizetett kamat. Ezt a kamatot *passzív* kamatnak nevezzük, mert itt mint teherként szerepel a kamat a hitelintézeteknél. A kihelyezési piacon a bankok kamatbevételhez jutnak és ezért ezt a kamatot *aktív kamatnak* szokás nevezni. E felosztás kiindulási pontja tehát az, hogy a hitelintézeteknél a betevőknek járó kamatok a „tartozik“, a kihitelezett tőkék után járó kamatok pedig a „követel“ oldalon állnak-e, éppen úgy, mint ahogy a vállalatoknál is a fizetett kamatok passzív kamatnak, az élvezett kamatok pedig aktív kamatnak nevezzük.

A hitelintézeteknél a passzív és az aktív kamat egymáshoz való viszonya igen egyszerű, mert a dolog természetéből következik. Nyilvánvaló ugyanis az, hogy a bank több kamatot nem fizethet a betevőnek, mint amennyit meg tud keresni a tőkével. A passzív kamatnak tehát kisebbnek kell lennie, mint az aktívnek. A kettő közötti viszonyt *kamatrésnek* nevezzük. A kamatrésnek oly nagyra kell lennie, hogy benne legalább a hitelintézetnek a közvetítő tevékenységével kapcsolatos költségei fedezetet találjanak.

A tőkekihelyezési piac nem egységes. A tőkések ugyanis vagy csak rövid időre kívánják tőkéjüket elhelyezni, vagy pedig hajlandók használatáról hosszú időre lemondani. Alapvető e különbség azért, mert a tőkebefektetésnél a kölcsönvevő oldaláról nézve is döntő az a körülmény, hogy csak rövid időre vagy pedig hosszú időre szükségeli-e a tőkét. Egész más jellegű a kölcsönnek a természete akkor, ha csak rövid időről van szó és más akkor, ha hosszú időre szóló elhelyezés van tervbe véve. Ennek megfelelően a tőkepiac ebben az irányban is két részre oszlik, melyek mindegyike más-más jelet mutat. Ezért meg kell különböztetnünk a *rövidlejáratú és hosszúlejáratú* tőkék piacát. Az első *pénzpiacnak* szokták nevezni, míg a második a szűkebb értelemben vett *tőkepiac*. Bár mások azok, akik csak rövid időre hajlandók tőkéjüket kölcsönzés útján lekötni és más megfontolásokból indulnak ki azok, akik ezt hosszú időre hajlandók tenni, a rövid- és a hosszúlejáratú kölcsönök piaca mégsem teljesen függetlenek egymástól. Az összefüggést e két piac között az teremti meg, hogy mindkét piacon a tőkés lehetőleg magas kamatozást keres és ezért, ha az egyik piacon a kamatláb olyan magasra emelkedik, hogy erősen vonzóvá teszi a tőkének ott való elhelyezését, akkor a tőkések egy része hajlandó szándékát megváltoztatni és olyan kihelyezési módot választani, amely kárpótolja őt azért, hogy nem az eredetileg szándékolt megoldási módot választotta.

12. Kereslet és kínálat a tőkepiacon. A tőke iránti kereslet elsősorban a vállalkozással függ össze és ezért nagyjában hasonló tényezők befolyásolják, mint amilyenekről a munkapiac vizsgálatánál már volt szó. A tőkekereslet nagysága mindenesetre függ a termelésnek a közgazdaságban előtérben álló módjától. Ahol a termelés kevés fizetési erőt köt le, ahol tehát csak gyenge felszerelést igényel, ott a tőkeszükséglet is csekély. A termelési felszerelés

növekedésével a tőkekereslet is növekszik. Minél több tőke alakul át álló tőkévé és minél hosszabb ideig marad ebben az alakban lekötve, annál nagyobb a forgó tőke iránti szükséglet is, amely az üzem mozgásban tartásához szükséges. Hasonlóképpen hatással van a tőkekeresletre az is, hogy a forgótőke az üzemekben gyorsabban, vagy lassabban fordul-e meg. Mindez ugyanis befolyásolja azt, hogy milyen időszakokra kell a vállalkozónak a termelési költségeket előlegeznie.

A vállalatok tőkeszükséglete bizonyos fokú egyenletességet mutat, melyet nagyobb mértékben csak a gazdasági élet fellendülése és lelohadása zavar meg. Van azonban a tőkekeresletnek egy olyan forrása is, mely erősen ingadozó. Ez az üzérkedéssel kapcsolatos tőkekereslet, melyet számos tényező befolyásol.

A tőkekinálat elsősorban a tőkeképződéstől függ, mégpedig főképpen a *takarékosság* útján képződő tőkék keletkezésétől. A vállalati tőkeképződés ugyanis nagyrészt a tőkepiac elkerülésével táplálja a befektetéseket és így a tőkepiacot közvetlenül kevéssé érinti.

A takarékoság nyugodt időkben bizonyos egyenletességgel táplálja a tőkepiacot, a tőkének lassan növekvő ütemben való keletkezésével. Régen azt gondolták, hogy a takarékoság és a kamatláb között közvetlen összefüggés áll fenn olymódon, hogy a kamatláb emelkedésével megfelelően növekszik és süllyesztésével megfelelően csökken a tőkeképződés. Közelebbi vizsgálatok kimutatták, hogy ez az összefüggés nem olyan közvetlen és távolról sem olyan szoros, mint régebben gondolták. Azok az indítékok ugyanis, amelyek az embereket takarékoskodásra vezetik, nem mind kapcsolódnak a tőkeelhelyezés jövedelmezőségének mértékéhez. A takarékoság főindoka a jövőről való gondoskodás, a jövő esélyei számára tartalékok gyűjtése és a családról való gondoskodás. A takarékoskodás ezen alapvető hányadára a kamatláb magassága nem gyakorol közvetlen befolyást. Befolyásolja ugyan azt, hogy a megtakarított összegek kamatos kamattal miképpen növekszenek, de nem befolyásolja magát azt a tényt, hogy megtakarítások történnek. Ugyanígy van ez a takarékoság újabbban erősen előtérbe lépő módjánál, amely a jövőről való kényszer-gondoskodásból származik és széles rétegekre hat ki. Ez a törvény által előírt takarékoskodás, amint ez p. o. a munkásbiztosításban kifejezésre jut. Jelentékeny tőkék halmozódnak fel ezen az úton, ismét függetlenül a kamatláb magasságától. Az utóbbi tehát a tőkeképződésnek csak egy részét érinti közvetlenül, nevezetesen azok takarékoskodását, akik azzal a szándékkal gyűjtenek tőkét, hogy jövőbeli jövedelmet biztosítsanak maguknak. Ez a tőkeképződésnek az a neme, amelynél a kamatlábnak a befolyása valóban közvetlenül érvényesül. Ha ugyanis a kamatláb olyan alacsony, hogy nem nyújt kilátást arra, hogy valaki kereső tevékenységének az ideje alatt takarékos-sággal valóban elérheti a célját, akkor a takarékoság e neme erősen összezugszorodik, ami a tőkeképződés mértékét számbavehetően befolyásolja, bár az egyéb indokokból származó takarékoskodás a kamatlábtól függetlenül is továbbfolyik.

Az önkéntes takarékoság útján keletkező tőke a hitelintézetek bekapcsolódásával rendszerint a tőkepiacen keres elhelyezést. Nagyobb összegekben és gyakran a tőkepiac elkerülésével közvetlenül nyernek befektetést a kényszer-gondoskodás keretében felgyülemelő tőkék és a részvénytársaságok feleslegeiből származó tőkék is gyakran közvetlenül lesznek befektetve.

Bizonytalan időkben a tőkepiacen jelentékeny zavarok következhetnek be és a tőkekinálat erősen megesappanhat. Oka ennek nemcsak az önkéntes takarékoság csökkenése, hanem sokszor az is, hogy a tőkések tartózkodók a tőkebefektetésekkel szemben és tőkéjük egy részét azonnal esedékes követelésként folyószámlán tartják készenlétben. Annak ellenére tehát, hogy a tőkekinálat főforrása a takarékoság, a tőkekinálatra egyéb tényezőknek is van befolyásuk. Eltekintve ugyanis attól, hogy a takarékoságon kívül a

vállalati nyereségek is fontos forrásai a tőkeképződésnek, nem biztos az, hogy a megtakarítások a maguk egészében mindig tőkekinálatként jelentkeznek a tőkepiacon.

13. A tőkekamat tényezői. A kamatláb természetesen a *tőke kereslet és tőkekinálat egymáshoz való viszonyától függ*. Nem lehet magasabb, mint az az összeg, amelyet a vállalkozó a tőke használatáért annak termelékenysége, illetőleg a jövedelmezősége alapján fizetni képes és nem lehet alacsonyabb annál az összegnél, amely mellett a tőkések még hajlandók a keresett tőkemennyiséget rendelkezésre bocsátani.

E határok közül a felső, tehát a kereslet oldalán megadott értékelés határozottabb, mert a tőkeelhelyezés jövedelmezőségével függ össze. Ez a jövedelmezőség mindenestre kapcsolatban áll avval, hogy újabb folyamatok közbeiktatásával, melyek számszámok, gépek és egyéb segédeszközök készítésével foglalkoznak, a termelés eredményessége erősen fokozható. Ehhez azonban tőke kell, mert az ily termelési körutak a fogyasztási javak közvetlen termelésétől vonnak el munkaerőt és anyagot, tehát oly termelési ágak fenntartását teszik szükségessé, melyek nem hoznak létre közvetlenül fogyasztási javakat. A termelés eredményességének iymódon való feljavítási lehetőségei, valamint a termelésben folyamatosan fellépő tőkeszükséglet azok, melyek a tőkekeresletet táplálják és az a jövedelmezőség, melyet a termelés ily irányban való kiterjesztése a termelés határára nyújt, szabja meg azt, amit a vállalkozó a tőke használatáért fizethet.

A kínálat oldalán az értékelés határozatlanabb, mert a tőkéseknek csak egy része számára jöhet számba a közvetlen tőkeelhelyezés és így a tőke termelékenysége nem támasztja alá értékelésüket. Csakis nagyobb tőkések számára áll nyitva az a lehetőség, hogy esetleg tőkájükkal maguk látnak termeléshez, ha a kamatláb túlságosan alacsony. A kistőkések számára ez a lehetőség egyáltalában nem forog fenn. A saját vállalkozásban való tőkeelhelyezés tehát csak a tőkekinálatnak egy részét befolyásolja közvetlenül, mert csak egyes nagytőkések tőkét vonhatja el attól, hogy a tőkepiacot felkeresse.

A nagyközönségnek a tőkére vonatkozó értékelése más úton is befolyásolja a tőkekinálatot. Nevezetesen azon megfontolás útján, hogy érdemesnek tartja-e a tőkegyűjtést. Azok, akik nem valamely határozott célra, tehát a tőke jövedelmezőségétől függetlenül takarékoskodnak, azt mérlegelik, hogy érdemes-e számukra a tőkegyűjtés. Szembeállítják azt az előnyt, melyet jövedelmük elköltésétől várnak, azzal az ellenértékkel, melyet takarékoságukért kaphatnak. Akik éppen a határon állnak, azon gondolkozva, hogy érdemes-e takarékoskodni, a *határtakarékoskodók*. Elhatározásuk befolyásolja a tőkekinálatot. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy csak a tőkekinálatnak egy része az, melyet a tőke jövedelmezősége közvetlenül befolyásol. Minthogy azonban a tőkekinálat a maga egészében befolyásolja a kamatláb magasságát, mindkét határnak van befolyása a kamatláb magasságára. Úgy az a tőkemennyiség, amelyet a nagytőkések azzal vonnak el a tőkepiactól, hogy maguk látnak termeléshez, mint az a tőkemennyiség, mely a határtakarékoskodónak azon elhatározásánál fogva nem keletkezik, hogy már nem tartja érdemesnek a takarékoskodást, csökkenti a tőkekinálatot és így a kamatláb alsó határának meghatározásában mindkét körülmény szerepet játszik.

A kereslet és kínálat tényezőin kívül azonban a kamatláb magasságát még olyan tényezők is befolyásolják, amelyek a tőke kikölesönzésével függnek össze és a tőkehasználatának természetéből adódnak. A tőke használata ugyanis abban áll, hogy azt a pénzösszeget, amelyet kölcsönveszünk, felhasználjuk, vagyis befektetjük olymódon, hogy érette termelési javakat, nyersanyagot, gyári berendezést és felszerelést vásárolunk, valamint vele munkabéreket fizetünk. Már egy egyszerű használati tárgy kölcsönként való átengedésénél is van bizonyos kockázat, mely abból származik, hogy az használat közben megrongálódik, vagy egyébként veszít értékéből. A pénztőkénél, használati módjánál fogva, ez a kockázat sokkal nagyobb. Minthogy e használat

abban áll, hogy kiadjuk, kérdésessé válik, vajjon visszatérül-e ez és mily hányadában. Ezért a kamat magasságának fontos tényezője lesz a befektetés biztonságának foka. Olyan célokra, amelyek emberi megítélés szerint csekély kockázatot jelentenek, sokkal alacsonyabb kamatláb mellett lehet tőkét kölcsönözni, mint olyanokra, melyek nagy kockázattal járnak. Ezért a kamatláb magasságát a tőkeelhelyezés *biztonsága*, illetőleg kockázatos volta erősen befolyásolja. Sokszor külön kockázati díjról szoktak beszélni, amely a kamatban foglaltatik. A valóságban azonban ez a díj nem jelenik meg külön, hanem a kamatláb magassága egyik tényezőjeként.

Egy másik tényező is lényegesen befolyásolja a kamatláb magasságát. Ez az *időtartam*, amelyre a tőkét rendelkezésre bocsátjuk. A rövid időre rendelkezésre bocsátott tőke gyorsan visszatérül és így tulajdonosa a fölöött újra gyorsan rendelkezhetik. Rövid időre a jövőt is könnyebb megítélni és így rövidlejáratra tőkéket általában alacsonyabb kamatláb mellett lehet rendelkezésre bocsátani.

Magábanvéve az, hogy a használatra másnak átengedett tőkét gyorsan tudom-e ismét pénz alakjába átváltoztatni, vagy pedig ennek bizonyos akadályai vannak, nagy szerepet játszhatik a tőkéseknl. Ezért általában alacsonyabb kamatláb mellett is hajlandók tőkét oly felhasználások számára rendelkezésre bocsátani, amelyek a követelést elismerő okirat, vagy biztosíték könnyű átruházhatósága folytán lehetővé teszik, hogy a tőkés, ha kívánja, gyorsan hozzájuthat ismét pénzéhez. Az ily tőkeelhelyezés likvid, mert könnyen tehető ismét pénzzé. A követelés *likviditása* tehát az a harmadik tényező, amely a kamatláb magasságát befolyásolja.

A tőkeelhelyezés biztonsága, tartama és likviditása a tőkekereslet és kínálat keretein belül érvényesülnek. Befolyásolják azt, hogy mily tőkék állnak rendelkezésre, illetőleg a tőkések milyen elhelyezéseket részesítenek előnyben.

14. A rövidlejáratú tőkekihelyezések kamatlába. Azok a tényezők, amelyekről az előbbieken volt szó, különbözőképen érvényesülnek a rövidlejáratú és a hosszulejáratú tőkék piacán. A rövidlejáratú tőkekihelyezésnek mindekenelőtt a *váltóban* áll rendelkezésére olyan eszköz, amely a követelés biztonságát és likviditását erősen emeli. A váltó ugyanis igen erős törvényes biztosítékokkal van körülvéve, melyek nagy szigorú alkalmaznak a váltótartozások kifizetésében. Ez az első oka annak, hogy a váltókölcsönök kamata, melyet még hozzá a váltót leszámító pénzüintézet előzetesen von le, alacsonyán állapítható meg.

A váltó formája szerint azután különbség mutatkozik a kamatláiban a szerint, hogy saját, vagy idegen váltóról van-e szó. A saját váltó az adósnak fizetési ígérete, míg az idegen váltó fizetési utasítás, amelyben a váltó kibocsátója utasítja adósát arra, hogy fizessen. Az intézvényezettnek a váltót el kell fogadnia vagyis aláírásával el kell ismernie, hogy a fizetési kötelezettséget vállalja. Ezért hívjuk az ilyen váltót *elfogadványnak*. Az elfogadványon tehát nemcsak a kibocsátó, hanem az elfogadó aláírása is szerepel, ami ennek forgalomképességét erősen emeli, kivált akkor, ha az elfogadó jónevű hitelintézet. Ezáltal az idegen váltó, vagyis az elfogadvány könnyen forgatható okirattá válik, mert a váltónak nemcsak biztonsága növekszik, hanem átruházhatósága is, ami annyit jelent, hogy a váltóban megtestesített követelés erősen likviddé válik, azaz könnyen tehető pénzzé.

A *váltóleszámítolási kamatláb* az üzleti életben vezetó szerephez jut, mert a rövidlejáratú hitelnek a váltó a legfőbb eszköze. A bankok keresletet támasztanak rövidlejáratú tőkék elhelyezésére váltók iránt, melyeket leszámítolnak, ami abban áll, hogy a váltó összegét az esedékességig járó kamatok levonásával folyósítják. Minthogy a bankok, amennyiben készpénzre van szükségük, ezt a jegybanktól szerezhetik meg, ugyancsak váltók leszámítás útján, azért a váltók piacának középpontjába a jegybank kerül és ennek

leszámlási kamatlába, a *bankráta* különös szerephez jut. A bankráta az, amely körül a rövidlejáratú tőkekihelyezések kamatlábai elhelyezkednek.

Legalacsonyabb az elsőrendű váltók kamatlába, melyet *magánkamatlábnak* (Privatdiskont) szoktak nevezni. Az ily váltóknál a rövidlejáraton kívül a biztonság és a likviditás a legnagyobb és ezért leszámítolásuknál figyelmen kívül maradhat az, hogy a banknak esetleg a jegybankhoz kell készpénzért fordulnia. Ezért a magánkamatláb alacsonyabb lehet a bankrátánál. Sorrendben ezután a bankráta következik, melynél valamivel magasabb szokott lenni az a *leszámlási kamatláb*, amelyet a bankok ügyfeleiknek rendszeren felszámítanak. Ez sem mindig teljesen egyforma, mert itt is még fokozatok lehetnek az adós személyére való tekintettel.

A váltóleszámlási kamatlábnál egy-két százalékkal magasabb szokott lenni a *lombardhitelek kamatlába*. Ezek olyan hitelek, amelyeket a bankok kézzizálog ellenében nyújtanak. Bár a kézzizalognak könnyen értékesíthető tárgynak kell lennie, azért mégis az ilyen hiteleknél a likviditás sokkal kisebb, mint a váltóhitelekénél. Ez az oka annak, hogy a lombardkamatláb a bankráta fölött szokott állani. Hasonlóképpen van ez a *folyószámlakamatláb*-nál is.

A jegybank kamatlába nem szokott heves ingadozásokat mutatni és ezért azok a kamatlábak, amelyek szorosabban igazodnak a bankrátához, csak időnkint változnak és legalább egy bizonyos időn belül állandók szoktak maradni. Kivételt képez a váltóleszámlási kamatlábak közül a *magánkamatláb*, amely nagyon érzékeny és a kereslet és a kínálat változásaira erősen visszahat. Jelentékeny ingadozásokat mutat azonban két, a jegybank kamatlábbal kevésbé összefüggő kamatláb is, nevezetesen a *reportkamát* és a *napipénz kamatlába*. A reportkamát a tőzsdén alakul és a *határidős ügyletekkel* függ össze. Az üzérkedéssel való kapcsolatánál fogva erősen érzékenyebbé válik. Úgy a kereslet, mint a kínálat oldaláról erős ingadozásnak van kitéve a napipénz kamatlába is. Ez ugyanis oly tőkékre vonatkozik, amelyeket napi felmondás feltétele alatt kölcsönöznek ki. Kínálata elsősorban a bankok pénzbőségétől függ, mert nagyobb pénzbőségük esetében jelentékeny összegeket helyeznek ki ilyen módon, míg ha nincsenek pénzfeleslegek, akkor az ily tőkék kínálata erősen megeszappan. De a napipénz kereslete is erősen ingadozik. E kereslet ugyanis szintén elsősorban a tőzsdei üzérkedéssel függ össze és ezért ennek menete szerint jelentős ingadozásoknak van alávetve.

Miként láttuk, a rövid lejáratú tőkekihelyezéseknél a kamatlábnak valószínű hierarchiája fejlődik ki. Bár nyilvánvaló, hogy a tőke kikölcsönzésből származó jövedelem erős szertejáró irányzatot mutat, amennyiben mindig a legjövődélmezőbb elhelyezések felé áramlik a tőke, azért a kamatlábban mutatkozó ezen különbségek nem szűnhetnek meg, mert tárgyi alapjuk van abban, hogy a kihelyezés biztonsága és likviditása különböző.

A rövidlejáratú tőkekihelyezések kamatlába egyik tényezője lesz a *letéti és betéti kamatlábnak*. Ezek függése a kihelyezési kamatlábtól magyarázatra nem szorul, mert a hitelintézeteknek abból a kamatbevételből kell a letétekért és betétekért járó kamatot fedezniük, melyet az adósaiknak felszámított kamatok eredményeznek. A kihelyezési kamatláb a kereslet oldaláról hat a letéti és betéti kamatlábra, melynek magasságát természetesen a tőkekínálat is befolyásolja, amennyiben tőkebőség esetén alacsonyabb lehet a kamatláb, mint tőkehiány esetében.

A letéti és betéti kamat meglehetősen merev, azaz csak hosszabb időközben szokott változni. Ennek magyarázatát az adja, hogy a tőkefelszívási piacon a hitelintézetek állanak szemben a nagyközönséggel, tehát a tőkések meg nem szervezett tömegével. Nyilvánvaló, hogy az utóbbiak aránylag csak kis befolyással bírhatnak a kamatláb magasságára, mert különösen a kistőkés nem sok üzleti erélyt pazarolhat arra, hogy milyen feltételek mellett engedi át tőkéjét a hitelintézeteknek, és ezek az intézetek csak akkor fogják a kamat-

lábát emelni, ha erősebb ösztönzést akarnak gyakorolni a tőkeképződésre. A tőkekihelyezési kamatlábaknál másképp áll a dolog. Itt úgy a kereslet, mint a kínálat oldalán az üzleti életben álló felek állnak, akik erősen mérlegelik a kínálgató lehetőségeket. Ezért a kihelyezési kamat érzékeny és ingadozásokra hajlik.

15. A hosszúlejáratú tőkeelhelyezések kamatlába. A rövidlejáratú tőkekihelyezések piacától némileg eltér az a piac, amelyen a hosszúlejáratra kikölesznözött tőkék forgalma bonyolódik le. A tőkefelszívásnak a módja itten az értékpapírkibocsátás, a tőkekihelyezés módja pedig az értékpapírvásárlás. A hitelintézetek szerepe elsősorban az értékpapírkibocsátásnál való közreműködésben, másrésről pedig az értékpapírvásárlásokban való közreműködésben áll. Az értékpapírpiacon központja a tőzsde, de nagy forgalom bonyolódik le a bankok körében is. Természetesen a bankok az értékpapírokkal kapcsolatos tevékenységükkel erősen bekapcsolódnak az értékpapírok központi piacába, vagyis a tőzsdébe.

A hosszúlejáratú tőkekihelyezés kínálatának forrása természetesen szintén a tőkeképződés. Tőkéiknek értékpapírokból való elhelyezését azok keresik, akik számbavehető tőkével rendelkezve, jövedelmet akarnak maguknak tőkéjük kihelyezésével biztosítani. Az értékpapírba befektetett tőke, amennyiben a tőkés az értékpapírt állandó befektetésként vásárolja és nem üzérkedési céllal, felmenti a tőkést az alól, hogy állandó tevékenységet kelljen szentelnie az elhelyezési módok megvalasztásának.

Az értékpapírpiacon azonban nemcsak az ilyen szándékú tőkés keresik fel, hanem azok is, akik üzérkedni akarnak és ezen az úton kívánnak az értékpapír felhasználásával nyereséghez jutni. Ezek számára nem annyira a kamatozás fontos az értékpapíroknál, mint inkább az árfolyam, amelyért a papírt veszik és a kilátás arra, hogy ez az árfolyam változni fog. Ez a kilátás azonban nyugodt időkben csak egyes értékpapíroknál van meg és ezért csak bizonyos értékpapírok alkalmasak arra, hogy ilyirányú forgalomnak tárgyai legyenek.

A kamatláb szempontjából az értékpapírpiacon az a része irányadó, amelyen az állandó kamatozású papírok kerülnek forgalomba. Ilyenek az állami kötvények, az egyéb közületi kötvények, a vállalati kötvények és a záloglevelek. A hosszúlejáratú tőkepiacon ezek kamatlába alakul ki. Az állampapírok és a záloglevelek kamatlába nem követi a pénzpiac rövid hullámzásait, hanem a tőkekínálat és tőkekereslet általános helyzetét tükrözi vissza. Időközi ingadozásoknak csak az értékpapírok árfolyama, nem pedig azok kamatlába van kitéve, mert ezt a hosszúlejárat már magában véve kizárja. Azt a kamatlábat, amely az állampapírok és a záloglevelek kibocsátásánál uralkodik, országos kamatlábnak nevezzük. Ez fejezi ki az időszakos ingadozásoktól való mentessége folytán legtisztábban az egy országban valamely időpontban uralkodó keresleti és kínálati viszonyokat a tőkepiacon. Amint az ország tőkebősége növekszik, úgy szűkíti az országos kamatlábat esőkkeni. A szóbanforgó értékpapírok kibocsátásának feltételei szempontjából egyes országok tekintetében jelentékeny különbségek mutatkoznak, melyek tőkebőségüket vagy tőkehiányukat fejezik ki. Általában véve a gazdag országokban rendezett viszonyok között az országos kamatláb számbavehetően alacsonyabb szokott lenni, mint a tőkeszegény országokban.

Az állandó kamatozású papírok kamata természetesen nem mutatja mindig tisztán azt, hogy a tőkés tényleg befektetett tőkéje után milyen magas kamatot élvez. Ez ugyanis az értékpapíroknál attól is függ, hogy milyen áron vásárolta azokat. Ha névértéküknél olcsóbban vásárolta, akkor természetesen a tényleges kamat magasabb, mint a névleges kamat, mi alatt a 100 pénzegységnek megfelelő kamategységeket értjük.

16. A vállalkozói nyereség. A mai gazdasági rendben előtérben álló jövedelmi ágak között egészen sajátos helyzetet foglal el az a jövedelem, amelyet

a vállalkozó élvez. Míg ugyanis a munkabér, a tőkeamat és a földjáradék a forgalmi gazdaságban oly jövedelmek, amelyeket egy-egy termelési tényező átengedéseért fizetnek és így *szerződéses jövedelmek*, addig a vállalkozói nyereség nem előre megállapított jövedelem, mert az, hogy nyereséges lesz-e a termelés, vagy nem, csak utólag, az előállított termékek eladásakor dől el. A munkának, a tőkének és a földhasználatnak piaca van, melyen a munkabér, a tőkeamat és a földjáradék a kereslet és kínálat hatása alatt, mint árak alakulnak ki; ezzel szemben a vállalkozói tevékenységnek, mint ilyennek, nincsen piaca és ezért a vállalkozói nyereség nem a vállalkozói tevékenység ára, hanem egy sajátos jövedelem, amely *árkülönbségekből* származik.

A vállalkozói nyereség keletkezésének kérdését sokáig felesleges módon bonyolították össze, amidőn hol a vállalkozó tevékenységének, hol alkalmazott tőkéjének, vagy pedig a vállalt kockázatnak ellenértékét látták benne. Eltekintve attól, hogy e magyarázatok mindegyike egyoldalú, az elgondolás maga is téves, mert azt a benyomást kelti, mint hogyha a vállalkozói nyereség hasonló természetű jövedelem volna, mint az előbb említett jövedelmek. A vállalkozó nem dolgozik másnak a számlájára, mint a munkás, nem kölcsönzi ki tőkéjét, mint a tőkés és saját kezelésében használja földjét is. Ezért az ő jövedelme egészen különleges természetű. Az nem egy termelési tényező ára, hanem olyan *árkülönbség*, amely a piacra történő termelés következményeképp áll elő.

A vállalkozói nyereség igazi természetét akkor ismerjük fel, ha a forgalmi gazdaság szervezetére fordítjuk figyelmünket, amelyben a vállalkozó a saját felelősségére és kockázatára szervezi meg a termelési tényezőket és folytatja le a termelést, hogy azután az előállított termékeket a piacon értékesítse. A termelési tényezőket tehát a piacon szerzi be és a termékeket is a piacon értékesíti. Tevékenysége ilyen módon kétféle piaccal kerül érintkezésbe. Az a piac, amelyen a termelési tényezőket vállalkozása számára megszerzi, a termelési javak piaca, amelyen termékeit értékesíti, a fogyasztási javak piaca. Nyeresége abból áll elő, ha e két piac árai között javára mutatkozik különbség. Ha a vállalkozói nyereség természetét közelebbről akarjuk vizsgálni, akkor e két piacnak az egymáshoz való viszonyát kell jobban szemügyre vennünk.

Az árelmélet azt tanítja, hogy szabadverseny esetében a javak ára egyenlő termelési költségükkel, ami azt jelenti, hogy a termelői és fogyasztói piac egymással egyensúlyban vannak, mert a vállalkozó azt kapja a termék árban, amibe neki ennek előállítása kerül. Ez azt jelenti, hogy a *teljes verseny mellett előálló piaci egyensúlyban nincsen vállalkozói nyereség*. Ez állítással szemben méltán kérdezhetjük, miért termel a vállalkozó, ha abból semmi haszna sincs? E kérdés azonban figyelmen kívül hagyja, hogy amikor azt állítjuk, hogy a vállalkozó az árban csak termelési költségeit kapja vissza, ezzel nem mondjuk azt, hogy a vállalkozónak a javak termeléséből nem származhatik jövedelme.

A vállalkozó termelési költségei ugyanis nem egyenlők pénzkadásaival, mert a termelésnek vannak olyan költségei is, amelyek tagadhatatlanul költségjellegűek, de a vállalkozóra nézve nem jelentenek készkiadást. Itt van mindenekelőtt a vállalkozó munkája, mely ugyan más természetű, mint az a munka, melyet a munkás végez, de azért nem kevésbé munka, amelynek ellenértékét költségnek kell tekintenünk. Itt van továbbá a vállalkozónak a saját tőkéje, amely utáni kamat ugyancsak természetes eleme az árban, mert az alkalmazott tőke utáni kamatot az a vállalkozó is beleszámítja az árba, aki kölcsöntőkével dolgozik. Ily módon tehát a termelési költségek helyes értelmezésével kiderül az, hogy a vállalkozónak akkor is van jövedelme, ha a termék ára egyenlő a termelési költséggel. E jövedelem azonban nem igazi vállalkozói nyereség, hanem csak térítés azokért a szolgálatokért, amelyeket a vállalkozó vállalkozásának rendelkezésére bocsát. A számadásba való beállítás nem olyan egyszerű ugyan, mint a tényleges kiadásoké, mert kiszámi-

tásukban bizonyos önkényesség is érvényesülhet, de azért természetüknél fogva ezek is költségesek. Áll ez úgy a vállalkozó munkájára, mint pedig az üzemben alkalmazott saját tőkéjére vonatkozólag. Mindkettőnek ellenértékét azonban csak becslésszerűen — egy hasonló vállalat igazgatói fizetését, tőkéjénél pedig a piaci kamatlábat alapul véve — állíthatja be számításába.

Különbséget kell tehát tennünk vállalkozói jövedelem és a szó igazi értelmében vett vállalkozói nyereség között. Míg a *vállalkozói jövedelem* a vállalat pénzügyi eredményének azt a részét foglalja magában, mely a vállalat bevételeinek és a vállalkozó tényleges kiadásainak különbözeteként jelentkezik, addig a *vállalkozói nyereség többletjövedelem*, mely csak akkor áll elő, ha a vállalkozónak termelési költségeit felülmúló pénzügyi eredményt sikerült elérni vállalatával. A gazdasági élet is ismeri a vállalkozói jövedelem és a vállalkozói nyereség közötti különbséget. Az első *bruttó*, a másodikat *nettó-nyereség* névvel jelöli. Az első a vállalat *nyers hozama*, a második a *tiszta nyereség*.

Az összes piacoknak valóban teljes egyensúlyba helyezkedése csak egészen kivételesen valósulhat meg. Amint a vállalkozónak sikerül a termelői piacokon olcsóbban vásárolni, mint ahogy a fogyasztói piacon el tud adni, akkor máris keletkezik nyeresége. Tekintettel arra, hogy a termelői piacokon a vállalkozó helyzete, kivételes esetekről eltekintve, üzleti tájékozottságánál fogva erősebb szokott lenni, mint a termelési tényezőket kínáló helyzetű, ily különbözet az ő javára nem ritkán fog keletkezni. Az ide tartozó nyereségek tehát a piac tökéletlenségeiből származnak.

Az igazi és nagyarányú vállalkozói nyereségek forrása a gazdasági haladás szokott lenni. Erre irányíthatja figyelmünket az, hogy a legnagyobb arányú vállalkozói nyereségek *új üzleti gondolatok* megvalósításából származnak, akár a szorosabb értelemben vett üzemszervezést, akár pedig a termelési technikai haladását tekintjük. Ez könnyen meg is érthető.

A járt utakon haladó vállalkozás többé-kevésbé már kiegyensúlyozott helyzettel találja magát szemben. Egyrésztől a verseny kifejlődésénél fogva, másrésztől pedig abból kifolyólag, hogy hosszabb idő állván a kereslet és kínálat kiegyensúlyozásának rendelkezésére, ez többé-kevésbé meg is történhetik. Ezzel szemben új cikkek bevezetése, új termelési módok megvalósítása és új üzleti eljárások keresztülvitele úttörő a gazdasági életben és még nem áll szemben már kialakult gazdasági egyensúllyal. A verseny még nem töltötte be szerepét és így az összhang a termék ára és a termelési költségei között még nem jött létre. Ha kissé túlzott is az a felfogás, mely szerint a vállalkozói nyereség a haladás jutalma, mégis nyilvánvaló, hogy a nagyarányú vállalkozói nyereségek egyik főforrása a gazdasági haladás.

Azok a bonyodalmak, amelyek a vállalkozói nyereségnek verseny esetében való magyarázatánál felmerülnek, elesnek akkor, ha monopóliumról van szó, sőt már erősen enyhülnek akkor is, ha korlátozott verseny esetével állunk szemben. Ezekben az esetekben ugyanis az árak nem kell feltétlenül a termelési piacokon felmerülő költségekkel azonosnak lennie, és így minél nagyobb a vállalkozó befolyása a piacra, annál könnyebben tudja termelését úgy irányítani, hogy nemcsak jövedelme van a termelésből, hanem valóságos vállalkozói nyeresége is.

A vállalkozói nyereség az eladási ár és a költségek közötti különbözet. Mint ilyen a pénzforgalommal kapcsolatos és mindenhol mutatkozik, ahol ezen az alapon van megszervezve a termelés. Így a közvállalatnál is előfordul, azzal a különbséggel, hogy itt nem egyéni jövedelem, hanem a közületet gazdagítja. A vállalatok vezetői itt mint említettük, tisztviselői fizetést kapnak.

17. A vállalkozói nyereség irányzata. A klasszikus közgazdaságtan azt gondolta, hogy a vállalkozói nyereség csökkenő irányban halad. Ennek indokát abban vélték megtalálni, hogy a termelés növekedésével a vállalkozási alkalmak csökkennek, a termelési költségek pedig a lakosság szaporodásával növekszenek, mert a rosszabb földnek megművelése folytán a munkás meg-

élhetésének költségei magasabbak lesznek és ez csökkenti a vállalkozói nyereséget.

Eltételezve attól, hogy ez az okoskodás nem számol az ember találékonyságával és a technika haladásával, megfelelnek arról is, hogy az emberi szükségletek a jólét növekedésével erősen szaporodnak. Mindkét körülményből lehetőségeket nyújt a vállalkozás számára és így arról, hogy a vállalkozói nyereségnek feltétlenül csökkenő irányzatot kell követnie, szó nem lehet. Az azonban kétségtelen, hogy amennyiben nem valamilyen monopóliumról van szó, a keletkező verseny az illető vállalkozási ágban a nyereséget idővel csökkenti. Összefügg ez avval, amiről már szó volt, hogy t. i. a gazdasági haladás nyitja meg a legnagyobb nyereségi lehetőségeket.

Régen azt is gondolták, hogy a vállalkozói nyereségnek kiegyenlítő-désre van hajlama. Ennek az elgondolásnak a háttérében az a meggyőződés állt, hogy a tőke mindig azon termelési ágak felé tódul, melyek a legnagyobb nyereséggel kecsegtetnek és ezért, ha valamely vállalkozási ágban az átlagot meghaladó nyereségre nyílik kilátás, a tőke olyan mértékben fordul feléje, hogy az átlagra szorítja le a nyereséget.

Ez az okoskodás is lényeges tényeket hagy figyelmen kívül. Feltételezi ugyanis mindenekelőtt azt, hogy a nyereségkilátások a különböző vállalkozási ágakban tisztán áttekinthetők legyenek. Erről szó sem lehet, mert az összes vállalkozások helyzetének áttekintése szinte lehetetlen. Még nagyobb akadálya azonban a nyereségek kiegyenlítődéseknek az, hogy az álló tőkét, mely pedig mind nagyobb szerepet játszik a vállalkozásban, nem lehet más nyereségkilátások megvalósítása érdekében abból a vállalatból egyszerűen kivonni, melybe befektették. A fenti tétel avval sem számol, hogy az átlagosnál nagyobb nyereség gyakran a vállalkozó személyével vagy különböző helyzeti előnyökkel függ össze, melyeket más valaki nem sajátíthat ki maga számára.

18. A földjáradék. Ha földjáradékról van szó, a föld tiszta hozamára, vagyis a termelési költségek levonása után a gazdának maradó többletre gondolunk. Ez helytálló is a természetbeni gazdálkodás esetében. A forgalmi gazdaságban azonban, melyben a jövedelmek forgalmi alakot öltének és pénzben jelennek meg, a földjáradék más értelmet nyer. Mint járadékjövdelem a föld használatának átengedéséért fizetett bér, hasonló ahhoz az ellenértékhez, melyet az adós kamat alakjában fizet a tőkésnek.

A földjáradékra először a fiziokraták hívták fel a figyelmet, amidőn *Quesnay* azt tantfította, hogy a föld az egyedüli tényező, amely tiszta jövedelemnek a forrása, vagyis amely többlet eredményez, mint ami a termelés kerül. E szerint tehát a földjáradék az a többlet, mely a földbirtokosnak megmarad, miután a föld megművelésével járó költségeit fedezte. Járadéknak nevezték ezt a többletet, mert nem valamely munka- vagy tőkeáldozat ellenértéke, hanem azon felüli jövedelem.

Még élesebben domborodott ki a földjáradéknak az a természete, hogy különbözőzeti jövedelem, vagyis az eredmény és a ráfordított költségek különbözeteként áll elő, midőn *Ricardo* a föld minőségében fennálló különbségekre mutatott rá és a földbirtokos jövedelmét abból vezette le, hogy a gabona árát a legdrágábban termelő, még a szükséglet ellátásához nélkülözhetetlen földön (a határföldön) felmerülő termelési költségek határozzák meg és így a jobb minőségű földek birtokosai, kik ugyanezt az árat kapják, de kisebb költséggel termelnek, többletjövdelemhez jutnak. A termelés határán, tehát a művelés alatt álló legrosszabb földön *Ricardo* szerint nincsen járadék, mert itt a termelő csupán a befektetett munkájának az ellenértékét kapja meg. Ezzel *Ricardo* a földjáradéknak mint *különbözeti járadéknak* a magyarázatát építette ki.

Különbözeti járadék többféle alapon keletkezhetik a földnél. Az a jövedelem-többlet, amelyet a jobb minőségű föld tulajdonosa élvez, *minőségi jára-*

dék, mert a jobb minőségű föld nagyobb termelőképességéből származik. A megművelés módja is forrása lehet járadéknak. Amint a föld belterjesebb művelése válik a lakosság gyarapodása és a gabonakereslet növekedése folytán szükségessé, a gabona árának oly magasnak kell lennie, hogy a belterjesebb művelés költségei is fedezetet találjanak benne. A határtermelő ebben az esetben sem élvez járadékot, hanem csak a befektetett munka és tőke ellenértékét kapja meg az árban, de a kedvezőbb körülmények között termelő gazdák *belterjességi, intenzitási járadékhoz* jutnak. Sőt van még egy harmadik faja is a földnél mutakozó különbözeti járadéknak, t. i. az, amelyet *helyzeti járadéknak* nevezünk. Forrása az, hogy az illető terület különösen előnyös fekvésű, p. o. közel van valami városi piachoz, minél fogva termékei értéktése szempontjából, de esetleg más tekintetekben is előnyöket élvez. Igen nagy szerephez jut a helyzeti járadék a városi telkeknél, ahol a központi fekvés, vagy valamely villanegyedben való fekvés különösen becsessé teheti az illető telket.

Ricardo elgondolása szerint tehát a földjáradék, bár szorosan összefügg a föld termelőkenységével, mégsem közvetlenül ennek, hanem az áralakulásnak következménye. Ezért szerinte a földjáradék nem oka, hanem következménye az áralakulásnak, vagyis a gabonaár nem azért magas, mert egyes földbirtokosok járadékot húznak, hanem azért, mert náluk kedvezőtlenebb körülmények között termelő földeket is meg kell művelni és a gabonaárnak ezek költségei szerint kell alakulnia. Ezért *Ricardo* szerint a földjáradék nem alkatrésze az árnak. A földjáradékra vonatkozó második tételét *Ricardo* a csökkenő termelőkenység törvényére alapította, arra az eredményre jutva, hogy a földjáradéknak emelkedő irányzatot kell követnie, mert a lakosság növekedésével mind rosszabb minőségű földek művelése is elkerülhetetlenné válik.

Ricardonak az a tétele, hogy a jobb föld különbözeti járadékhoz juttatja a kedvezőbb helyzetben levő termelőt, megdönthetetlen, de nem tartalmazza a földjáradék teljes magyarázatát. A különbözeti járadék ugyanis csak az a többlet, melyhez a kedvezőbb helyzetben levő termelő jut, de a művelésre alkalmas föld akkor is jövedelem forrása, ha művelése nem oly előnyös, hogy különbözeti előnyhöz juttatja birtokosát. Ennek oka az, hogy a föld is korlátolt mennyiségben rendelkezésre álló jószág, sőt e tulajdonsága a lakosság szaporodásával erősen érezteti hatását. Mint csak korlátolt mennyiségben rendelkezésünkre álló termelő eszközzel, a földdel is gazdálkodnunk kell; ennél fogva értéket is tulajdonítunk neki, ami jövedelemforrássá teszi. Annak, aki másnak a földjét bérbeveszi, a föld használatáért is árat kell fizetnie és ezzel a földtulajdonos, ha bérbe adja földjét, jövedelemhez jut, mely egyszerűen a földtulajdon következménye. Ez a jövedelem nem különbözeti járadék, mert nem a termelésben élvezett előny a forrása, hanem a földtulajdon. Ezért e jövedelmet, mely igazi tiszta tulajdoni járadék, *abszolút földjáradéknak* nevezzük.

Mihelyt tisztában vagyunk azzal, hogy a föld használata nem ingyenes, hanem a bérlőnek haszonbért kell érte fizetnie, *Ricardo* ama tétele megdől, hogy a földjáradék nem alkatrésze a földtermékek árának. A haszonbért ugyanis a bérlőnek éppen úgy be kell számítania költségeibe, mint ahogy beszámítja azokba azt, amit munkásainak fizet, vagy amit egyéb termelő eszközökre költ. Ez alól csak ott lehet kivétel, ahol a tulajdonos maga műveli földjét, mert magának nem fizet haszonbért, ahogy nem fizet munkabért sem. Ámbár számára a földhasználat nem készkiadás, ahogy nem jár avval munkája sem, azért termékei árának megállapításánál mégis figyelemmel kell lennie ezekre, mert, bár egyik sem készkiadás, mégis mindkettő valódi költség, mert értékes jószág felhasználása.

Senki sem kételkedik annak természetes voltán, hogy a cséplőgép-kölcsönző vállalat, vagy a gépkocsi vállalat csak bér fizetése ellenében bocsátja rendelkezésre szolgálatait, melyekért azért fizetnek árat, mert hasznos és korlátolt mennyiségben rendelkezésre álló szolgálatokról van szó. Ugyanígy van ez a földnél is, ha tulajdonosa használatra engedi azt át másnak. Az, hogy a

föld természeti adottság, melynek benrejlő termelő ereje van, a gépkocsi pedig emberi alkotás, ebből a szempontból nem tesz különbséget, mert mindkettővel gazdálkodnunk kell és erre az ár kényszerít, melyet használatukért fizetni kell.

A földjáradéknak, mint minden árnak, fontos szerepe van a közgazdaságban: szabályozza azt, hogy a földet a közgazdaságban belőle rendelkezésre álló mennyiség figyelembevételével milyen célokra szabad felhasználni. Ezt már *J. B. Say* megértette és ezzel útját egyengette annak a megismerésnek, hogy a különbözőzeti járadék csak egyik formája a földjáradéknak, mert van abszolút járadék is, melyet a gazdaságilag használható föld tulajdonosa élvez, ha földjét használatra engedi át másnak.

A földjáradéknak a föld felhasználására való befolyását legtisztábban a városi telekjáradéknaí lehet észlelni. A belvárosban ócskavastelepét vagy fuvartelepet nem találunk, mert a telek értéke túl magas ahhoz, hogy ily célra használják fel azt. A belvárosban oly bért kellene érte fizetni, vagy ha megvesszük, oly árat kellene érte adni, amely ninesen arányban az ily telepek jövedelmezőségével. A belvárosban a jó bért fizető előkelő üzletek, melyek a bért elbírják, elvonják e hasznoktól a telkeket éppen úgy, mint ahogy a több emeletes házak kiszorítják a földszintes házakat.

19. A földjáradék magassága. Az a járadék, amelyet a mezőgazdasági földek tulajdonosa élvez, földjének termelékenységével áll összefüggésben és a földtermékek árához igazodik. Magassága tehát a föld termelékenységével és a főbb mezőgazdasági termények árának alakulásával függ össze. Mint-hogy a földre vonatkozó bérleti szerződések rendszerint kevesebb időre szólnak, a földjáradék nem követheti pontosan a mezőgazdasági termények mindenkori áringadozásait. Ez egyébként már csak azért sincs így, mert többféle mezőgazdasági termék ára van kihatással a földek bérletére és ezek ára nem változik mindig egyformán. Hosszabb bérleteknél természetesen a mezőgazdasági áraknak átlaga szolgál alapul a földbérletek ellenértékének megállapításánál.

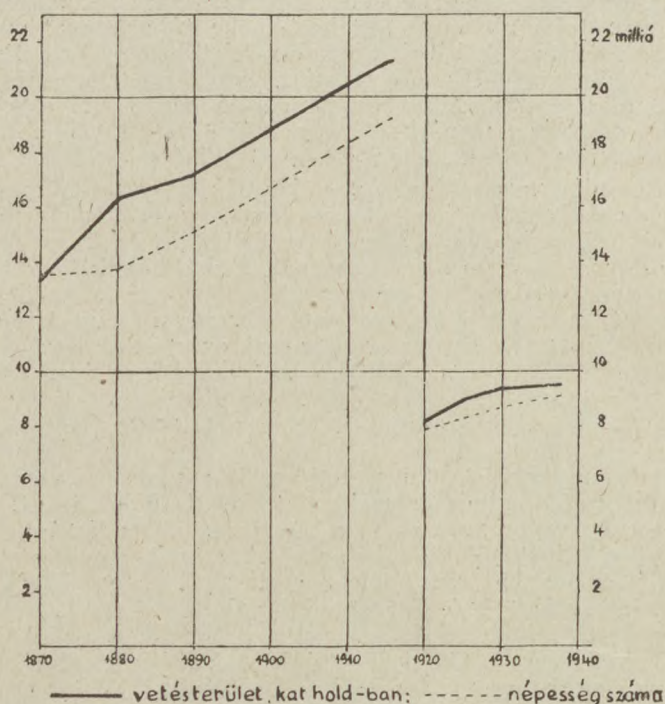
Mint minden ár, úgy a földbérletek ára is a kereslet és kínálat hatása alatt áll és így a föld minősége mellett a bérleti földek iránti kereslet és kínálat az, amely végeredményben a földjáradék magasságát kialakítja. Miként egyéb árak helybeli különbségeket mutatnak, úgy ezek a földjáradéknaí is annál is inkább jelentkeznek, mert vidékenként a föld fekvése és minősége is számbavehető különbséget mutatnak.

A közlekedés kifejlődése a földjáradék terén mutatkozó különbségeket is mérsékli. Nevezetesen a közlekedés új használati lehetőségeket nyit meg a föld számára, azzal, hogy a távolabbi piacokba való bekapcsolódást teszi lehetővé. Erre a szempontra különösen *Thünen* hívta fel a figyelmet, midőn rámutatott arra, hogy egy nagyobb piac körül hogyan helyezkednek el gyűrűszerűen a különböző mezőgazdasági termelési ágak. A városi piac közelében elsősorban a város élelmezése számára szükséges növények kertimivelésszerű termesztése foglal teret és így sorozatosan következnek a gabona-termelés, a takarmánytermelés és egyéb termelési ágak. A termelésnek ezt a piackörüli elhelyezkedését *Thünen-féle köröknek* nevezik.

Thünen elgondolása természetesen csak egészen elvontan és sematikusan mutatja a tényállást. Eppen a földnél, természeti adottságai következtében, nem tisztán a piaci viszonyok határozzák meg a felhasználásnak a módját. Ez azonban nem változtat azon, hogy a piactól való távolság döntő tényezője a mezőgazdasági művelésnek és pedig annál inkább az, minél hátramaradottabb a közlekedés. A közlekedés fejlődése nem szünteti ugyan meg azt, hogy a piactól való közelségnek vagy távolságnak jelentékeny befolyása van a föld művelési módjára, de hatása abban nyilvánul, hogy a jó közlekedés a szemtermelést, vagy a kereskedelmi növények termelését olyan vidékeken is lehetővé teszi, ahol a közlekedés megnyílt előtt csak legelők voltak. Észlelhető volt ez Magyarországon is, ahol a vasutak kiépítése előtt egyes vidékek tájképének jellegzetes alakja volt a legelő gulya, mert a föld felszántása

csak oly mértékben volt gazdaságilag indokolt, amilyenben arra a környéki lakosság eltartásának szüksége volt.

A közlekedési hálózat kifejlődése nemcsak egy ország határain belül gyakorol kiegyenlítő hatást a földjáradék szempontjából, hanem világviszonylatban is. Amidőn távoli országokban, különösen az Egyesült Államokban és Kanadában a közlekedés kifejlődése folytán virágzó mezőgazdasági művelés fejlődött ki, akkor nemcsak az ottani földek járadéka emelkedett, hanem az amerikai termékek olcsón Európába való szállítása folytán egyidejűleg az európai földek járadékában jelentékeny süllyedés következett be, amely a múlt század 80-as és 90-es éveiben Európa gabonatermelő orszá-

7. ábra.

gaiban mezőgazdasági válságot idézett fel. A földjáradék e színteződése természetesen távol áll annak egyenlősítésétől; a helybeli viszonyokból folyó különbségek mindig fennmaradnak.

A közlekedés fejlődésén kívül még egy másik tényezőnek is nagy befolyása van a földjáradék magasságára. Ez a tényező a mezőgazdasági termelés technikája. Ha a mezőgazdasági technika változatlan volna, akkor a földjáradéknak emelkedő irányzatot kellene mutatnia, mert a népesség szaporodásával a földtermékek iránti kereslet erősen növekszik és így, ha a kínálat nem növekszik a keresletnek megfelelően, a mezőgazdasági termékek árának is növekednie kell.

Ezért gondolta *Ricardo*, hogy a földjáradéknak az idők folyamán emelkedő irányzatot kell követnie. Ez nem jelenti azt, hogy időnkint a földjáradék nem süllyedhetne. Már *Ricardo* is tisztában volt azzal, hogy a mezőgazdasági technika fejlődése csökkentheti a mezőgazdaság termelési költségeit és ez a termények árát csökkenti, ami a földjáradék süllyedéséhez vezet.

De egyrészt *Ricardot* az ily átmeneti hatások nem érdekelték, másrészt ő a mezőgazdaság fejlődési lehetőségeit is erősen alulbecsülte. Fenti megállapításában figyelmen kívül maradtak a közlekedés fejlődése által okozott hatások is.

A földjáradék feltétlenül emelkedő irányzatára vonatkozó tétel háttérében az a gondolat állott, hogy a föld kínálata teljesen merev, vagyis, hogy a földtermékek árának alakulása iránt a föld kínálata teljesen érzéketlen. Ezt azzal támasztották alá, hogy a földet nem lehet szaporítani. Ez természetesen igaz, de nem abban az értelemben, hogy a megművelésre alkalmas földterület sehogyan sem volna gyarapítható. Hollandia a Zuider-tó lecsapolásával tetemes földterületet nyert és Magyarországon a mezőgazdasági terület szintén tetemesen növekedett, midőn a gabonaárak emelkedése és az értékesítési viszonyok javulásával erre meg volt az ösztönzés. Mutatja ezt a 7. ábra, mely párhuzamba állítja a művelés alatt álló földterületnek növekedését a lakosság gyarapodásával.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a művelésre alkalmas területek nyereségének nem volnának határai. Viszont azonban mutatja, hogy a föld kínálata nem teljesen merev, hanem változik, habár elég szűk határok között, a földtermékek iránti kereslettel. Ez mutatta az is, hogy 1914–1918 közötti időben a magas gabonaárak a tengerentúli országokban a gabonatermelésnek nagyon jelentős kiterjesztését vonták maguk után, minek azután nagy része volt a későbbi mezőgazdasági válság felidőzésében.

III. FEJEZET.

A PÉNZ

1. A pénz keletkezése. Midőn az árak alakulásáról és a jövedelem eloszlásáról beszéltünk, oly eszköznek a használatát tételeztük fel, mely pontos számításra tesz lehetővé a gazdasági életben. Ez az eszköz a *pénz*, melynek használatát csak a fejletlen gazdasági élet nélkülözheti. A csere, melynél a javakat közvetlenül egymásért cseréljük ki, nehézkes. Csak akkor jöhet létre, ha találunk valakit, aki azt kínálja, amire szükségünk van és érette azt hajlandó cserébe venni, amivel mi feleslegben rendelkezünk. Egyes javak összehatatlanlansága még növeli a nehézséget, mert megnehezíti, sőt sokszor lehetetlenné teszi a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egymással való arányba hozatalát.

A közvetlen csere nehézségeinek elkerülését az a megfigyelés segítette elő, hogy bizonyos tárgyak közkezdveltségnek örvendenek és azért legtöbbször sikerül a csere, ha ilyeneket kínálunk. Mihelyt ez a megfigyelés tértfoglalt, egyre többen igyekeztek ily tárgyakat készletben tartani, hogy segítségükre legyenek csereügyleteikben. Régen e tárgyak kivétel nélkül használati tárgyak voltak. Nomád népeknél állatok, máshol ékszerek és fegyverek szolgáltak e célra, mert ezek iránt általános volt az érdeklődés.

E megfigyelés lett a pénz kifejlődésének kiindulási pontja. Az általánosan keresett tárgyakat azok is elfogadták cserebe, akik használati értéket nem tulajdonítottak nekik, mert a cserebe való alkalmasságuk akkor is kívánatosná tette birtokukat, ha ők maguk nem is érezték egyéni használat szempontjából kívánatos voltukat. Mindenki számára értékessé lettek e tárgyak azáltal, hogy a csere megkönnyítik. Ezzel mindjobban e tárgyak csereértéke lépett előtérbe és általános csereeszközzé, pénzzé lettek.

Természetesen nem minden jószág volt arra egyformán alkalmas, hogy csereeszközüln szolgáltson. Erre nem elég, hogy általános keresettségnek ör-

vendjen valamely tárgy, hanem egyéb oly tulajdonságokkal is kell bírnia, melyek a cserét megkönnyítik. Ilyen elsősorban a *forgalomképesség*, vagyis az, hogy lehetőleg kis térfogaton számbavehető értéket képviseljen, továbbá az *oszthatóság*, a *tartósság* és az, hogy *könnyen felismerhető*, valamint lehetőleg *egyenmű* legyen, vagyis minőségi különbségek ne tegyék nehézkesé a használatát.

Mindezek a tulajdonságok nagy mértékben megvannak a nemesfémekben, melyek ritkaságuknál fogva értékesek és értékük a többi javakhoz viszonyítva csekély ingadozásnak van kitéve, minthogy az évenként bányászott mennyiségük a hosszú időn át felhalmozódott készletükhöz viszonyítva csekély. Ezek az okai annak, hogy az arany és ezüst pénz gyanánt való használatát oly általánosan elterjedt.¹

2. A fizetési közösség. Közös csereeszköz használata nagy jelentőségű kapcsolatot teremt azok között, akik ezzel az eszközzel élnek. Ezt a kapcsolatot *fizetési közösségnek* nevezzük, mert lényege abban áll, hogy tagjai csereügyleteikben azonos jószágot használnak.

Hogy e tény kihatását megértsük, mindenekelőtt avval kell tisztában lennünk, hogy csak a csereeszköz közössége teremti meg a piacot, amennyiben csak ez teszi lehetővé a cserére való állandó berendezkedést és az eladás számára való termelést. A cserelehetőségek ugyanis mindaddig bizonytalanok, amíg valamilyen csereeszköz általánosabb használata el nem terjedt. Csak a csereeszköz használata teszi lehetővé, hogy egyes termelők a piac kiszolgálására rendezkedjenek be, mások pedig arra, hogy bizonyos javakat a piacból merítsenek. Ezzel a fizetési közösség lesz a munkamegosztás igazi térfoglalásának is a kiindulási pontja. Az ugyanis, hogy valaki egészen egyfajta jószág előállításának szentelhesse tevékenységét, csak akkor válik lehetségessé, ha vagy oly közösségbe tartozik, amilyen a régi földesúri gazdaság volt, amely eltartásáról gondoskodik, vagy pedig azáltal, hogy az előállított jószágot, amelyből áru lesz, simán tudja értékesíteni. Az utóbbit csak a fizetési közösség teszi lehetővé, biztosítva nemcsak azt, hogy általánosan elismert csereeszközt kap az illető az árujáért, hanem azt is, hogy ezért a csereeszközért a termelő a neki szükséges árukat is meg tudja szerezni.

A fizetési közösség a cserét, mely eredeti alakjában egy ügylet, két részre bontja fel. A pénz használata által az adás és a vétel egymástól elkülönülnek; az eladás a csereeszköz megszerzésének a lehetősége, a vétel pedig a csereeszköz felhasználása. Látszólag ezzel az emberek közötti gazdasági kapcsolat bonyolultabbá válik. Ez azonban csak látszat, mert a valóságban a csere adásvétellé való átalakulásával egyszerűbbé és mindenestre simábban lebonyolíthatóvá lesz, mert a pénz használata által a csere mozgékonytágot nyer. Olyan eszköznek a megszerzését teszi ugyanis lehetővé, amely birtokosának a piacon nyíló lehetőségek szerint cselekvési szabadságot enged azoknak a tárgyaknak a kiválasztásában, amelyeket megszerezni óhajt. Ezzel a fizetési közösség kialakulása folytán az egész gazdasági élet rugalmassága növekszik, megnyitva annak lehetőségét, hogy a közgazdaság elemei legkülönbözőbb változataikban simán illeszkedjenek egybe.

A piac jellemvonásai is csak a pénz használatával fejlődnek ki a maguk teljességében. Csakis a fizetési eszközök közössége teszi ugyanis lehetővé azt, hogy a piac valóságos egységgé alakuljon ki. Ha mindenki más eszközt használna csereügyleteiben, sem a tömegszerűség, sem pedig a piac egysége nem

¹ A pénz lényegével foglalkozó leginkább elterjedt munkák a következők: K. Helfferich: Das Geld. 6. kiad. Leipzig, 1923. — L. Mises: Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel. 2. kiad. München u. Leipzig, 1924. — G. Simmel: Philosophie des Geldes. 5. kiad. Leipzig, 1930. — G. Fr. Knapp: Staatliche Theorie des Geldes. 4. kiad. Leipzig, 1923. — Laughlin: Principles of Money. New York, 1913. — D. H. Robertson: Money. 7. kiad. London, 1932.

tudna kialakulni, mert a csereügyletek áttekinthetőségének a lehetősége hiányoznék. Amíg pedig az áttekinthetőség hiányzik, addig a csere gyakori fellépése ellenére is csak elszigetelt csere marad és a piac a maga igazi lényegében ki nem fejlődhetik.

A fizetési közösség alapkövét nem az állam rakta le, mégis annak kifejlődésében az állam fontos, sőt döntő szerepet játszott. Az állam ugyanis törvényes intézménnyé tette a fizetési közösséget és ezzel jogi alapot adott a közös csereeszköz használatának. A pénz ezzel jogi intézménnyé lépett elő, mely az állam védelmében részesül és az állam irányítása alá kerül. Mihelyt széles körök használják a pénzt, erre szükség is van, mert a csereeszköz megfelelő volta felett gondosan kell őrködni akkor, ha el akarjuk kerülni a közgazdaságnak a csereeszköz tökéletlenségei által felidézhető zavarait. Ez az oka annak, hogy már a régi fejedelmek kezükbe vették a pénzverést és maguk gondoskodtak a fizetési közösségnek csereeszközzel való ellátásáról.

Kifejlett állami közösségben magától értetődik az, hogy az állam határozza meg a fizetési eszközt. A fejlődés alacsonyabb fokán álló népeknél mások a viszonyok. Itt a pénzhasználat terén a megszokás hatalma igen nagy. Érdekes tapasztalatokat tettek erre vonatkozólag Kelet-Afrikában, különösen Abesszíniában. Itt a Bécsben vert Mária Terézia-tallér annyira meghonosodott, hogy az ott hadat viselő államok is kénytelenek voltak a bécsi pénzverednek ily tallérok veretésére megbízást adni, mert az ottani lakosság más pénz elfogadásától vonakodott. Ez történt az olasz abesszíni hadjárat alkalmával is. Sőt, az ottani lakosság annyira ragaszkodott a Mária Terézia-tallér eredeti alakjához, hogy amidőn a királyné egy későbbi képével hozták forgalomba e tallérokat, a lakosság ezeket visszautasította. Hasonló tapasztalatokat tett Franciaország afrikai gyarmataiban, midőn az ott használatos kauri kagylók helyébe a francia bank érméit és jegyeit kívánta bevezetni.

3. A számolási közösség. A fizetési közösség magában véve csak a csereeszköz közös voltát jelenti. Ez azonban egy új közösségnek lett a kiindulási pontja, amelyet *számolási közösségnek* nevezünk. Lényege az, hogy a fizetési közösség tagjai csereügyleteikben az ellenértéket mind ugyanarra a jószágra, t. i. a csereeszköyre kivétítve gondolják el.

A számolási közösség természetes és elengedhetetlen folyamánya a fizetési közösségnek. Amint ugyanis a csereeszköz használata általánosul, a javak megszerzési lehetőségei a csereeszköz egységeiben fejeződnek ki. Legyen ez az egység bármily pontatlan, amilyen volt hosszú időközön keresztül, mégis mindenki a cserejóság többszörösében állítja szeme elé a különböző javak megszerzési lehetőségeit. Ehhez semmiféle különös rendelkezés nem szükséges, mert az egyes jószágokért adandó csereeszköz mennyisége valóban mértéke lesz annak, hogy minek feláldozásával lehet az illető jószágot megszerezni. Önkéntelenül erre az egységre fogja mindenki a javak megszerzési lehetőségeit kivétíteni és ebben elképzelni. A cserejóság egysége tehát közös számolási alappá lesz. Elkezdnek benne számolni, mert az egyes jószágokért adandó csereeszköz egységek száma valóban ki is fejezi a javak egymás közötti kicserélési arányát, amint az a piacon kialakult.

Ezzel kezdődik a számszerűség alapvető szerepe a gazdasági életben. Amíg természetbeni gazdálkodás uralkodik, addig a számszerűségnek a gazdaságban csak alárendelt szerepe van. A csereeszköz kifejlődése és a fizetési közösséghez csatlakozó számolási közösség a gazdasági életnek mindenekelőtt azt a területét hálózzák be számszerűséggel, amely forgalomgazdasági vonatkozásokat tartalmaz. A munkamegosztás terjedésével azután ez a terület fokozatosan bővül. Ez a folyamat a kereskedelembe veszi kezdetét, majd áttérjed az iparra. A mezőgazdaságot sokáig kevésbé érinti, a piacba való bekapcsolódásával azonban később szintén hatalmába keríti. Minél többen lesznek részesei a forgalmigazdaságnak, annál inkább uralkodóvá lesz a számszerűség a gazdasági életben. Úgy a termelés, mint a fogyasztás számszerűségével

illeszkedik be a piacba és számbeli mértéket kap arra nézve, hogy miképp igazítsa az egyén akár termelői, akár fogyasztói tevékenységét a piac lehetőségeihez.

A számszerűség, amelyet a fizetési közösség hoz magával akkor, amidőn számolási közösséggé is válik, természetesen nem jelenti azt, hogy az értékelés, mely a maga eredeti mivoltában alanyi, érzésszerű folyamat, ezáltal határozott számokban kifejezhető jelleget nyerhet. A számbeliség, amelyet a számolási közösség hoz, nem magára az értékre, hanem az arra vonatkozik és csak forgalmi vonatkozást fejez ki. Számbeli alakba csak az árak öltöztethetők és nem az értékelés. A gazdasági élet forgalmi vonatkozásai számára azonban ez elegendő, mert hiszen azokban mindig arról van szó, hogy cserélni óhajtunk, a cserének pedig nemcsak minőségi, hanem mennyiségi feltételei is vannak.

A számolási közösség ily módon a forgalmi gazdaságnak alapvető feltétele. A pénzegységekben kifejezett piaci árakban mintegy egy nevezőre hozza a piacba bekapcsolt gazdaságokat, amelyek közös egységben fejezhetik ki a piaccal kapcsolatos képzeleteiket. A számolási közösség tehát mintegy közös nyelvet teremt a fizetési közösségbe bekapcsolt gazdaságok számára, amely pénzegységekben fejezi ki a gazdasági élet nagyságrendjeit és teszi lehetővé a felek egymással való sima érintkezését.

4. A pénz lényege és szerepe. Minthogy évszázadokon keresztül a pénz szerepét a nemesfémek töltötték be és a pénz árutermészete állott előtérben, lényegét sokáig ezzel a ténnyel hozták kapcsolatba és a pénzben az áruk egy különös nemét látták. Azt mondták, hogy a pénz a legforgalomképesebb áru. Ennek az elgondolásnak az volt az alapja, hogy más, mint valamely értékes jószág nem is töltheti be a pénz szerepét és tekintettel arra, hogy a fejlettség bizonyos fokára emelkedett közgazdaságban valamely nemesfém szolgált csereeszközzel, a pénz fogalma ehhez kapcsolódott. Így azután a pénz lényegéhez tartozónak tűnt fel, hogy az egy e célra külön elkészített fémdarab, amely belső értékére támaszkodva látja el a csereeszköz szerepét. A pénz lényegének ezt a magyarázatát a *pénz elméletének*, *metallista elméletnek*, vagy röviden *metallizmusnak* nevezzük.

Később, midőn mind jobban felismerték, hogy a pénz számolási egységgé is lett és szerepe abban áll, hogy érte árukat szerezhettünk meg, a pénz mindinkább az áruk ellentétének, az áruk megszerzését biztosító eszköznek látszott és ezért sokan árukra szóló *utalványnak*, a vásárlóerő jelképének, vagy egyszerű *számolási eszköznek* tekintették a pénzt. Ellentétben az áru- vagy metallista elmélettel, e felfogás hívei mindinkább egy elvont számolási egységet láttak benne, amelynek magában véve nincsen is értéke, hanem értéke csupán képzelt, tehát oly érték, amellyel közmegegyezés ruházta azt fel. Ez a *nominalista pénzelmélet*. Knapp híres *állami pénzelméletében* csúcsosodott ki e felfogás, mely egyszerűen állami intézményt látott a pénzben,¹ tehát oly fizetési eszközt, amely fizetési erejét, sőt létét is állami rendelkezésnek köszönheti.

E magyarázatok mindegyike egyoldalúan fogja fel a pénz lényegét és szerepköreit egyikét ragadja ki, elhanyagolva a többiét. A metallista elmélet abban téved, hogy azt hiszi, hogy csakis önmagában is értékes, tehát belértékkel bíró jószág lehet pénz. E nézetet a tények megcáfolták, mert kiderült, hogy a pénz szerepét határozott feltételek között, t. i. akkor, ha korlátolt mennyiségben áll csupán rendelkezésre, önmagukban értéktelen papírlapok is elláthatják. Kétségtelenül igaz, hogy az ilyen pénz, ha nagyon elszaporodik, értékét veszítheti, de ha kellő keretek között tartják a pénzmenyiséget, akkor

¹ Die staatliche Theorie des Geldes. Leipzig, 1905. (4. kiad. 1923.)

mégis jól el tudja látni a pénz szerepét.¹ Ez azt mutatja, hogy nem csupán az értékét önmagában hordó jószág lehet pénz.

Az utalványelmélet, vagyis a pénzben egyszerűen csak számolási egységet látó magyarázat viszont túlságosan ellentétbe helyezi a pénzt az árukkal. Helyesen ismeri fel azt, hogy a pénznek mint ilyennek csak az áruforgalomban kapcsolatban van értéke, de elfelejti azt, hogy ez az érték nem képzelt érték, hanem valóságos érték, amely ugyanazon tényezőkre vezethető vissza, amelyekből az áruk értéke származik. A *pénz értékes volta* ugyanis éppen úgy hasznának és mennyisége korlátolt voltának a következménye, mint bármelyik áru értéke. A különbség csak az, hogy a pénz használata sajátos természetű, mert csak a forgalomban érvényesül, mivel haszna abban áll, hogy az áruk megszerzését megkönnyíti. Midőn a nominalista elmélet erre nincsen tekintettel, a pénz és az áruk szembehelyezésében túlságba megy és nem látja, hogy a pénz értékes volta az árukkal közös tulajdonságot tartalmaz.

Ha a pénz igazi természetét meg akarjuk érteni, akkor nem szabad sem az egyik, sem a másik végletbe esnünk. Nem szabad elfelejtenünk egyrészt azt, hogy a pénz valóban ellentéte az áruknak, amennyiben nem egyszerű jószág, amelynél a súly azon volna, hogy saját magában tud valamilyen kielégítést nyújtani számunkra. Viszont nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy bár a pénz abban különbözik az árutól, hogy magában, a forgalomtól eltekintve, nem kell hogy nyújtson számunkra kielégítést, mégsem szabad azt a javak csoportjából kirekeszteni. Bár a pénz nem áru, azért mégis jószág, mert minden, aminek haszna van és ami korlátolt mennyiségben áll csak rendelkezésünkre, gazdasági jószág. Éppen ezért a pénz értéke nemcsak képzelt érték, hanem valóságos érték éppen úgy, mint a többi javaké, mert a pénz is használhatósága és mennyiségének korlátolt volta teszik értékesé. E tekintetben az áruktól csak abban különbözik, hogy használhatósága egy sajátos forrásból, t. i. a cserére való alkalmasságából származik és ezért mint pénznek csak addig van értéke, amíg ezt a szerepet valóban be is tölti. Addig azonban, amíg a forgalomban mint a csereeszközt elfogadják, oly jószág is betöltheti a pénz szerepét, amelynek önmagában véve nincsen haszna. Ebből az a fontos gyakorlati következmény folyik, hogy a pénz szerepének betöltésére oly jószág is alkalmas, amely magában véve közvetlen szükségletkielégítést nem nyújt és így nemcsak a fémek, hanem papírfizetési eszközök is elláthatják a pénz szerepét. Mindezek alapján a pénzben a javak egy sajátos csoportját kell látnunk; a pénzben a javak egy sajátos alakjával, a *tiszta forgalmi jószággal* állunk szemben és azt sajátos cserejózágnak nevezhetjük.

Azokat a teljesítményeket, amelyeket a pénz a közgazdaságban végez, két csoportba oszthatjuk. Vannak ugyanis a pénznek olyan teljesítményei, amelyek a lényegétől elválaszthatatlanok, és amelyeket a pénz *elsődleges szerepköreinek* nevezhetünk. Ezek: az, hogy *csereeszköz* és *számolási eszköz*. Mindkettő a pénz alaptermészetéből következik és attól elválaszthatatlan.

A forgalomban játszott szerepénél fogva, tehát elsődleges szerepköreihez kapcsolódva, a pénznek még két szerepe fejlődött ki. Az egyik avval függ össze, hogy a fizetési közösség irányítását és fizetési eszközökkel való ellátását az állam vette a kezébe és ezáltal a pénz *törvényes fizetési eszközzé* vált. Ez annyit jelent, hogy az állam által rendezett fizetési közösségben a fizetési eszközben kikötött tartozások, ha a felek másképen nem egyeztek meg, a törvény által előírt pénznemben teljesítendőek. A második feladatkör, melyet a pénz szintén ellát, ahhoz kapcsolódik, hogy a pénz a vagyongyűjtésnek legáltalánosabb természetű eszközévé lesz. Minthogy a forgalom pénzben bonyolódik le, a vagyonnak pénzben való elhelyezése a legnagyobb mozgékonytságot

¹ Tisztán látta és fejtette ki ezt már Ricardo: *Proposals for an Economical and Secure Currency* c. munkájában. (Német ford. Vorschläge für eine wirtschaftliche und sichere Währung. Ford.: Fromowitz és Fr. Machlup. Halberstadt, 1927.)

biztosítja és a vagyoni erő sokoldalú felhasználásának lehetőségét nyitja meg. Ezért lett a pénz *vagyonfelhalmozási eszköz*. A pénznek törvényes fizetési eszköz és vagyonfelhalmozási eszköz szerepeit a *pénz másodlagos szerepköreinek* nevezzük, mert ezek a pénz elsődleges szerepkörei alapján keletkeztek és azokhoz kapcsolódnak.

A pénz vagyonfelhalmozási eszközként való használatára vonatkozólag a helyzet némileg változott, amióta a papírfizetési eszközök elterjedtek. A régiek kincsesládákban halmozták fel a pénzt és az arany értékes voltánál fogva valóban konzerválják a vagyont. Papírfizetési eszközök mellett másképp áll a dolog. Nyugodt időkben ezek értéke is csak lassan változik és általános keresettségük-nél fogva ezek is szolgálhatnak vagyonfelhalmozásra, de nyugtalan időkben értékingadozásuk erre a szerepre kevésbé teszi alkalmassá a papírfizetési eszközöket. Kézpénzfizetési készséget — liquiditást — azonban a készpénz birtoka mindaddig biztosít, amíg a pénz megtartja értékét.

5. A fizetési közösség további kiépülése. A bizonyos fejlettségi fokra emelkedett fizetési közösség a fémek használata alapján alakult ki. Eleinte más tárgyak mellett, később pedig kizárólagosan, a fémből készült érmék szolgáltak fizetési eszközül. Ezek a fémek oszthatóságuknál fogva lehetővé tették egy egységes számolási rendszernek a felépítését és ezzel a pénzben való számolás és fizetés általánosítását.

A fémfizetési közösség tervszerű kialakításában az államhatalomnak döntő szerep jutott. A pénzverési jogot fejedelmi jognak nyilvánították és ezzel az állam vette kezébe a gazdaságnak fizetési eszközökkel való ellátását. Meghatározta azt a fémmennyiséget, amelyet a pénzegység tartalmaz, vagyis megállapította a *pénzlábat*. Az oly érmét, amely a pénzlábnak megfelelő fémtartalmú, *értékpénznek* (valutapénznek) nevezzük, mert a veretnek, azaz az érme névértékének megfelelő fémmennyiséget tartalmaz.

Nehézséget okozott az, hogy a pénzrendszer alapjául szolgáló értékesebb fém kevésbé volt alkalmas arra, hogy belőle kisebb összegek fizetésére alkalmas érméket verjenek. Ezért az értékpénz mellett kisebb értékű fémből (rézből, nikkelből) is kellett érméket forgalomba hozni, melyeket a pénzben való számolás egységessége érdekében határozott értékviszonyba kellett állítani az értékpénzhez. Ebből a szükségességből fejlődött ki azután később az, amit *váltópénznek* (aprópénz) nevezünk.

A fémfizetési közösségnek fölénye a régebbi fizetési eszközök használatával szemben az volt, hogy lehetővé tette különböző nagyságú fizetések számára az egységes számolási rendszert. Midőn azonban későbbi századokban a pénzhasználat mind szélesebb rétegekre terjedt ki, a fémfizetési közösségnek egy, idővel érezhetően jelentkező hátránya kezdett mutatkozni. A nagyobb pénzforgalom ugyanis nagyobb és nagyobb fémmennyiségeket igényelt, amelyek előteremtése nehézségekbe kezdett ütközni. Ezzel érezhetővé vált a fémfizetési közösségnek fő hátránya, a *merevség*.

A fémfizetési közösség mellett eleinte majdnem észrevétlenül egy másik, sokkal szűkebbkörű fizetési közösség kezdett kibontakozni. Ennek középpontjában a pénzváltók és a bankárok állottak, akik a kereskedőktől pénzletételeket fogadtak el megőrzés céljából. Ez megnyitotta az utját annak, hogy a pénzváltók és bankárok a fizetési forgalomba bekapcsolódjanak oly módon, hogy a fémlételekről elismervényeket állítottak ki, amelyeket üzleti körökben szívesen fogadtak el fizetés gyanánt, mert biztos fémpénzkövetelést jelentettek. E léleti jegyekből fejlődött idővel a *bankjegy*. A pénzváltók és bankárok ugyanis igyekeztek e fejlődést azzal alátámasztani, hogy a pénzletételekről szóló jegyeket különböző *darabolásban*, tehát különböző pénzösszegekről szólóan állították ki, miáltal ezeket, különböző nagyságú fizetések teljesítésére tették alkalmassá. Ezzel kényelmesen kezelhető és a fémpénz készenlétben tartásánál kevésbé kockázatos fizetési eszközt teremtettek, amely lassankint szélesebb körökbe is kezdett behatolni.

A bankjegy mellett a bankokkal kapcsolatban más eszközök is alkalmassá váltak arra, hogy az üzleti élet körében fizetési eszközként használtassanak. Ilyen a *csekk*, vagyis oly okirat, amelyben a letét tulajdonosa utasítja a bankot, hogy letétéből kifizetést eszközöljön. A bankok üzletkörébe bekapcsolt felek a csekket is szívesen fogadták fizetés fejében, mert feljogosította őket arra, hogy a banknál azt az összeget felvegyék, amelyről a csekk szól. E mellett üzleti körökben a *váltó* szintén alkalmas arra, hogy ezekben a körökben fizetés gyanánt elfogadtassék, mert a váltó a törvény szigoránál fogva kötelezi az adóst a váltó esedékességekor való fizetésre.

Ilymódon az állami fémpénzfizetési közösség mellett egy második fizetési közösség, a *bankfizetési közösség* fejlődött ki. Ez lényegesen különbözött az előbbtől, mert a bankfizetési eszközök elfogadása nem törvényes kényszeren nyugodott és az sokkal szűkebb körre is szorítkozott, mert a bankfizetési eszközökkel csak azok éltek, akik mint üzletemberek a bankokkal érintkezésben voltak. Ha *elsődleges fizetési közösségnek* nevezzük a fémpénzen nyugvó állami fizetési közösséget, akkor *másodlagos fizetési közösségnek* nevezhetjük a bankfizetési közösséget.

A másodlagos fizetési közösség alapvonása az, hogy az *elsődleges fizetési közösségen nyugszik*. Ez abban jut kifejezésre, hogy a bankfizetési közösséggel kapcsolatos okmányok az elsődleges fizetési közösség eszközeire, vagyis fémpénzre szólnak. A fejlődésnek ezen a fokán csak a fémpénz az igazi pénz, mert csak ez végleges kielégítési eszköz. A bankfizetési közösség eszközei ezért csak *pénzhelyettesítők*, mert csak pénz gyanánt forognak és arra szólnak.

Már a bankfizetési közösség ezen első korszakában is mutatkoztak annak előnyei. Ezek nemcsak azzal függnek össze, hogy a bankok hajlékonyabb és könnyebben kezelhető fizetési eszközt bocsátanak a közösség rendelkezésére, hanem azzal is, hogy a bankfizetési közösség könnyebben tud a közösség körében mutakozó pénzzükséglethez alkalmazkodni, mint a fémpénzfizetési közösség. A bankfizetési közösségnek ugyanis kezdettől fogva kapcsolata van az üzleti forgalom pénzzükségletével. A fémpénzre szóló csekk ugyan szorosan a fémpénzmenyiséghez van kötve, de már a bankjegy és a váltó a bankok kihitelezésével állnak összefüggésben. Ezzel a fizetési közösség erősen tagítható eszközt nyer, amennyiben a bankok hitelnyújtásukkal fizetési lehetőséget biztosíthatnak ügyfelüknek, ha megítélésük szerint hiteligénylés valóban reális, azaz biztos üzleti alapon nyugszik. A bankfizetési közösség tehát már kezdetleges állapotában is enyhíti a fémpénzfizetési közösség merevségét és oly fizetési eszközt vezet be, amely alkalmazkodni tud a közgazdaságban felmerülő pénzzükségletéhez.

6. A bankfizetési közösség kifejlődése. Az üzleti élet széleskörű kialakulásával a bankfizetési közösség előnyei mindjobban előtérbe léptek. A *bankjegy* szélesebb körökben is szívesen fogadott fizetési eszköz lett és később elfogadásának kötelezővé tételével pénzhelyettesítői minőségéből *végleges fizetési eszközzé lépett elő*. A bankok szerepe a fizetési forgalomban ezen kívül is mindjobban növekedett. Ennek egyik oka a tőke szerepének a vállalkozásban való előtérbe lépése, amivel a pénz alakba öltöztetett vagyoni erő vette át a termelési tényezők egyesítésének feladatát. A tőke szerepét betöltő vagyoni erő gyűjtőmedencéi a bankok lettek, minthogy a letéti intézmény nagy méretekben fejlődött ki és ilymódon az általános csereeszközben, a pénzben tartott vagyoni erő a bankok felé áramlott. A másik ok, amely a bankoknak a pénzforgalomban játszott szerepét erősen növelte, a közgazdasági élet széleskörűvé és egyúttal dinamikussá válása volt. Ezzel ugyanis a közgazdaság pénzzüksége érzékenyebb lett és benne nagyobb hullámzások mutakoztak.

Számolva egyrésről azzal, hogy a bankfizetési eszközök a forgalomban egyre erősebben tért foglaltak, másrésről pedig azzal, hogy a közgazdaság változó pénzzükségletéhez a bankfizetési közösség könnyen tud alkalmazkodni, az állam a fizetési közösség súlypontját a bankokra helyezte át és annak

fenntartását, valamint szabályozását nagyrészen a bankszervezetre bízta. Az állam ezért természetesen megmaradt a fizetési közösség legfelsőbb szabályozójának. Az állam határozza meg ezután is a pénzrendszert, állapítja meg a pénzegységet és a pénzlábat, intézkedik a váltópénz veretése iránt és szabályozza a bankjegyek kibocsátását. A törvényes kereteken belül azonban a bankok látják el fizetési eszközökkel a közgazdaságot és az ő megítélésükre van bízva, hogy milyen keretekben nyújtanak hiteleket.

A fizetési közösség ezen átalakulása folytán a közgazdaságnak pénzzel való ellátása erősen a *hitellel* kerül összefüggésbe. Az üzleti élet ugyanis, amennyiben nem saját tőkével dolgozik, a bankoktól meríti a fizetési eszközöket, amelyeket a bankok a kért hitelek céljainak gondos mérlegelése alapján nyújtanak. Ha a közgazdaságban nagyobb pénzszükséglet mutatkozik, akkor a hitelek növekszenek és ezzel a pénzmennyiség is növekszik. Ez azonban, ha a hitelek kellő óvatossággal nyújthatnak, nem rejt magában nagyobb veszélyt, mert a hitelek idővel visszafolynak és amennyiben akkor a közgazdaság pénzszükséglete ezt nem kívánja, a visszafolyt pénzmennyiség nem marad meg a pénzforgalomban. Ezt először *Fullarton* fejtette ki világosan;¹ ezért e megállapítás a *Fullarton-féle tétel* néven ismeretes. Ilymódon teljesen érvényre jut a bankfizetési közösségnek az az előnye, hogy a közgazdaság pénzszükségletéhez nemcsak abban az irányban tud könnyen alkalmazkodni, amidőn a közgazdaság pénzszükséglete növekszik, hanem önmagában hordja az alkalmazkodási képességet a pénzforgalom összehúzódása szempontjából is. Ezzel a bankjegyforgalom hozzásimul a közgazdaság változó pénzszükségletéhez és könnyen követi a közgazdaság mozgását.

A bankfizetési közösség azonban a bankjegy mellett még egy másik fizetési módot is fejlesztett ki. Az a körülmény ugyanis, hogy egyre többen a bankoknál helyezik el pénzkészletük nagy részét, oda vezet, hogy a fizetések tekintélyes hányada a bankok segítségével közvetlenül bonyolódik le. Úgyszólván magától értetődik ez, ha a bank egyik ügyfelének van tartozása a bank másik ügyfelével szemben. Ez esetben ugyanis az adós a bankot egyszerűen arra utasíthatja, hogy az esedékes összeget könyveiben írja át a másik félnek a javára. Ennek lehetősége azonban nemcsak akkor van meg, ha mindkét félnek ugyanazon banknál van letétje, hanem akkor is, ha különböző bankokkal dolgoznak az ügyfelek. A bankok ugyanis egymás között is teljesíthetnek átutalás útján fizetéseket. A fizetésnek az az új módja tehát, amely a bankletétek körének növekedésével tért hódít, az *átírás*, vagyis a *girális* fizetés. A fizetésnek ezt a módját *bankszerű fizetésnek* nevezzük. A bankszerű fizetés lényege tehát az, hogy pénzdarabok, illetőleg *pénzjegyek kézről-kézre adása nélküli fizetés*, vagyis a feleknek olyan kielégítése, amely mellett pénzdarabok, vagy pénzjegyek átadására nincsen szükség.

A fizetésnek ezt a módját természetesen nem lehet mindenhol alkalmazni. Területe a nagybani forgalom, ahol a pénzjegyek átadása időt rabló és felesleges, mert oly összegekről van szó, amelyeket a felek amúgy sem tartanának otthon, hanem bankjukból vennének fel, illetőleg bankjuknál helyeznének el. A bankszerű fizetés ilyen módon egyszerűsíti a folyamatot és a pénznek szükség nélkül kézről-kézre való vándorlását elkerüli. Viszont azonban természetesen vannak fizetések, amelyeknél a bankszerű fizetés felesleges időfecsérlés, sőt, legnagyobb részt lehetetlenség is volna. Ilyen elsősorban a kicsinyben való forgalom, továbbá mindazok az esetek, amidőn olyan ügyfelekről van szó, akik a bankokkal nem állnak összeköttetésben. A bankszerű fizetés és a pénzjegyek átadásával történő fizetés tehát egymás mellett és egymást kiegészítve foglalnak helyet a mai fizetési közösségben.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a készpénzforgalom sokkal kevésbé ingadozik, mint a bankszerű fizetések forgalma. Ez könnyen érthető is. Míg ugyanis a készpénz-

¹ On the Regulation of Currencies, London, 1844. c. munkájában.

forgalom a fogyasztással áll szoros kapcsolatban, addig a bankszerű fizetés az üzleti világ körét érinti, mely nagyobb ingadozásoknak van kitéve, és a hitel igénybevételével is erősen összefügg.

7. A készpénz és a bankszerű fizetés egymáshoz való viszonya. A bankfizetési közösség erős előtérbe lépésével és az állami fizetési közösségbe való bekapcsolódásával az egész pénzforgalom jellege megváltozott. A régi fizetési közösséget a fém pénz és a bank pénz, vagyis a pénzhelyettesítők egymásmellettisége jellemezte oly módon, hogy a pénzhelyettesítők végeredményben fém pénz igénylésére jogosítottak. A bankfizetési közösség általánosulásával a helyzet megváltozott. A fém pénz és a bankjegy közötti különbség elveszítette a jelentőségét, mihelyt a bankjegy is végleges fizetési eszközzé lett és az elfogadási kényszerrel teljes jogú tagja lett az állami fizetési közösségnek. A bankjegy beválthatósága megmaradt ugyan (legalább elvileg), de ennek jelentősége csökkent azzal, hogy a bankjegy nem pénzhelyettesítő többé, hanem végleges pénz. Csupán a csekk és a váltó maradtak meg pénzhelyettesítőknél a bankfizetési eszközök közül.

A korszerű fizetési közösség tehát többé nem a fém pénz és a pénzhelyettesítők különbségén épül fel, hanem e helyett a készpénz és a bankszerű fizetés közötti különbség lép előtérbe. A bankszerű fizetési közösség ugyanis, bár összefüggésben marad a fém pénzzel, már nem erre támaszkodik, hanem a készpénzkészletre. Nem az a lényeges többé, hogy a banknak fém pénz álljon forgalmának alátámasztására rendelkezésre, hanem az, hogy kézzől-kézre adható pénzjegyekkel rendelkezzen, melyek közé most már a bankjegy is tartozik. A rendelkezésre álló érmék és bankjegyek együtt alkotják a bank készpénzkészletét. A banknak e készlettel bankszerű forgalmát arányban kell tartania, mert az ügyfelek, kik nála pénzüket letétbe helyezték, a banktól szükség szerint készpénzt is követelhetnek. Természetesen ezt csak akkor fogják tenni, ha a szóbanforgó összegre oly fizetések eszközzése végett van szükségük, melyek készpénzben intézendők el. Ha azonban a bank ilyen esetekben nem tudná a kívánt készpénzt rendelkezésükre bocsátani, akkor fennakadás következne be és ha ez nagyobb mértékben és szélesebb körökben előfordulna, megszűnnék a célszerűsége annak, hogy a rendelkezésükre álló pénzkészleteket a felek a bankoknál helyezték letétbe. Ennélfogva tehát a bankok átírási, vagyis girális forgalmának készpénzkészletükkel arányban kell állania.

Ennek az aránynak a megállapítása tapasztalati úton történik. Annak valószínűsége, hogy a bankletétek és az engedélyezett hitelek nagyobb, vagy kisebb hányadát követelik-e a bank ügyfelei készpénzben, az ügyfelek szokásaitól és főképen üzletkörétől függ. Mindenesetre nagyobb készpénzkészletet kell tartania egy banknak, amely p. o. kisiparosoknak nyújt hiteleket, mint az olyan, amely nagyarányú forgalmat lebonyolító vállalatokkal dolgozik.

A közgazdaságnak készpénzzel való ellátása egy központi banknak, a jegybanknak a feladatkörébe tartozik. Erre bízta az állam a bankjegykibocsátást és azok a szabályok, amelyeket az állam a jegybank szabadalmában a bankjegykibocsátásra vonatkozólag megállapít, korlátozzák végeredményben a közgazdaság rendelkezésére bocsátható készpénzmennyiséget, amennyiben t. i. ez bankjegyekből származik. A fém pénzre vonatkozólag ily korlátozásra csupán a váltópénznél van szükség, mert az értékpénzforgalom az arany ritkaságánál fogva önmagát szabályozza. A fizetési közösség ilyen elrendezése mellett tehát a jegybank az a forrás, amelyből a bankjegykibocsátás igénybevételével a többi bankok is meríthetnek, azonban csak oly módon, amely megfelel a jegykibocsátásra vonatkozó szabályoknak. Midőn a jegybank tevékenységének szabályozásával a készpénz keletkezésének módja szabályozást nyer, akkor ezzel végeredményben a bankszerű fizetéseknek is bizonyos tekintetben határt szab a törvényhozás. Persze e határok tágak és a bankokon múlik, hogy észszerűen éljenek a kínálkozó lehetőségekkel. A hitelnyújtás terén elkövethető hibák és tévedések ugyanis súlyos következményekkel járhatnak.

A fejlődés folyamán a pénzforgalomban összetétele erős változáson ment keresztül. A készpénz a forgalomban háttérbe szorult és a bankjegyek, a további fejlődés folyamán pedig a bankszerű fizetés, mindjobban előtérbe léptek. A Népszövetség aranybizottságának adatai szerint Európában az aranypénz 1913-ban még 15%-át tette a forgalomnak, míg 1928-ban aránya 0.3%-ra zsugorodott össze. Ezzel szemben az említett években a bankjegyek a forgalom 26.4%-át, illetőleg 37.7%-át, a bankszerű fizetések pedig 58.3- és 62%-át tették. Az Északamerikai Egyesült Államokban az utóbbiak hányada már 1913-ban 72.4%-ra, 1928-ban pedig 84.6%-ra rúgott.¹

8. A papírpénz. A papírfizetési eszközök forgalombahozatalához nemcsak a bankok folyamodtak, hanem az állam is. Mintán ugyanis kitűnt, hogy a közönség a bankjegyeket szívesen fogadta és azok mindjobban elterjedtek, nagy volt a kísértés az államra nézve, hogy akkor, amidőn háztartása nehéz helyzetbe került, maga is a pénzkibocsátás eszközehez folyamodjék. Természetesen az állam által kibocsátott jegyek, az *államjegyek*, csak külsejükben hasonlítanak a bankjegyekhez, mert lényegükben mások voltak. Nevezetesen már nem mint pénzhelyettesítők, hanem mint oly fizetési eszközök kerültek forgalomba, amelyek véglegesek, amelyek tehát nem jogosították fel birtokosukat arra, hogy értékű érpénzt követeljen.

De az állami papírpénz nemcsak ebben különbözik a bankjegytől, hanem még egy másik, nagyon lényeges pontban is. Míg ugyanis a bankjegy a bankok hitelezési tevékenységével kerül forgalomba és így a közgazdaság pénzügyi szükségletével szoros összefüggésben áll, addig az állami papírpénz kibocsátása rendszeren az államháztartás nehézségeivel kapcsolatban szokott történni és oka legtöbbször az, hogy az állam bevételei nem fedezik kiadásait és az állam egyszerűen pénzjegyek kibocsátásával fedezi a hiányt. Ezért a papírpénzforgalomnak nincsen meg az a rugalmassága, amely a bankjegyforgalmat jellemzi. Tágulásra ugyan a papírpénzforgalom erősen hajlik és többlet kibocsátása nem okoz nehézséget, de minthogy a papírpénz állami tartozások fedezésére szolgál, nem folyik vissza oly módon az állampénztárba, amilyen módon a rendes hitelek nyújtásával forgalombahozott bankjegyek a hitelek visszafizetésével a bankhoz visszafolyanak. Ebből a papírpénznek az a veszedelmes tulajdonsága származik, hogy erősen elszaporodik, ami veszélyezteti értékállandóságát.

A papírpénz veszedelme tehát nem abban van, hogy belső értéke nincsen. Már *Ricardo* látta, hogy állami papírpénz is elláthatná a fizetési eszköz szerepét, ha megfelelően irányítanák kibocsátását. Ami azonban a bankjegynél forgalombakörülményének módoszatánál fogva önmagától adódik, t. i. a jegyek visszafolyása, mintán hivatásukat teljesítették, az a papírpénznél hiányzik; csak tervszerű intézkedésekkel (adóemeléssel vagy kölcsön kibocsátásával) és akkor is legtöbbször csak tökéletlenül érhető el.

A papírpénznek nem kell feltétlenül államjegynek lennie. A bankjegy is papírpénzzé válhatik akkor, ha annak tisztán bankszerű kibocsátása megszűnik. Súlyos helyzetekben ugyanis az állam a jegybanktól kölcsönöket vesz fel, amelyeket, minthogy nem közvetlenül termelékeny célokra veszi fel a kölcsönt, nem tud folyamatosan visszafizetni. Így azután, bár az államnak nyújtott kölcsönök alapján kibocsátott bankjegyek alakszerűleg szintén kölcsönökkel kapcsolatosak, azok mégis forgalomban maradnak és felduzzasztják a forgalmat. Alakilag bankjegyek, de lényegileg állami papírpénzzé lesznek.

9. Reálfolyamatok és pénzfolyamatok. A pénzforgalom kialakulásával a közgazdaságban sajátos átalakulás megy végbe. A közgazdaság mintegy két részcsoportra oszlik. A gazdálkodás továbbra is a javakra, vagyis a szükséglet-kielégítést közvetlenül vagy közvetve szolgáló tárgyakra vonatkozik, a forgalmi gazdaságban élő egyén vagy vállalat azonban a javakkal a pénz közvetítésével kerül érintkezésbe, mert a piacon szerzi meg és értékesíti ezeket

¹ V. ö. Rapport provisoire de la Délégation de l'Or. Genève, 1930., a 110. old.

és a piacból meríti jövedelmét; költségei is hasonlóképen pénzben fejeződnek ki.

A pénzforgalom, minthogy a pénz csak forgalmi eszköz, a jószágforgalomra támaszkodik és végeredményben a javak körül forog, mert a pénz ezek megszerzésének eszköze, akár fogyasztásra, akár termelésre keressük azokat. Ilymódon a jószágok forgalma és a pénzforgalom egymásmellett folynak a közgazdaságban és az utóbbi azt a célt szolgálja, hogy a közgazdaság részeinek egymásba illeszkedését megkönnyítse. A pénzforgalom e cél megvalósítására kiválóan alkalmas mindaddig, amíg az áraknak benne kifejezésre jutó rendszere összhangban marad a jószágok körében végbemenő folyamatokkal. A javak pénzben kifejezett értékének a pénz rendeltetésénél fogva azt a viszonyt kell kifejeznie, mely a rájuk irányuló szükségletnek és előteremtésük lehetőségeinek megfelel. Ha *reálfolyamatoknak* nevezzük a javak előállítását és felhasználását, a *pénzfolyamatoknak*, vagyis az áraknak és költségeknek abban a viszonyban kell állaniuk, mely a javakra irányuló szükségleteknek és az előállításukkal járó áldozatnak megfelel. A pénzfolyamatok *tíktívek*, azaz a valóságnak meg nem felelőek lesznek, ha ez az arány megbomlik. Ha pénzben kifejezve valaminek az ára vagy költsége nem fejezi ki a vonatkozó jószágfolyamatoknak megfelelő arányt, akkor a pénz nem tükrözi többé vissza azt, amit mutatnia kellene, vagyis a jószágokra irányuló szükséglet és a javak előteremtésének lehetősége közötti viszonyt.

A reálfolyamatok és a pénzfolyamatok egymáshoz való viszonyát hasonlíthatjuk ahhoz a viszonyhoz, melyben a társadalomban az embereknek együttélésük szempontjából nyújtott teljesítményei és a társadalomban való tényleges érvényesülésük egymással állnak. Minél inkább érvényesülnek az emberek teljesítményeik szerint, annál egészségesebb a társadalmi berendezkedés. Hasonlóképpen minél jobban felel meg a pénzben kifejezett árrendszer a javak iránti szükséglet és az előteremtésük lehetőségei közti viszonyoknak, annál tökéletesebben teljesíti hivatását a pénz, mert annál jobban simul a jószágfolyamatokhoz a piac, melynek feladata a fogyasztás és a termelés összhangolása.

A pénzforgalom legnagyobb gyengéje az, hogy a reál- és a pénzfolyamatok összhangja zavaroknak van kitéve. Ennek több oka van. Az összhangot már magában az is veszélyezteti, hogy a pénz nemcsak a jószágellátás és a termelés ügyleteinek lebonyolítását szolgálja, hanem a vagyongyűjtésnek és a tulajdonátruházásoknak is eszköze. Forgalmi köre ezzel kibővül. Nem szorítkozik pusztán a javak termelése és a piacból merítése körére, hanem sajátos, a dologi folyamatoktól független forgást is végez oly körben, melyben nem állnak pontosan a keletkező és a használni kívánt javak mögötte. A pénznek ebben a körzetben, p. o. a tőzsdén való forgása nem maradhat hatás nélkül értékére.

Annak, hogy a pénzfolyamatoknak a reálfolyamatokkal való párhuzamos lefolyása nincsen feltétlenül biztosítva, főképpen azonban az az oka, hogy a pénz nem mindig a javak keletkezésével kapcsolatban kerül forgalomba. A pénzmennyiség növelhető ugyanis a nélkül is, hogy a javak mennyisége ugyanolyan mértékben növekedett volna. Mennyiségének változása nem áll a jószágfolyamatokkal közvetlen kapcsolatban, hanem csak közvetve ott, ahol azt, mint a jól szabályozott bankjegyforgalomnál, tervszerűen biztosítják.

Minél nagyobb mértékben helyezkedik a közgazdaság a forgalmi gazdaság alapjára, annál nagyobb mértékben van kitéve annak, hogy a reál- és a pénzgazdasági folyamatok összhangja megbomlik. Növeli e veszélyt a tőkének a termelésben való térfoglalása, mert magát a termelési folyamatot a pénzforgalom síkjára tolja át.

Minthogy a gazdaság végeredményben reáljavakra irányul, a pénzforgalomnak az ezekkel való összhangja fontos feltétele a közgazdaság súrlódás-

mentes lebonyolódásának. Ezért a közgazdaság síma lefolyásának megóvása arról való gondoskodást is kíván, hogy a reál- és a pénzfolyamatok összhangja intézményesen biztosíttassék. Ez a jegybank feladata.

10. A pénz értéke. A pénz, mint tudjuk, áruként kezdi pályafutását. Értékelése ekkor semmiben sem különbözik egyéb áruk értékétől. Ekkor még használati tárgyak szolgálnak pénz gyanánt és így a pénznek használati értéke is van, mely kiindulási pontul szolgál csereértéke számára. E tulajdonsága megmarad akkor is, midőn a pénz anyagául használt fémét érme alakjába öltöztetjük. Az érme értéke a forgalomban nem lehet kisebb, mint a benne foglalt fém értéke. Ezt az érménél a pénz *belértékének* nevezzük.

Miként azonban a forgalomban levő ezüst- és nem nemesfémekből készült érménél látjuk, a fémpénz értéke belértékénél magasabbra is emelkedhetik. Ez azzal függ össze, hogy a *pénzt érme alakjában már nem használati értéke alapján értékeljük, hanem, mint cserejóságot, csereértéke alapján*, mert mint pénznek, vagyis mint csereeszköznek nem az a szerepe, hogy anyagát felhasználjuk, hanem az, hogy vásárolunk vele. Ezért értékelésének is ez lesz az alapja és a pénznek mint ilyennek *csak csereértéke* van. Minél jobban tért foglal a munkamegosztás és minél több gazdaság helyezi ezzel fogyasztását és termelését a javak és szolgáltatások cserejére, annál jobban szorítja háttérbe a pénz csereértéke az érme használati értékét és annál inkább csupán csereértéke alapján értékeljük a pénzt. Csereértékét pedig most már nem a benne foglalt fémnek a többi árukhoz való viszonya, hanem a rendelkezésre álló *pénzmennyiségnek az áruk összességéhez való viszonya* határozza meg.

Ennek oka az, hogy minél jobban a pénzhasználatra épül a közgazdaság, annál inkább tért foglal a jövedelemnek pénzben keletkezése és a pénz közvetítésével való felhasználása. Míg a zárt gazdaságban a termelés eredménye közvetlenül táplálja a gazdaságot és mint a termelés hozadéka jelentkezik, addig a munkamegosztásra alapított közgazdaságban a hozadék piaci értékesítése útján lesz alapja a megélhetésnek és jövedelemmé válik, mely pénzben keletkezik és a pénznek áruk vásárlására fordításával biztosítja a jövedelmet élvezőnek megélhetését. Ezzel a pénz új szerepet kap; egysége *jövedelmi egységgé* lesz. Ezentúl az egyének rendelkezésére álló pénzmennyiség határozza meg, hogy mit és mennyit fogyaszthatnak, mert fogyasztásuk számára az árukat a piacból merítik, pénz ellenében szerezve meg azokat. Jövedelmük úgy keletkezik, hogy közvetlenül más egyénnek, de közvetve a közgazdaságnak, vagyis a nagy munkamegosztási közösségnek bocsátják rendelkezésére szolgálataikat, munkájukat, tőkéjüket, földhasználatukat, vagy, ha kereskedők, árukat, ezekért pénzt kapnak és ezen vásárolják azt, amire szükségük van. Ha termelők, akkor viszont költségeik is pénzre szóló kiadások lesznek.

Ennek az a következménye, hogy a pénz forgalmának segítségével bonyolódik le az áruk elosztása. Mindenki annyi árut igényelhet a piacon rendelkezésre álló mennyiségből, amennyit meg tud fizetni a neki rendelkezésre álló pénzzel. A pénz ebben a szerepében valóban hasonlít az árukra szóló utalványhoz; csak hogy oly utalvány mely nem szól egy határozott árúra, hanem bármely árúra, melyet a fennálló árviszonyok mellett az illető pénzösszegért a piacon vásárolhatunk. Ezért valóban *az összes áruk értéke a vásárlásukra szánt pénzmennyiséggel egyenlő* és a pénzegység értéke minden egyes árúra vonatkozólag a vásárlására szánt pénzmennyiséghez való viszonya alapján alakul ki.

Pénzmennyiség alatt — mihelyt a bankszerű fizetés meghonosodott — természetesen nem szabad az egyesek rendelkezésére álló pénzdarabok összegét értenünk. Azt ugyanis, hogy ki milyen mértékű vásárlóképességet fejthet ki a piacon, nem a nála levő pénzegységek mennyisége, hanem jövedelmi

jogcímeinek mennyisége határozza meg.¹ Mindenki tehát oly pénzmennyiség felett rendelkezik, amennyi ilyen jogcím áll rendelkezésére vásárlásai céljára.

A pénznek voltaképpen minden ártával szemben meg van a maga külön értéke, melyet az fejez ki, hogy az áru egységéért hány pénzegységet kell adni a piacon. Minthogy azonban a pénz jövedelmi egység, vásárló erejét nem külön-külön az egyes árukkal szemben, hanem az összes árukhoz való viszonyában szoktuk elgondolni. Nemcsak egy áruval szemben érdekel ugyanis a pénz vásárlóereje, hanem az összes általunk szükségelt árukkal való vonatkozásában. Ennélfogva, midőn a pénzt értékeli, nem egyes árak lebegnek szemeink előtt, hanem az árak a maguk általánosságában. Az áraknak ezt az általános képét *árszínvonalnak* nevezzük.

Az árszínvonalat élesen meg kell különböztetnünk a *viszonylagos árak*-tól. Ezek az egyes áruk árának egymáshoz való viszonyát fejezik ki; p. o. azt, hogy a búza és az éke, a kenyér és a hús ára hogyan viszonylanak egymáshoz. Ezekre nézve az egyes országokban az irányadó, hogy milyenek a termelési viszonyok és a fogyasztási szokások. Ha ezek eltolódnak, a viszonylagos árak is változnak.

Míg a viszonylagos árak egyes áruk pénzben kifejezett csereértékének egymáshoz való viszonyát fejezik ki, addig az árszínvonal a javak összességének a pénzegységhez való viszonyát mutatja. Ezért szoktunk *általános árszínvonalról* beszélni, bár az árszínvonal kifejezés magában is megmondja azt, hogy egy általános, a javak összességére vonatkozó viszonyról van szó. Az árszínvonal valóban színvonal, abban az értelemben, hogy lehet magasabb vagy alacsonyabb egy előbbi állapottal összehasonlítva; mozgása tehát egy adott állapottal szemben fel- vagy lefelé történik.

A pénz értéke fordított viszonyban áll az árszínvonalhoz. Ha az árszínvonal magas, a pénz értéke alacsony, mert egy pénzegységért csak kevés árut kapunk. Ha az árszínvonal alacsony, a pénz értéke magas. Ezért, ha az árszínvonalat szokásos módon P -vel jelöljük, a pénzérték $1/P$, vagyis az árszínvonal reciprokja.

11. A pénzérték tényezői. Minthogy a pénzforgalomra alapított közgazdaság arra az alapelvre van felépítve, hogy a közgazdaság termelését az egyes gazdaságok között szétosztó piacból csak az meríthet árut, aki megfelelő pénzmennyiséget bocsát az áruk fejében rendelkezésre, a pénz értékalakulását minden befolyásolja, ami a piaci viszonyokra, tehát az áralakulásra befolyással van, vagyis minden, ami akár az áruk iránti igényeket, akár pedig az áruk mennyiségét érinti. Ezért a pénzértékre ható tényezők két csoportra oszlanak: a *pénz oldaláról* és az *áruk oldaláról* ható tényezőkre

A pénz oldaláról ható tényezők hatása abból származik, hogy a pénz birtoka áruknak a piacból kivonására képesíti az összeggel rendelkező felet. Ha az áruk mennyisége változatlan marad, akkor tehát a *pénz mennyisége* döntő tényezője lesz a pénzértéknek. A pénz mennyiségének szaporodása ugyanis az áruigényeket növeli — amennyiben t. i. az egész pénzmennyiséget áruvásárlásra fordítják, — a pénz mennyiségének csökkenése viszont csökkenti a piaccal szemben támasztott áruigényeket. A pénz mennyiségének szaporítása addig, amíg csak fémpénz volt forgalomban, a rendelkezésre álló fémmennyiségtől függött. Ezért okozott növekvő piaci forgalom mellett a nemes fémek kérdése oly nagy gondokat a fejedelmeknek. Amióta azonban a bankok bekapcsolódtak a fizetési forgalomba, kivált amióta a bankpénz (bankjegy és átírási forgalom) lett a leghasználatosabb forgalmi eszköz, a pénzmennyiség gyarapodása vagy csökkenése elsősorban hiteleknek nagyobb vagy kisebb mértékben nyújtásától függ. Ha a bankok könnyen adnak hitelt és a közgazdaságban meg van a hitelek igénybevétele iránti hajlandóság, akkor a pénzmennyiség növekszik és ezzel növekszenek a jövedelmek is, mert a vállalkozók a hitel útján nyert pénzt munkabérek fizetésére, valamint nyers- és segéd-

¹ Erről bővebben l. Balás Károly: A pénz csereértéke. Budapest, 1918

anyagok vásárlására fordítják. E növekedés fokozott árukeresletet jelent és ennek következtében emelkednek az árak és csökken a pénz értéke. Ha nehezebb hitelt kapni vagy nincsen vállalkozási kedv, akkor ennek fordítottja következik be.

Könnyen érthető azonban, hogy a pénz mennyiségének változása csak egyik tényezője a pénz értékének. Ha ugyanis a pénz mennyisége szaporodik, de vele együtt gyarapszik az áruk mennyisége is, akkor a pénz értékének nem kell süllyednie, mert a megnövekedett vásárlóerővel megnövekedett árukínálat is áll szemben. Nem nehéz azonban belátni, hogy az árukínálat növekedése csak bizonyos késéssel követheti a pénzmennyiség növekedését, mert először az áremelkedésnek kell bekövetkeznie és csak ez ösztönzi aztán a termelőket arra, hogy a megnövekedett áruigényeknek megfelelően többet termeljenek. Mindamellett nem szabad elfelejtenünk, hogy a növekvő pénzmennyiséggel járó drágulás ösztönzőleg hat a termelésre és tompítja a pénzmennyiség gyarapodásának az áruigények növelése útján gyakorolt hatását.

Az áruoldaltól a pénzértéket befolyásoló tényezők közül legfontosabbak a termelés általános feltételei, vagyis a termelési költségek alakulása és a piac szervezete (verseny vagy monopólium). Ezek szabják meg ugyanis azt az árumennyiséget, mely a piacon szembekerül a vásárlásra fordított pénzmennyiséggel. E feltételek igen sokoldalúak, mert magukban foglalják a természeti adottságokat, a termeléstechikai feltételeket és mindazt, ami a vállalkozást termelésre ösztönzi. Sőt magukban foglalják a közgazdaság szerkezetét (struktúráját) is, mert mint tudjuk, a szabad piacon a termelők érdeke az előállított mennyiséget a kereslet felvevőképessége által biztosított maximumra emeli, míg monopólium mellett ennél kevesebb kerül a piacra. E tény, éppen úgy, mint a külföldi áruk szabad beáramlása, vagy a belföld előlük való elzárkózása, hat a pénzértékre, mert érinti a rendelkezésre álló árumennyiséget. Hasonlóképpen a munkásság szervezeten vagy szervezett volta sem hatástalan ebben az irányban, mert a szervezett munkások bérkövetelése emelik a termelési költségeket és ezzel, bizonyos ponton túl, határt szabnak a termelés kiterjesztésének.

Miként ezekből kitűnik, a pénzérték alakulása igen bonyolult folyamat, mert mindaz, ami akár az áruigények keletkezését, akár pedig maguknak a rendelkezésre álló áruknak a mennyiségét befolyásolja, hatással van a pénzértékre is.

12. A pénz mennyiségi elmélete. Az előbbieken rámutattunk arra, hogy a vásárlásra szánt pénz mennyisége a pénzértéknek egyik tényezője. E megállapítás régi megfigyelés eredménye. A figyelem akkor fordult feléje, amikor Ameriká felfedezése után a nemesfémek özöne árasztotta el Spanyolországot, majd innen tovább terjedve Franciaországot és a többi nyugati államokat, jelentékeny áremelkedést okozva mindenfelé. *J. Bodin, B. Davanzati, J. Locke* és mások felismerték az összefüggést, mely a pénzmennyiség szaporodása és az árszínvonal változása között mutatkozott. Ezzel veszi kezdetét az az elmélet, melyet a *pénz mennyiségi elméletének* (röviden *kvantitási elméletnek*) nevezünk és amely azt a tételt állítja fel, hogy az árszínvonal a rendelkezésre álló pénzmennyiség függvénye. Ennek az elméletnek alap gondolata az, hogy az összes forgalmazott áruk ára egy időpontban egyenlő a vásárlásukra rendelkezésre álló pénzmennyiséggel.

Bár a tapasztalat kétségtelenül megerősítette azt, hogy a pénzmennyiség változása hatással van az árszínvonalra, mégis hamar be kellett látni, hogy a pénzmennyiség nem olymódon áll szemben az áruk mennyiségével, mint ahogy p. o. két áru mennyisége kerül egymással szembe. Az árukat ugyanis fogyasztás vagy további felhasználás céljából vásároljuk és azok ezzel a piacból kivonatnak.¹ Nem így van ez a pénznél, melynek mint csereszköznek

¹ Kivétel a kereskedelem, mely azonban végeredményben szintén felhasználójához juttatja az árut.

rendeltetése az, hogy kézzől-kézre forogjon. A pénz hivatását akkor teljesíti, ha nem nyugszik, hanem vásárlásra fordítják. A közgazdaságban rendelkezésre álló pénzmennyiség tehát nem egyszerűen számszerűségében kerül szembe az árukkal, hanem oly módon, hogy egy pénzegység többször is teljesíti piaci hivatását bizonyos időközökben. Ha tehát a pénzmennyiségnek az árszínvonalra gyakorolt befolyását meg akarjuk érteni, akkor erre is figyelemmel kell lennünk, vagyis figyelembe kell vennünk a pénz forgási sebességét is¹

A viszonyt, melyben a pénzmennyiség az árszínvonallal van, e tény figyelembevételével a forgalmi egyenletben szokták kifejezni, mely szerint

$$M \cdot V = P \cdot Q,$$

hol M a pénzmennyiséget, V a pénz forgási sebességét (velocitas), P az árszínvonalat és Q a forgalmazott árumennyiséget jelzi. M eredetileg a készpénz mennyiségét jelentette. Később azonban, amidőn a bankjegyek mind nagyobb szerephez jutottak a forgalomban, ezzel is számolni kellett, mint-hogy a bankpénz éppoly vásárlóerő, mint a készpénz. Ezért a forgalmi egyenletet a következő módon állítjuk fel:

$$M \cdot V + M' \cdot V' = P \cdot Q,$$

hol M' és V' a bankpénz mennyisége, illetőleg forgási sebessége.

A forgalmi egyenlet kétségtelenül kifejezi azt a fontos tényt, hogy a pénz mennyisége, figyelembe véve a pénz forgási sebességét is, döntő az árszínvonalra, legalább is annyiban, amennyiben ez a pénz oldaláról befolyásoltatik. Nevezetesen kifejezi azt a tényt, hogy a pénzegység vásárlóereje a pénzmennyiségtől, vagyis a forgalomban levő árukra való igényeknek mennyiségétől függ.

A forgalmi egyenlet nagyjában helytáll akkor is, ha a pénzmennyiség változásának hatását nézzük, de itt már következtetéseinkben óvatosaknak kell lennünk, mert, miként erre mindjárt bővebben rátérünk, a pénzmennyiség növekedése fokozatosan szokott bekövetkezni és hatását is csak fokozatosan érezteti. Addig, míg a piac nem alkalmazkodott a változott helyzethez, ingadozások állnak be az árakban és így az árszínvonal is mozog és csak akkor nyugszik meg, ha a pénzmennyiség ismét állandó lett és a közgazdaság alkalmazkodott az új helyzethez. A forgalmi egyenlet, mely az alkalmazkodáshoz szükséges átmeneti időben nem áll pillanatról-pillanatra fenn, most ismét kifejezi a pénzmennyiség és az árszínvonal közötti azt a viszonyt, mely az egyensúlyi helyzetben a pénz értékét megállapítja.

Ha a forgalmi egyenlet nemesak a pénzérték tényezői közötti összefüggésnek képletes kifejezése volna, akkor az új egyensúlyi helyzetben az árszínvonalnak pontosan a pénz mennyiségében bekövetkezett változást kellene mutatnia, vagyis, ha a pénzmennyiség megkétszereződött, az árszínvonalnak is az előző egyensúlyi helyzet árszínvonalának kétszeresén kellene megállapodnia. Erre, legalább is eddig, induktív bizonyítékunk nincs. Ebben része lehet a pénz forgási sebessége változásának is, de a valószínűség a mellett szól, hogy legalább is hosszabb ideig tartó pénzmennyiségváltozásnál az átmeneti időben oly erős eltolódások következnek be az árrendszerben, vagyis a viszonylagos árakban, hogy, még ha a forgalmi egyenletnek pontosan megfelelné is az árszínvonal változása, akkor sem volna a pénzegység értéke azonos a régivel, mert az egyes javak megszerzési lehetőségei egymással szemben erősen eltolódtak, úgyhogy a változott viszonyok között a pénzegység nem jelentené ugyanazt, amit azelőtt jelentett.

¹ A pénz forgási sebességére vonatkozólag statisztikai alapon számításokat is eszközöltek. V. ö. a többek között: *Holtrop: Die Umlaufgeschwindigkeit des Geldes. (Beiträge zur Geldtheorie. Wien, 1933, a 182—205. old.)*

A forgalmi egyenlet tehát, amint látjuk, bár fontos összefüggést fejez ki, ezt igen tökéletlen alakban adja vissza. Általános fogalmazásában már a pénzmennyiség fogalmát is tökéletlen alakban tartalmazzza, mert figyelmen kívül hagyja, hogy heverő pénz is van, vagyis oly pénz, amely nem lép fel vásárlóan. Ilyen pénz a visszatartott pénz (*thezaurálás*), mely a folyó szükségleten túl az egyének fiókjaiban pihen, vagy csak a bankszámlák egyenlegét növeli a nélkül, hogy a bankok azt kihiteleznék. Igaz, hogy nyugodt időkben ez talán nem oly jelentős összeg, hogy számbavehetően befolyásolná a helyzetet. Legalább is a takarékpénztárakhoz nem szokott mezőgazdasági lakosságnál azonban jelentősebb összeget is kitéhet. Nyugtalan időkben a visszatartott pénz összege jelentős lehet. Ez az összeg pedig nincs hatással az árszínvonalra.¹

A forgalmi egyenlet arra sincsen tekintettel, hogy a *megtakarítások* is befolyásolják a pénz értékét. Ha a bankok ezeket kihitelezik, akkor a megtakarítások növekedése más árakra, t. i. a termelési javak áraira hat, tehát más árakra, mint amelyenekre elsősorban gondolunk, ha a pénzértékről általában szélünk. Ekkor ugyanis inkább a pénz mint jövedelmi egység lebeg szemeink előtt, tehát főképen a pénznek a fogyasztási javakkal szemben való vásárlóerejére gondolunk. A megtakarítások a fogyasztás korlátozásához vezetnek és így csökkentik a fennálló lehetőségekkel szemben a fogyasztási piacokon fellépő pénzmennyiséget, éppen úgy, mint a heverő pénzek.

A forgalmi egyenlet minderre nincsen tekintettel és egy másik hibaforrást is tartalmaz, midőn úgy tünteti fel a dolgot, mint hogyha a hozzá-növekvő pénzmennyiség egyszerre hatna az árakra. Látni fogjuk, hogy ez nem áll. *A hozzá-növekvő pénzmennyiség először a jövedelemelosztásban okoz eltolódásokat és csak ezeken keresztül érinti az árszínvonalat.* E ténynek, vagyis a jövedelmi eltolódásoknak figyelmen kívül hagyása jelentős hiba, mert a pénzmennyiség különbözőképen érinti az árakat, a szerint, hogy mily jövedelmi rétegek részesülnek vásárlóerő-növekedésben.

Mindez nem változtat azonban azon, hogy a pénzmennyiség változása főtenyezője a pénzérték változásának. Ennek hatása különösen erős, ha a pénzmennyiségben jelentős változások aránylag rövid idő alatt következnek be. Ha a pénzmennyiség nagyobb mértékű megnövekedéséről van szó, *inflációról* szélünk. Az infláció a pénzmennyiségnek oly növekedése, mely az *árszínvonalat* érezhetően befolyásolja, azaz emeli. Ez annak a következménye, hogy a javak termelése nem tud lépést tartani a megszorodott pénzmennyiséggel. Ezzel megbomlik a jószágfolyamatok és a pénzforgalom közötti összhang és a pénz az infláció előrehaladásával egyre kevésbé tükrözi vissza a javak világában végbemenő folyamatokat úgy, hogy ezeknek a piacra vetített képe eltorzul.

Az infláció előrehaladásával a pénzmennyiség növekedéséhez egy másik tényező is csatlakozik, mely ugyancsak emeli az árakat és ezzel süllyeszti a pénz értékét. Ez a pénz forgási sebességének jelentős meggyorsulása, mely abból származik, hogy mindenki siet vásárolni, nehogy drágábban kelljen később az árukat megfizetnie. Ennek tulajdonítandó az, hogy *erős inflációban a pénz értéke nagyobb mértékben süllyed, mint amelyen mértékben szaporodik a pénz mennyisége.*²

Az első inflációt az amerikai nemesfémeknek fentemlített, Európába özönlése okozta. Ily esetben *arany*, illetőleg *ezüst-inflációval* állunk szemben. Az 1914/18. évi világháború végén a semleges államokban volt aranyinfláció észlelhető, mert a hadviseő államok aranyért vásárolták termékeiket. Az aranytermelés hirtelenebb emelkedése is okozhat aranyinflációt. Cassel az

¹ Ezt a pénz mennyiségi elmélete is elismeri, de képletében elhanyagolja.

² Az infláció és az árszínvonal közötti összefüggésre nézve v. ö.: Jankovich Béla: A papírpénz inflációja és értéke. (Közgazdasági Szemle, XLIX. évf. 68. köt. 1925., a 3—126. old.)

aranyvaluta korszakára az arany mennyiségnek azt a növekedését, mely normálisnak tekinthető, minthogy a forgalom természet szerű növekedésének felel meg, évi 2·8%-ban számította ki. *Kitchin* e számítást helyesbítve, 3·1%-ról szól,¹ mint amely nem zavarta volna meg az árszínvonalat. Ennél nagyobb évi arany növedék már inflatorikusan hatna e számítás szerint.

Inflációt azonban nemcsak az arany mennyiség nagyobb méretű növekedése okozhat, hanem a bankjegymennyiség és a girális pénz növekedése is. Itt is számolni lehet azzal, hogy a lakosság és a termelés növekedésével a pénz szükséglet is növekszik és a pénz mennyiségnek ezzel lépést tartó növekedése nem okoz árszínvonal emelkedést, hanem közömbös. Ily értelemben szokás *neutrális*, vagyis *közömbös pénzről* beszélni, minek értelme az, hogy a pénz oldaláról az árszínvonal nem lesz ez esetben érintve. Mihelyt azonban a pénz mennyisége ennél nagyobb mértékben növekszik, bekövetkezik az infláció, vagyis az árszínvonalnak a pénz oldaláról való emelése. Minthogy a pénz mennyiség növekedését a hitelek nagyobb mértékű folyósítása okozza, *hitelinflációról* szólnunk ilyenkor, mi a bankpénz korában az infláció leggyakoribb forrása. Ez azonban még mindig kevésbé veszedelmes, mint a *papírpénzinfláció* (kincstári infláció), mely főképen háború idején vagy a háború utáni időkben fenyeget, midőn az állam pénz szükséglete vezet pénz szaporításhoz, ami azért különösen veszélyes, mert a pénz szaporítása ilyenkor már tisztán pénzügyi okokból és nem a közgazdaság közvetlen pénz szükségletéből kifolyólag történik. Az árak emelkedésével kapcsolatban ilyenkor gyakran a részvénytőkék megfelelő növelésére is szükség lépén, *részvényinfláció* is követi a pénzinflációt, ami végeredményben a részvények értékét szállítja le.²

Az infláció ellentéte a *defláció*, mely a pénz mennyiség tervszerű csökkentésében áll. Hatása természetesen az árszínvonal süllyesztése és a pénz érték emelése.

13. A pénzérték változása. A pénz, mihelyt használata általánosul, a gazdasági élet számolási egysége. Áll ez úgy a termelésre, mint a fogyasztásra, mert mindkettő adott árakkal és pénzköltségekkel, illetőleg jövedelmekkel számol. A pénzérték változása megingatja számításainkat és beosztásunkat. Ha pedig ez nagyobb mértékben bekövetkezik, egész gazdaságunk ingatag talajra kerül.

A pénzérték változása, mint tudjuk, származhatik úgy az árak, mint pedig a pénz oldalán végbemenő változásokról. Az árak oldaláról kiinduló hatások főképen a termelési viszonyokban beálló változásokból származnak. Az ily hatások azonban rendesen egyes árukra vagy árucsoportokra szorítkoznak és a pénzértéket — legalább közvetlenül — csak az illető árukkal szemben változtatják meg. Minél szélesebb körben használt és nagyobb számú árukra vonatkozólag változik a pénz értéke, annál jobban tükröződik vissza ez a pénz vásárlóerejében. Ha, mint p. o. háború esetében, a termelési költségek általánosan emelkednek és áruhiány mutatkozik, mert a háborús viszonyok a termelés rendes menetét megakasztják, és a nyersanyagok vagy egyes itthon nem termelt áruk, p. o. gyarmati cikkek behozatalában nehézségek állnak be, ez kihatással van a pénz értékére. A pénzérték általános és hirtelen változását azonban főképen a pénz mennyiség változása idézi elő. Hogy ennek hatásait megismerjük, az infláció okozta pénzérték változás menetét kell megfigyelünk.

¹ Mindkét adatszámítás módjára vonatkozólag l.: Rapport provisoire de la Délégation de For. Genève, 1930., I. 73—90. old.

² Az inflációval foglalkoznak: *F. Bendixen*. Das Inflationsproblem. Stuttgart, 1917. — *Ph. Nicholsen*: Inflation. London, 1919. — *Jankovich B.*: Adalékok a pénz elméletéhez. Budapest, 1925. — *Popovich*: A pénz a háborúban. Budapest, 1926. — *G. Cassel*: Das Stabilisierungsproblem. Leipzig, 1926. — *György Ernő*: Az infláció mérlege. Budapest, 1932.

Mint előbb említettük, a pénzmennyiség megnövekedése nem érinti egyszerre az összes gazdaságokat. Ennek az az oka, hogy az újonnan a közgazdaságba folyó pénzmennyiség egyes egyének vagy csoportok meglevő pénzmennyiségéhez növekszik hozzá és először csak ezek jövedelmét gyarapítja. Ez nem maradhat hatás nélkül a piacra, mert a pénznek nemcsak *objektív csereértéke*, vagyis *vásárlóereje* van, hanem a pénzt mint jövedelmi egységet is értékeljük. Az a jelentőség, melyet az egyén jövedelmére való tekintettel tulajdonít a pénzegységnek, a pénz *szubjektív csereértéke*, vagyis *egyéni értéke*. Hogy ez magas-e vagy alacsony, elsősorban nem az áráktól, hanem az egyén rendelkezésére álló jövedelmi egységek mennyiségétől, vagyis jövedelmétől függ. Akinek nagy a jövedelme, annak a számára egy pénzegység, p. o. egy pengő, csak keveset jelent, míg a szegénynek egy pengő nagy pénz. Ha valakinek jövedelme számbavehetően változik, megváltozik az érték is, melyet a pénzegységnek tulajdonít. Ha ez szélesebb körben bekövetkezik, megindul az a folyamat, mely a pénz objektív csereértékét és az árszínvonalat érinti. Azok az egyének ugyanis, kiknek jövedelme növekedett, emelik fogyasztásukat és nagyobb árumennyiséget akarnak maguknak biztosítani. Ezt a célt azonban az adott viszonyok között csak úgy érhetik el, ha több pénzt kínálnak az árukért. Ezt meg is teszik, mert hiszen most kevesebbre értékelik jövedelmük növekedése folytán a pénzegységet. Ily módon a pénz szubjektív csereértékének egyesek számára való csökkenése kihat a piacra és megindítja az árak emelkedését, csökkentve ezzel a pénz vásárlóerejét. Az árak kölcsönös összefüggésénél fogva azután az áremelkedés mind szélesebb körre terjed ki.

E folyamat szemlélése mutatja, hogy miért nem következik be az, amit a forgalmi egyenlet alapján elvárnánk, t. i., hogy minden áru ára egyszerre a megnövekedett pénzmennyiségnek megfelelően emelkedik. A megnövekedett pénzmennyiség ugyanis nem egyszerre és nem is minden árunál egyformán okoz keresleti növekedést. Először csak azoknak az áruknak az ára emelkedik, melyeket a jövedelmi emelkedésben részesülő csoportok nagyobb mértékben keresnek. A többi áruk csak később és csak abban a mértékben követik az áremelkedő irányzatot, amilyenben a hozzá növekvő pénzforgalom mások jövedelmét is növeli és ezzel ezek kereslete is emelkedik.

Ha biztosítva volna, hogy minden jövedelmi ág — bár némi időbeli eltolódással — egyformán részesül az új pénzmennyiségben, akkor átmenőleg volnának ugyan eltolódások, de mire megszűnik a pénzszaporítás és az egyensúly helyreállt, mindenkinek helyzete ugyanaz volna ismét, amely volt a folyamat megindulása előtt és a változás csak abban állna, hogy most mindenki nagyobb pénzjövedelmet élvez és ugyanoly arányban emelkedik minden ár is. Ez azonban nincsen így. Először is azért, mert az egyes jövedelmi ágak nem egyformán alkalmazkodnak a pénzmennyiség változásához, másodszor pedig az átmeneti időben heves jövedelmi küzdelmek folynak, melyek erősítik a jövedelmi eltolódásokat.

Hogy ezt megértsük, csak arra kell gondolnunk, hogy a hozzá növekvő pénzmennyiség elsősorban bizonyos vállalkozók kezébe folyik, akár bankhitelek, akár kincstári megrendelések alakjában. De még, ha nem is így történnék, hanem p. o. a tisztviselői fizetések javítása céljából, vagy a munkanélküliség enyhítése céljából fordulna valamely állam inflációhoz, akkor is mielőbb a vállalkozás érezné meg a nagyobb árukereslet hatását. Az árak emelkedése ugyanis élénkíti a vállalkozási kedvet és ezzel a munkabér és a tőkekamat is emelkednek, mert a munka és a tőke iránti kereslet növekszik. A vállalkozók eleinte nagy nyereséggel dolgoznak, mert az árak emelkedéséhez könnyen alkalmazkodnak. Ha termelési költségeik egyes árak emelkedése folytán emelkedtek, igyekeznek ezt továbbhárítani cikkeik fogyasztóira. Ennek a készárunknál kezdetben nincsen akadálya, minthogy lassankint a többi jövedelmek is növekszenek. A fogyasztók ellenállóképessége az áremelkedésekkel szemben különben is gyenge, mert csupán fogyasztásuk megszorításával védekezhetnek.

A fogyasztók azonban termelői, munkás, tőkés vagy földbirtokos minőségükben szerzik jövedelmüket és idővel ebben a minőségükben igyekeznek életszínvonalukat megvédeni. Ezzel jövedelemeloszlási küzdelem indul meg. A munkások béremelést követelnek és a vállalkozók, ha tele vannak megrendelésekkel, azt nehezen utasíthatják vissza. Mint említettük, a kamat is emelkedik a megnövekedett tőkekereslet folytán. Így azután lassankint a vállalkozók termelési költségei oly mértékben kezdenek emelkedni, hogy azt nehezen lehet továbbhárítani.

Ha nagyobbfokú inflációról van szó, akkor e tünetek erősen fokozódnak és az infláció előrehaladásával a pénz forgási sebessége erősen növekszik. A folytonos áremelkedések folytán az emberek sietnek vásárolni, hogy a várt áremelkedést megelőzve, még alacsonyabb áron szerezhessék meg az árukat. Ez ugyan élénkíti az üzleti életet, de lassankint a termelés feltételeit aláássa. Az infláció előrehaladásával hosszabb időre nem lehet előre számolni és hosszabb időt igénylő beruházások, mint p. o. az építkezés, egészen megakadhatnak. Az üzérkedés mind jobban tért foglal, mert ilyenkor evvel lehet a legnagyobb nyereségeket csinálni. Így azután az egész gazdasági élet egészségtelen talajra kerül, míg összeomlások, a bankok kimerülése és egyéb nehézségek véget nem vetnek az inflációnak.

A baj az, hogy az infláció önmagát erősítő folyamat; egy spirálishoz szokták hasznosítani, mert az árak folytonos emelkedése a pénzszükségletet is erősen növeli és ezzel folyton és fokozott mértékben szükségessé teszi a pénzmennyiség további növelését. A vagyonosok, különösen az üzérkedéssel meggazdagodott rétegek, dologi értékekbe, föld- és háztulajdonba igyekezzenek vagyonukat befektetni, fölverve ezzel az ingatlanok értékét, részben pedig, ha szabad forgalom áll fenn, a külföldre viszik vagyonukat (*tőkemenekülés*).

Ilymódon az infláció nemcsak erős jövedelmi eltolódásokhoz vezet, melyek leginkább hátrányosak a fixfizetésű tisztviselőkre és a birtokaikat hosszú időre szóló bérletek útján értékesítő birtokosokra, hanem a záloglevél- és kötvénybirtokosokra és járadékosokra nézve is. Együttal nagyméretű vagyoneltolódások is következnek be, mert a pénzvagyon elértéktelenedik és az üzérkedési nyertesek birtokszerzése emelkedik.

14 A pénzürték változásának mérése. A pénz értéke veltaképen állandóan változik, mert a termelés és fogyasztás viszonya, valamint a jövedelemeloszlás is állandóan változnak. Csekélyebb változások azonban kevésbé érezhetők és így rövid időközökre nézve, állandónak tekinthetjük a pénzürtéket.

Másképp áll a dolog akkor, ha a pénzürték gyorsan változik. Ez infláció esetén szokott bekövetkezni. Ekkor az árak hirtelenül emelkednek, ami érzékenyen érinti a közgazdaságot. Ez vetette fel a pénzürték mérésének gondolatát. Első pillanatra ez nem is látszik nehéznek, ha az árakról megfelelő nyilvántartásokkal rendelkezünk. Csak egy kiindulási pontot kell választanunk, mellyel az árak további alakulását összehasonlítjuk és akkor látjuk, hogy általában emelkedtek vagy süllyedtek, vagy pedig nagyjában állandóak maradtak. Ezen az egyszerű elgondoláson nyugszik az *árindexek* készítése. E számsorok *indexszámok* elnevezése alatt ismeretesebb, bár *indexszámokat* (*jelzőszámokat*, t. i. a változást feltüntető számokat) a termelés mennyiségére, a forgalom nagyságára és egyéb változásokra vonatkozólag is szokás újabban készíteni. Az *indexszámok* az alapul választott év vagy évek átlagához (*indexbázis*) viszonyítva mutatják a pénzürték változását.

Közelebbről tekintve, az árindexek szerkesztésének kérdése nem olyan egyszerű, mint ahogy első pillanatra látszik. Nem arról van ugyanis szó, hogy csupán egyes árváltozásokra legyünk tekintettel, hanem az árak általánosságára kell figyelmünket irányítani, ha a pénzürték változásáról akarunk valamelyes képet nyerni. Ezért ú. n. *általános árindexet* (*generálindexet*) kell szerkesztenünk, ami az egy időpontban észlelt árak átlagolásával történik. Az ily index felépítése az egyes árakból indul ki. Az egyes árak több évre való

adatait, az ársorokat, az áruk neve szerint csoportokba vonjuk össze. Így születnek meg a *csoportindexek*, amelyek p. o. az élelmiszerárak, a lakbérek, a ruházkodási cikkek stb. árának átlagolásából származnak. Ezeket vonjuk össze újabb átlagolással az általános árindexben.

Ha valóban az összes áruk árára kiterjesztenők figyelmünket, akkor indexünk tényleg visszatükrözné a pénznek az árukkal szemben bekövetkezett értékváltozását. De eltekintve attól, hogy az egyes áraknak minden *mérlegelés*, azaz a termelés és a fogyasztás szempontjából való jelentőségük figyelembevétele nélkül való átlagolása nem adna megfelelő képet a pénzérték eltolódásairól, még mérlegelés mellett sem volna a kép teljes, mert a pénzért nemcsak szorosabb értelemben vett árukat, hanem szolgáltatásokat is vásárolunk. Ha ezeket — megfelelő mérlegeléssel — figyelembe vesszük, közelebb jutunk feladatunk megoldásához. Az árstatisztikának azonban természetesen megvannak a maga korlátai, mert az összes árak állandó megfigyelése szinte lehetetlen és így mindig csak korlátozott számú árak vehetők figyelembe.

Megfelelő árindexek szerkesztésének vannak azonban egyéb nehézségei is. Ha mérlegelni akarjuk az árindex tételeit az illető áruknak jelentősége szerint, általános index készítésénél ezek forgalmazott mennyiségét is ismernünk kell. Ez egyes fontosabb áruknál lehetséges, de igazán széleskörű indexnél sok oly áru is fordul elő, melynél ily adat nem áll rendelkezésre. Továbbá az egyes árak — és természetesen az egyes áruk forgalmának volumenje is — vidékek szerint is nagy szóródást mutatnak, mi az általános index szerkesztésénél egyszerűen figyelmen kívül marad, pedig, hogy csak egy példát említsünk, a fővárosban és egy vidéki városban úgy az árak, mint az áruk forgalmazott mennyisége igen lényegesen eltérnek egymástól. Ezek megfontolása mutatja, hogy — nem is szólva az árfelvételek tökéletlenségéből származó pontatlanságról — az általános árindex a hibaforrások egész raját rejtje magában.¹

Maga az áruk mérlegelése nemcsak az előbb említett okból nehéz, hanem azért is, mert két lehetőség között kell választanunk, melyek mindegyike mellett lehet érvelni. Mérlegelhetünk ugyanis a kiindulási évben, vagy években forgalmazott áruösszetétel, vagy pedig a második időpont szerinti áruösszetétel alapján. Az első esetben a *Laspeyres*-féle indexformulát kapjuk, mely a két időpont árait p_1 és p_2 -vel, az első időpont árumennyiségeit pedig q_1 -el, a másodikat q_2 -vel jelezve, a következő alakot nyeri:

$$\frac{\sum p_2 q_1}{\sum p_1 q_1},$$

míg a második esetben a *Paasche*-féle indexformulát nyerjük, melynek kifejezése

$$\frac{\sum p_2 q_2}{\sum p_1 q_2}$$

A kettő között nehéz választani, mert az első azt mutatja, hogy milyen volna a pénzérték, ha a fogyasztott áruk összetétele a második időpontban is ugyanaz volna, mint az első időpontban, a második pedig azt, hogy milyen a pénzérték annak figyelembevételével, hogy az áruk fogyasztásában eltolódás következett be. Az utóbbi realisabb, de már a pénzérték eltolódásának hatása is érvényre jut benne, mert az áruk fogyasztásában való eltolódás már, legalább is részben — hogy milyen részben, ez nem állapítható meg az indexből — a pénzérték változásának következménye.

¹ Az indexszámok készítésére vonatkozólag l. *G. Haberler: Der Sinn der Indexzahlen. Tübingen, 1927. — Irving Fisher: The Making of Index Numbers. New York, 1922.*

Az általános árindex sok irányú tökéletlensége ellenére is mindenféle készítenek ily indexet. Ennek az az oka, hogy a megoldás nehézségei dacára sem mondhatunk le arról, hogy legalább megközelítőleg képet nyerjünk a pénzérték változásairól. Ennek gyakorlati szempontból is sok irányban van jelentősége. Így p. o. ismernünk kell a pénz elértéktelenedésének mértékét, ha egy inflációs korszak után a fennálló tartozások átértékeléséről (*valorizálásáról*) akarunk gondoskodni. Egyébként a felsorolt hiányok aránylag legkisebb mértékben az ily célokra használatos *nagykereskedelmi indexnél* mutatkoznak, melynek készítéséhez pontosabb adatok állnak rendelkezésre. A nagykereskedelmi árnál a szóródás is kisebb és a mérlegelés is sokszor könnyebb. Az említett tökéletlenségek sokkal nagyobb mértékben lépnek fel a *kiskereskedelmi indexnél*, mely a fogyasztók által fizetett árak alapján készül.

Valamely jelenségről alkotott általános képnek mindig megvannak a maga hátrányai. Így van ez természetesen az általános árindexnél is. Minél szélesebbkörűen és tökéletesebben van szerkesztve, annál jobban tükrözi vissza a pénzérték változását a maga számszerűségében. De az élet számára nem e számszerű eltolódás fontos a maga elvontságában, hanem az, hogy milyen hatással van e változás a gazdasági élet egyes tényezőire, a fogyasztásra és a termelésre. Ha ez iránt érdeklődünk, részben szűkíteni kell az index körét, közelebbről vonatkoztatva azt arra a térre, melyre a pénzérték változásának hatását vizsgálni kívánjuk, részben pedig más módszerekhez is kell folyamodnunk, melyekre mindjárt rátérünk.

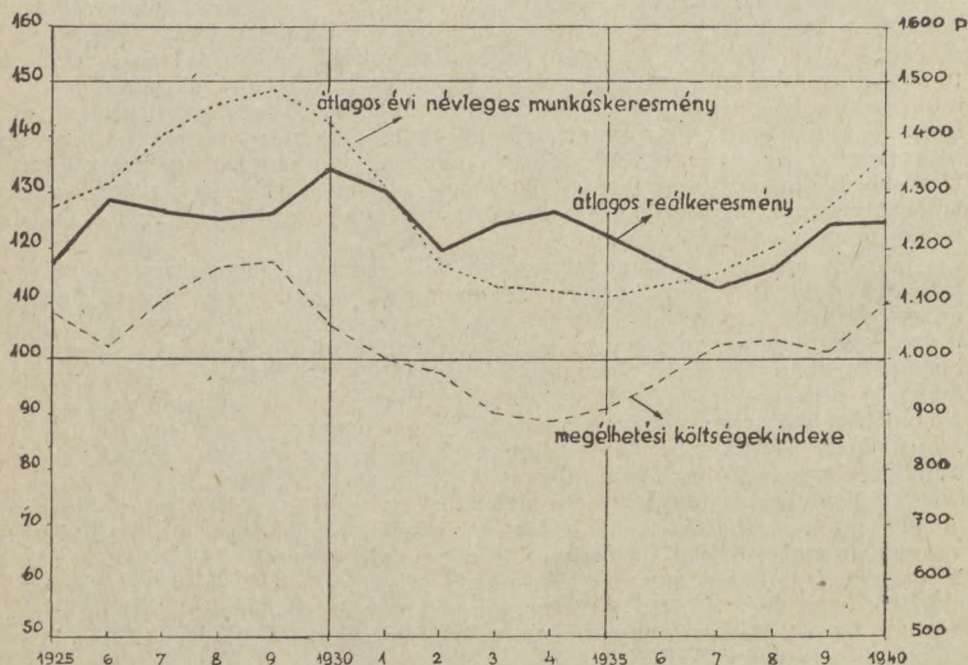
Mielőtt ezt tennők, hangsúlyoznunk kell azonban, hogy egymástól távolabb eső időközökre vonatkoztatva az árindexek meglehetősen elvesztik értelmüket. Mihelyt ugyanis a közgazdaság általános folyása, a fogyasztás és a termelés szerkezete lényegesen megváltoznak, új árak lépnek fel és a fogyasztási szokások gyökeresen megváltoznak, továbbá az árrendszer (viszonylagos árak) lényegesen eltolódik, úgy, hogy az árúknak a régi alapon való összehasonlítása már nem tükrözi vissza az életet a maga valóságában. Ez az oka annak, hogy ilyenkor az alapot (index basisát) is változtatni szokták és új alaphoz viszonyítják az árak változását.

15. Névleges és tényleges jövedelem. A pénzérték változása elsősorban abból a szempontból kelti fel érdeklődésünket, hogy milyen következményei vannak az emberek életlehetőségei, életszínvonala szempontjából. Ezt az általános árindexből csak nagyon tökéletlenül lehet kiolvasni, mert ez csak egy objektív ténytet fejez ki, t. i. azt, hogy a pénzegységből mennyit kell bizonyos árukért fizetni. Ahhoz, hogy tudjuk, milyen színvonalon élhet valaki, a jövedelmét is ismernünk kell.

A munkamegosztásra alapított közgazdaságban a jövedelmek pénzben keletkeznek. Pénzben kézhez vett jövedelmünk azonban csak *névleges jövedelem*, *pénzjövedelem*, és magában nem mértéke életszínvonalunknak, mert ez még mástól is függ, t. i. a pénz vásárlóerejétől, vagyis az árszínvonalától. Az árak ismerete nélkül pénzbeli jövedelmünknek nincsen határozott értelme. Ezt csak a fennálló árakkal egybevetve kapja meg. Azt, hogy mit jelent pénzjövedelmünk, csak akkor határozhatjuk meg, ha mindkét tényezőt, a pénzjövedelmet és a pénzértéket egybevetjük. A kettőnek összefüggése az, amit *tényleges* vagy *reáljövedelemnek* nevezünk.

Ha arról akarunk tájékozódni, hogy bizonyos csoportok, p. o. a szakmunkások, a napszámosok stb. reáljövedelme miképpen változott bizonyos időközben, mindenekelőtt *jövedelmi indexet* kell szerkesztenünk. Ha p. o. valamilyen csoportba tartozó munkás reáljövedelmének alakulását akarjuk megfigyelni, *bérindexet* kell készítenünk. Ez azonban csak egyik összetevője a reáljövedelemnek. A másik az árindex. Ha azonban e célra az általános árindexet használjuk, akkor kevésbé élethű képet kapunk, mert az általános indexben sok oly árunak az ára is szerepel, melyet a munkások egyáltalában nem fogyasztanak. Igyekeztek tehát oly indexet összeállítani, mely a munkások részéről fogyasztott áruk árából készül. Ez a *létfenntartási* vagy *megélhetési index*.

A megélhetési indexnél a mérlegelésnek alapjául az az eljárás kínálkozik, hogy egy bizonyos nagyságú, p. o. ötfagú munkáscsalád szükségletét vesszük alapul. Itt tehát azt igyekszünk megállapítani, hogy egy munkáscsalád évi szükséglete árukban mily összegért szerezhető meg két vagy több időpontban. Ezzel az árak változása a fogyasztott, azaz szükségelt árumennyiséggel mérlegelve képezi az árindex számításának kiindulási pontját. Ha a számításban feltételezett árumennyiség megszerzése több pénzt igényel, mint az előbbi időpontban és a bér nem változott ennek megfelelően, a munkás reáljövedelme csökkent. Névleges jövedelméért ugyanis most kevesebb szükségleti cikket fogyaszthat. Ez szemmel láthatóvá válik, ha a bérindexet és a megélhetési indexet egymás mellett tüntetjük fel.

8. ábra.

A 8. ábra a magyar gyáripari munkások reálbérének alakulását mutatja az 1925–1940. évek vonatkozásában. A számítás alapjául a pengőnek 1913. évi vásárlóerejét vettük. A munkások pénzben kifizetett keresetének 1929-től jelentős süllyedése ellenére is, mint látjuk, 1929-től 1930-ig még emelkedett a reálbér a megélhetési költségek erős csökkenése következtében és ugyanezen okból emelkedett az átlagos reálkeresmény 1932-től 1933-ig. A bérek további csökkenése csak ezután süllyesztette a reáljövedelmet, mely irányzatot erősítette a megélhetési költségnek 1934-től lassan, majd később erősen mutatózó emelkedése.

Az ilyen módon szerkesztett megélhetési index és a bérindex összevetése — megfelelő pontosságot feltételezve — jól fejezi ki annak a néposztálynak életszínvonalváltozását, melynek fogyasztását az index mérlegelésénél alapul vettük. E rétegre nézve megadja tehát a reálbér változását, vagyis azt, hogy az alapul vett áruösszetételből többet vagy kevesebbet vásárolhat-e a munkás béréért az árváltozások után. A megélhetési index változása megadja nekünk

azt a számot, mellyel a bért meg kellene szorozni vagy elosztani, hogy a munkás előbbi életmódját folytathassa.

A reáljövedelem változásainak e módszerrel való megfigyelése természetesen nemcsak a munkásokra, hanem más néprétegekre is kiterjeszthető. Alkalmás e módszer p. o. arra is, hogy az árváltozásoknak a tisztviselők élet-színvonalára való hatását megvilágítsa. Ha csupán egy megélhetési indexet használunk, akkor annál inkább eltávolodtunk a valóságtól, minél jobban különbözik a vizsgált réteg fogyasztása a létfenntartási indexnél alapulvett jószágmennyiségtől. Minden lényegesen különböző jövedelmi réteg számára külön megélhetési indexet kellene tehát készítenünk, ha pontosak akarunk lenni.

A megélhetési index alkalmazásának azonban nemcsak az a hibája, hogy csak egy bizonyos életszínvonal számára érvényes, hanem az is, hogy a valóságban az árak változásával a fogyasztott áruk összetétele is változik, mi a határozott jószágösszetételből kiinduló indexnél figyelmen kívül marad.

Az életszínvonal változásait más módszerrel is megfigyelhetjük. Ha t. i. a munkásokat vagy tisztviselőket rábírjuk arra, hogy pontosan feljegyezzék bevételeiket és kiadásait, ezekből a háztartási számadásokból kitűnik az, hogy életfeltételeik hogyan változtak az idők folyamán. E módszert *Ducpetiaux* és *Le Play* kezdeményezték és azóta mindenfelé készülnek ily felvételek. A háztartási statisztikák teljesen feltárják a való helyzetet, feltételezve természetesen ismét azt, hogy pontosan készülnek. Minden részletre kiterjednek és így sok tanulságot nyújtanak.

Engel száz statisztikus ezen az alapon világított rá arra, hogy a szegény néprétegek jövedelmük túlnyomó részét az élet legelemibb szükségleteinek ki-elégítésére fordítják. Megállapításai szerint Szászországban 1857-ben a munkáscsaládok jövedelmének 62%-a élelemre, 16%-a ruházatra, 12%-a lakásra, 5%-a pedig fűtésre és világításra fordított, tehát a jövedelem 95%-át költötték el a munkások tisztán életük fizikai szükségleteire. Csupán 5% volt tehát az, ami egészségük ápolására, szórakozásra stb. maradt és amit — igen szűk értelemben — szabad jövedelemnek tekinthetünk. Az *Engel-féle törvény* szerint az alacsony jövedelműek jövedelmének messze túlnyomó része tehát nem szabad jövedelem, mert nem ad a fogyasztásban mozgási szabadságot. *Schwabe* a jövedelem felhasználásának egy másik szabályszerűségére világított rá, midőn kimutatta, hogy a lakásra fordított költségek, bár számszerűleg emelkednek, a jövedelem növekedésével a jövedelemnek erősen esökkenő hányadát teszik. Ezt a megállapítást egyébként az élelmi kiadásokra is vonatkoztat-hatjuk.¹

16. Az árollók. Az egyes rétegek gazdasági helyzetét a pénzérték változása nemcsak a maga általánosságában érinti. A munkamegosztás térfoglalásával és a foglalkozások szétválásával ugyanis az emberek különböző csoportjainak helyzetét más-más árak befolyásolják. Érvényesül ez már a fogyasztás terén is, de erősen előtérbe lép azoknak a kereseti tevékenységével kapcsolatban, akik a piac számára termelnek. A mezőgazdák helyzete p. o. javul akkor, ha a mezőgazdasági termények ára emelkedik, de az általuk fogyasztott iparcikkeké változatlan marad.

Ezzel fontosságot nyer az árak egymásközötti viszonyának eltolódása. Ezt az áruk szélesebb körére vonatkozólag oly csoportindexek egymás mellé állítása fejezi ki, melyek valamely gazdaságilag fontos szempont szerinti ár-csoportokra, mint p. o. a mezőgazdasági és ipari árakra vonatkoznak.

¹ E számadásokra vonatkozólag v. ö. *Márki H.*: *Le Play módszere*. Budapest, 1905. — *Illyefalvi I. Lajos*: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest, 1930. — *Albrecht*: *Hanshaltungstatistik*. Berlin, 1912. — *Schriften des Vereins f. Sozialpolitik*. 145–146. köt. München és Leipzig, 1914–1920. — *Les méthodes d'enquête sur les budgets familiaux*. Genève, 1926.

A viszonylagos árak egyes csoportjainak egymással szemben való eltolódását az *árollók* teszik szemléltetővé. Ezeket úgy kapjuk meg, hogy bizonyos időponttól kezdve figyeljük a választott két árucsoport árainak, vagyis a két csoport árindexének egymással szemben való eltolódását. Ha ugyanis lényegesebb eltolódás következett be a két árcsoport között, akkor a kiindulási ponttól kezdve ollószerűen szétnyílik a két index. Ezért szólunk árollóról.

Az árollók elsősorban akkor nyernek fontosságot, ha valamely gazdasági réteg helyzetének az áralakulás folytán beállott változását akarjuk megfigyelni. Ezért keltett oly érdeklődést az *agrárolló*, mely megmutatja azt, hogy a mezőgazdasági árak süllyedése mily kedvezőtlenül befolyásolta a gazdák helyzetét, midőn az ipari árak nemesak, hogy nem süllyedtek megfelelően, hanem még emelkedtek is. Ennek ellenkezője történik akkor, ha a mezőgazdasági árak emelkednek és az ipari árak süllyednek. Ekkor az *ipari olló* keletkezik.

Az árollók kiértékelésénél, azaz jelentőségük megítélésénél azonban óvatosan kell eljárunk. Óvakodnunk kell mindenekelőtt attól a feltevéstől, mint hogyha az árollók kiindulási pontja a két árcsoport helyes vagy normális helyzetét jelentené. A kiindulási pontot magunk választjuk meg és az magában semmit sem mond arra nézve, hogy egészséges volt-e ebben az időpontban a két árcsoport egymáshoz való viszonya. Az árollóból csak annyit szabad kiolvasnunk, amennyit az természeténél fogva kifejezni képes, tehát csupán az eltolódás tényét. Ez azonban már magában véve is megfigyelésre érdemes, mert megmutatja, hogy változott-e és mennyiben az árak egyik csoportjában érdekelték helyzete a kiindulási évihez képest.

Lényeges a helyzet megítélésénél az, hogy p. o. az ársüllyedés az illető termelési ág termelékenységének változása folytán történt-e vagy nem. Ha a termelékenység növekedésének volt következménye az ársüllyedés, akkor az illető termelők helyzete nem rosszabbodott. Így p. o. akkor, amidőn a mult század elején az ipari árak erősen süllyedtek, az ipar helyzete nem romlott, mert a termelési költségek erős csökkenése okozta az árak esését, úgy, hogy a süllyedt árak mellett is bőségesen maradt tér a vállalkozói nyereség számára.

Nemesak a kereseti viszonyok változásának figyelemmel kísérésére lehet árollókat szerkeszteni. Hiszen más, mint az agrár- vagy az ipari árolló is mindig kihat a kereseti viszonyokra. Ilyen p. o. a *kis- és nagykereskedelmi árolló*, mely e két árcsoport egymással szemben való változását mutatja. A szabad és a kötött árak eltolódását — a kartellkérdéssel való vonatkozásban — világítja meg a *kartellolló*. Valamely ország külforgalmi viszonyainak alakulását szemlélteti a behozatali és kiviteli cikkek árcsoportjának bizonyos időközben való feltüntetése. Ez a *külforgalmi árolló*, mely megmutatja, hogy a behozatal és a kivitel egymáshoz való viszonyában milyen eltolódást okozott az árak változása. Ha a kiviteli cikkek árainak erős süllyedésével a behozatali cikkek árainak erős emelkedése következett be, ez nyilvánvalóan károsítja a nemzetgazdaságot.

III. RÉSZ

A nemzetgazdaság

1. A nemzet mint gazdasági alany. A sorsközösség, melyben egy nemzet fiai élnek, kiterjed annak gazdaságára is. Ez gazdasági egységgé teszi a nemzetet, mert az anyagi eszközök korlátolt volta, mely az egyénekre nézve fennáll, a nemzetre, mint egészre vonatkozólag is fennforog. Hogy magasabb céljait elérje, a nemzetnek tehát éppenúgy gazdálkodnia kell, mint az egyéneknek.

Ezt azonban kollektív mivoltánál fogva a nemzet nem teheti azzal a közvetlenséggel, mely az egyéni gazdaságot, sőt a társas vállalatokat is jellemzi. A nemzet gazdálkodása a kebelében működő közgazdaság kereteiben bonyolódik le. A nemzetgazdaságnak egységét a nemzeti sorsközösség és a nemzet tevékenységének állami irányítása adja meg, mely egyéb feladatai mellett a nemzet munkaerejével és vagyonával való gazdálkodást sem hagyhatja figyelmen kívül, mert, miként az egyéneknek, úgy a nemzetnek életlehetőségei is nagymértékben függenek anyagi eszközeitől. Élesen szemünkbe tűnik ez különösen háború idején, midőn a nemzetgazdaság egysége szorosabbra fűződik, mert a nemzeti erőfeszítés fokozása számos jószággal központosított gazdálkodást tesz szükségessé.

A nemzet gazdasága tehát a munkamegosztás alapján működő és a forgalom által egybefűzött egyéni gazdaságok magasabb egysége, mely polgárainak, sőt a területén élő idegeneknek gazdaságát is magában foglalja. Egységét a nemzeti lét mint a társasléti magasabb alakzata biztosítja a maga közös intézményeivel és törekvéseivel.

A piacba beágyazott egyes magángazdaságok alapja a rendelkezésükre álló vagyon, jövedelem, valamint a gazdálkodó egyén munkaereje. Az ember ellátásához szükséges javakkal való kapcsolatuk csak közvetett, mert a pénzforgalmon keresztül jövedelmük felhasználásával jutnak azokhoz. Ezért függesben vannak az árrendszertől. Ezzel szemben a nemzetgazdaság, akár csak a forgalmon kívül álló önellátó gazda, közvetlen kapcsolata javakkal. A maga egészében tekintve független az áraktól és a pénzforgalomtól, mert közvetlenül az ellátásának forrásai az ország természeti kincsei és a nemzet fiainak munkaereje. Míg tehát a forgalom kifejlődésével az egyéni gazdaságok kereseti gazdaságokká lesznek, addig a nemzetgazdaság lényegében önellátó gazdaság.

Ez alól csak egy vonatkozásban van kivétel. A nemzetgazdaságok is folytatnak cserét egymással és ezzel a világ gazdaságba kapcsolódnak, melyben a pénz és az árak befolyásolják a jólétet.

Mínt hogy a nemzetgazdaság — a külforgalomtól, eltekintve — önellátó gazdaság, hatásfokának is más a mértéke, mint a forgalmigazdaságba beágyazott kereseti gazdaságnak. Az utóbbi a pénzforgalomra lévén beállítva, eredményességének mértéke a pénzben kifejezett nyereség. Ezzel szemben a nem-

zetgazdaság eredményessége közvetlenül a *termelékenységben* nyilvánul meg. Ez a mérték független az áraktól, mert a munka- és jóságáldozat és a termelés eredménye közötti viszonyt fejezi ki. A nemzet gazdasági sorsa tehát nem a pénzben kifejezett termelési költségek és az elérhető árak különbözetétől függ, hanem attól, hogy mily fokban képes a renlelkezésére álló gazdasági erőforrásokat új hasznok forrásává tenni. A termelékenység ily módon a maga eredeti mivoltában mint lappangó hasznok valóra váltása lesz mértéke a nemzetgazdaságnak.

Tárgyát illetőleg a nemzetgazdaság azonos a területén működő közgazdasággal; ennek az összesség, a nemzet szempontjából való szemlélete. De a nemzetgazdaság működésében már nem az egyéni gazdaságok közötti csereviszony, hanem a gazdasági élet egészének *megszervezési módja* áll előtérben. Ezért vizsgálatánál más szempontok lépnek előtérbe, mint a forgalmi gazdaság elemzésénél. A nemzetgazdaság ugyanis a maga egészében, mint élő szervezet kíván vizsgálatot, mert az lényegileg oly munkaközösség, mely a nemzet szükségletei fedezéséhez megkívánt javakat teremti elő. Figyelmünket tehát *megszervezésének módjára* kell irányítanunk, melytől működése és hatályossága függ. Kutatnunk kell tehát azokat az erőket, melyek a nemzetgazdaság egységét kialakítják és azokat az alakulatokat és társas képződményeket, melyeket a szervezést eszközölő erők létrehozta.

A bevezetésből tudjuk, hogy a nemzetgazdaság mai szervezetében nem egyszerre keletkezett. Nem tudatosan és nem felülről egységes terv szerint létesített, hanem hosszú történeti fejlődés eredményeként alakult ki. Fejlődésében a nemzetgazdaság az állami élet kifejlődésével és a politikai szervezet kialakulásával áll szoros kölcsönhatásban. Ezért a jogrendszernek és a történelmi tényezőknek döntő szerepük volt kifejlődésében.

A nemzet gazdasági életének megszervezési módja és szervezetségi foka adja meg az egyes nemzetgazdaságoknak sajátos jellegét. A nemzetgazdaságok *szerkezete — struktúrája* — tehát azokból a jellegzetes vonásokból szűrhető le, melyek felépítésének módjában, a termelési ágak egymáshoz való viszonyában, a lakosság jólétének fokában és számos egyéb vonásban nyilvánulnak meg. Könnyen érthető, hogy a nemzetgazdaságok szerkezete számtalan tényező hatása alatt fejlődött ki, mert kezdve a nemzet által elfoglalt területben levő adottságoktól egészen az emberi tényezőig, mely a nemzet fiai életrevalóságában, szorgalmában és tehetségében nyilvánul meg, e tényezők összjátéka alakítja ki a nemzetgazdaság szerkezetét.

Nagy különbségeket találunk a nemzetgazdaságok között a termelési ágak szerepét illetőleg. Egyes országokban a lakosság messze túlnyomó része Bulgáriában p. o. a kereső lakosságnak majdnem 81%-a mezőgazdasággal¹ foglalkozik (*mezőgazdasági vagy agrárországok*). Máshol az ipar és a kereskedelem állanak előtérben (*iparos országok*). Az egyes országok természeti és emberi adottságai szerint a mezőgazdaság és az ipar szerkezete is különbözik. Így p. o. Magyarországon a mezőgazdaságban a szemtermelés áll előtérben, míg Svájcban és Ausztria hegyekkel borított vidékein az állattenyésztés domborodik ki. Az iparban nálunk sokáig a mezőgazdasági ipar, mint a malomipar, a szeszipar, újabban a konzervipar mutattak erőteljes fejlődést, míg Angliában a vas- és széntelepek a tengeri fekvés és az éghajlat által táplált gyapotipar mellett főképpen a vas- és gépipar lendült fel. Az Egyesült Államokban a drága munkaerő folytán keletkezett gépesítésre való hajlam a tömegesen termelhető áruk iparainak kedvezett, míg p. o. erdőkkel borított északi országokban a faipar foglalt jelentősen teret.

¹ A Bulgáriára vonatkozó adat 1926-ból való. Az erősen iparosodott Angliának kereső lakosságából ezzel szemben 1930-ban csak 6,2% volt az arányszám (Anglia és Wales területén).

A közgazdaság szerkezetének jellegét azonban az az elv határozza meg, mely a közgazdaság tagjait összeműködésre vezeti és amelyen részeinek egymásbakapcsolódása nyugszik.

Az az együttműködés és egymásbakapcsolódás ugyanis, melyet a közgazdaság jelent, különböző elveken épülhet fel. Az együttműködés alapulhat *közjogi kényszeren*, amely a személyi alávetettség elvén nyugszik, amint a rab-szolgaság és a jobbágyság korában fennállott, de alapulhatna közvetlen fő-hatalmi intézkedéseken is, mely arról rendelkezik, hogy ki hol és milyen munkát köteles teljesíteni. Ebben az esetben közjogi alapon dől el az is, hogy kinek a termelésből milyen hányad jut. Egészen más elvén nyugszik a nemzetgazdaságnak az a szerkezete, melyet *forgalmi gazdaságnak* nevezünk. Itt nem a közjog dönti el azt, hogy ki hol és hogyan illeszkedik be a közgazdaság együttesébe, hanem forgalmi folyamatok. Feltétele a forgalmi gazdaságnak a magántulajdon intézménye, mert ez az alapja a cserének, melyen ebben a rendszerben a munkamegosztás és az ehhez vezető munkakényszer is nyugszik. Itt tehát a magántulajdonon nyugvó forgalom az alapvető szervező elv, mely eleinte különösen a városi gazdaságban alakult ki az ipar területén, midőn a mezőgazdaság még a közjogi kényszer alapján állott. Győzelemre ezt az elvet a *tőke* vezette, mely a magángazdasági hatalomra támaszkodva elég erős volt ahhoz, hogy ugyanolyan, sőt hajlékonyságánál fogva még eredményesebb összeműködést létesítsen, mint amilyen közjogi alapon lehetséges.

Ezzel megkezdődik a *kapitalizmus kora*.¹ Eleinte mint *korai kapitalizmus* a közgazdaságnak csak egyes rétegeit, főképpen a kereskedelmet érinti, amelyen keresztül azután lassankint az ipart kezdi mindjobban a tőke uralma alá hajtani. Ezzel előttünk áll a *kifejlett kapitalizmus* a nagyipar és egyéb nagyszabású egységek megteremtésével. Folytatást talál e fejlődés a *késői kapitalizmusban*, mely e nagy egységeket tovább tömöríti hatalmas, a tőke által megteremtett szervezetekbe. *Finánckapitalizmusnak* is nevezték ezt a fejlődési fokot, mert a vállalatok tőkével ellátása és a pénztőke lesz a nagybani vállalkozás irányítója.

A tőke szervező erejét az állam is igénybe veheti. A nagyüzemek és a monopóliumok térfoglalása a késői kapitalizmusban ennek útját egyengeti. A kapitalizmus által teremtett termelési módok, a tárgyi termelő tényezők szerepe megmaradnak, de az állam és egyéb közületek vehetik mindjobban kezükbe a termelésnek ezen az alapon való megszervezését. *Allamkapitalizmus*-ról szólhatunk ilyenkor.

A tőke, mint a gazdasági élet szervezésének eszköze, a nemzetgazdaságok oly jellegzetes szervezetét hozta létre, hogy éles különbség van a kapitalisztikus és nem kapitalisztikus nemzetgazdaságok között. Csak Magyarországnak a múlt század ötvenes éveiben létező állapotát kell összehasonlitanunk a mai szervezettel, hogy ezt megértsük. Magyarország földjének egy ötöd része akkor még gazdaságilag ki nem használt terület volt. Nagyobb vállalatok alig léteztek az országban, egy bank — a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank — látta csak el hitellel az üzleti életet, mely kisszerű volt és az ország kivitele főképpen csak mezőgazdasági termékekből és állatokból tevődött össze. Ezzel szemben már a nyolevanas években a nem termő terület öt százalékra zsugorodott össze, bankok és iparvállalatok alakultak és az ipar egyre fontosabb tényezője lett a nemzetgazdaságnak.

¹ A kapitalizmusról v. ö. W. Sombart: Der moderne Kapitalismus, I—IV. köt. 6. kiad. Leipzig, 1924. — U. a.: Die Zukunft des Kapitalismus. Berlin, 1932. — K. Marx: Das Kapital. Hamburg, 1867—1894. — J. Strieder: Zur Genesis des modernen Kapitalismus. 2. kiad. München—Leipzig, 1928; — Müller—Armack: Entwicklungsgesetze des Kapitalismus. Berlin, 1932.

2. A nemzeti vagyon. A vagyon fogalmának eredeti elgondolása nem a nemzettel, hanem az egyénnel kapcsolatos: az egyén gazdasági tehetőségét, anyagi erejét és ennek fokát fejezi ki. Tulajdonképpen vagyonról csak tekintélyesebb mértékű és állandóan rendelkezésre álló anyagi eszközöknél beszélhetünk. Ilyenekkel a nemzet is rendelkezik és ezért a vagyon fogalma a nemzetre is alkalmazható. Míg azonban az egyének vagyonának a forgalmi gazdaságban forgalmi vonatkozása domborodik ki és a vagyonban itt pénzösszegek is szerepelnek, addig a nemzeti vagyon csupán dologi javakból áll, mert a forgalom számai gazdasági vonatkozásban összefűzik ugyan az egyéneket, de a nemzet egésze ezek felett áll és csak más nemzetekkel kerül forgalmi vonatkozásba. Pénzkövetelések és tartozások ezért csak nemzetközi vonatkozásban tárgyai a nemzeti vagyonnak.

A nemzet vagyonát tehát állandóan rendelkezésére álló anyagi eszközei alkotják. Miként az egyéneknél, úgy a nemzetenél is különbséget kell tenni a közvetlenül szükségletkielégítése számára rendelkezésére levő vagyontárgyak, vagyis a *használati vagyon* és a termelésnek szolgáló anyagi eszközök, azaz a *termelő vagyon* között. Az előbbieket nagyságától függően közvetlenül a nemzet életszínvonalának magassága, míg az utóbbiak alkotják a nemzeti jövedelem egyik tényezőjét, tehát annak a jószággyarapodásnak egyik forrását, mely bizonyos időközökben a nemzetnek rendelkezésére kerül.

A nemzeti vagyon egyrészt az ország területén levő *természeti kincsekből*, másrészt *emberi alkotásokból* áll. Az ország földje, bányakincsei — amennyiben vannak —, olaj- és földgázforrásai, vízierői és közlekedési utai a maguk természetadta alakjában tárgyai a nemzeti vagyonnak, de már ezekhez is sok emberi alkotás fűződik, mert sok emberi munkába került oly átalakításuk, hogy mai alakjukban szolgálhassák a nemzeti jólét gyarapítását. Az emberi alkotások általában erősen előtérbe lépnek a művelt nemzetek vagyonában. A házak és különleges célokat szolgáló épületek, a vasutak, utak, hidak, kikötők, a gyárak és a művelődési célokat szolgáló létesítmények egyaránt tárgyai a nemzeti vagyonnak. Hogy ezt megértsük, csak egy földrengés vagy egy háború okozta pusztításra kell gondolnunk, szemünk elé állítva azt, hogy az emberi jólétben milyen veszteséget okoznak ezek. Vagy gondoljunk csak arra, hogy mit veszített Magyarország a trianoni békével, midőn földjének, bányakincseinek, de gyárainak és vasutainak nagyrészt is elveszítette.

Ahogy az egyén életmódjára, sőt szellemi fejlődésének lehetőségeire is befolyással van vagyonossági foka, így van ez a nemzetenél is. A nemzet vagyonos volta számbavehetően megkönnyíti művelődési intézmények létesítését és fenntartását és több időt, valamint alkalmat nyújt a művelődésre, mint amilyenek szegény nemzeteknek általánosságban rendelkezésre állanak. Ezért a nemzeti vagyon gyarapítása, ha nem is a legfőbb, de mindenesetre egyik fontos eszköze a nemzeti célok eredményesebb munkálásának.

Ha a nemzeti vagyon természetét közelebbről vizsgáljuk, könnyen megértjük, hogy a nemzeti vagyon becslése a legnagyobb nehézségekkel küzd. Magának a termelő vagyonnak felbecsülése is igen nehéz, de itt a hozadék alapján még valamelyes támpontjaink vannak. A használati (élvezeti) vagyonnál azonban ezek hiányzanak és így csak a legnagyobb fenntartással fogadhatók az idevágó becslések. Ennek ellenére is nehéz ily becslésekről lemondani, mert a nemzet számára nagyjelentőségű kérdéssről van szó így azután különböző módszerekkel kísérlik meg a nemzeti vagyon felbecsülését.

Az első módszer a *személyi (szubjektív) módszer*, mely abból indul ki, hogy a nemzeti vagyon a nemzetet alkotó személyek vagyonának összesége. Ennek megállapítására a vagyonadót és az örökösödési adót igyekeztek felhasználni ott, ahol ezek megfelelően vannak kiépítve. A személyi módszer tökéletlen, nemcsak azért, mert a nemzet vagyona nem egyszerű összege az egyéni vagyonoknak, hanem azért is, mert az egyéni vagyonok forgalom-gazdasági jellegűek és így ezek összegezése — a tartozások és követelések

nemzeti szempontból egymást kiegyenlítő voltát figyelembe véve — sem mutatja a nemzeti vagyont, melyhez a nem egyének tulajdonában levő vagyontárgyak is tartoznak. Forgalmgazdasági alapokból kiindulva, a becslés — éppen az egyéni vagyonoknak a mai közgazdaságban erősen forgalmgazdasági jellegénél fogva — már munkánk megkezdésénél tele van hibatorrásokkal.

A *tárgyi (objektív) módszer* elvi kiindulási pontja helyes, mert a vagyontárgyakat veszi alapul. Minthogy azonban egy nevezőre kell hozni a legkülönbözőbb jellegű vagyontárgyakat akkor, ha az egész vagyonról képet akarunk nyerni, ez pedig csak forgalmi vonatkozásokban, azaz pénzben kifejezve lehetséges, a nehézségek itt is igen nagyok. Bármily gondos számítás sem változtathat azon, hogy a nemzeti vagyon nem piaci érték.

Ezért a *közvetett módszer* egyáltalában lemond a nemzeti vagyonnak egy számban való összefoglalásáról és különböző jelekből (indiciumbokból) igyekszik a nemzet többé vagy kevésbé vagyonos voltára következtetni, amelyek a jólét főmérőjének tekinthetők. Ez sok szempontból tanulságos, viszont nem tud oly egységes képet nyújtani, mint a nemzeti vagyon becslése.

Magyarország nemzeti vagyonát 1913-ban *Fellner Frigyes*¹ 41·5 milliárd koronára becsülte, melyből számítása szerint körülbelül 61% esett a földbirtokra, bányákra és épületekre, 11·6%-a közlekedési eszközökre és 26·6% az ingó vagyonra. Csonka-Magyarország nemzeti vagyonát ugyancsak ő 1927-ben 32 milliárd pengőre értékelte.² Számításait a tárgyi módszer alapján végezte.

3. A nemzeti jövedelem. Az a jöszágmennyiség, melyet a nemzetgazdaság egy évben termel, a nemzeti jövedelem. Míg a nemzeti vagyon a nemzet rendelkezésére álló termelő javak és használati javak állaga, addig a nemzeti jövedelem az a jöszággyarapodás, melyet eszközei és a természet öröinek segítségével a nemzet munkája létrehoz. A nemzet termelői vagyona alapvető tényezője ugyan e jöszággyarapodásnak, de éppoly mértékben tényezője a nemzeti jövedelemnek a nemzet fiainak szorgalma és találékonysága is.

Némelyek ezért az embert is a nemzeti vagyon alkatrészének tekintették. Ez azonban téves, mert az ember csak a rabszolgaság korában volt vagyontárgy. A fogalmak összezavarásához vezet, ha az embert vagyoni alkatrésznek tekintjük, mert az ember a gazdaságnak nem tárgya, hanem alanya és mint ilyen, a jövedelem élvezője. A való tényállás az, hogy az embertől függ a rendelkezésére álló anyagi eszközök kihasználása és így az is, hogy milyen jöszággyarapodást képes egy nemzet földjéből, egyéb természeti erőiből és anyagforrásaiból kitermelni. Svéje lakossága jelentős anyagi jólétre tudott szert tenni bizonyos vonatkozásokban mostoha természeti adottságai mellett, míg p. o. a cári Oroszországnak ez tetemes természeti kincsei dacára sem sikerült.

A nemzeti jövedelem a föld hozamából, a bányák kiaknázásának eredményéből, a gyárak és egyéb iparüzemek termékeiből és egyéb, az emberi jólétet gyarapító teljesítményekből tevődik össze. Meghatározására lehetne a komolyabb bírálatot is kiálló támpontokat nyerni, ha tisztán az anyagi termelés értékére, mint az őstermelés hozamára és az ipar termelésére szorítkozhatnánk számításainkban. Ezzel azonban csak a nemzeti termelés hozamát tudjuk megállapítani, azaz a nemzet által egy éven belül termelt anyagi javak mennyiségét, de mindenesetre annak csak egy részét, amire a nemzeti jövedelemnél gondolni szoktunk. Figyelmen kívül maradnak ugyanis itt a nem anyagi természetű javak, nevezetesen olyan szolgálatok is, melyek, mint a közlekedés, a hitel és a biztosítás szolgálatai, szintén tényezői a nemzet anyagi gyarapodásának. Ezért újabban erősen kiterjesztették a nemzeti jöve-

¹ Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. Budapest, 1913.

² Csonka-Magyarország nemzeti vagyona. Budapest, 1929.

delem fogalmát, igyekeztünk felölelni mindazokat a teljesítményeket, melyek nem anyagi javakban testesülnek meg, de gyarapítják a nemzeti jólétet.¹ Így p. o. a közszolgálati alkalmazottak, sőt a háziasszonyok munkáját is hozzászámítják a nemzeti jövedelemhez.² Könnyű belátni, hogy ily tételek becslése mily nehéz és mennyi hibaforrást tartalmaz. Így p. o. egyes becslések a közszolgálati alkalmazottak teljesítményeit a fizetett adókkal egyenlősítik, a háztartási munkák pedig a svéd becslés szerint 20%-kal növelik a nemzeti jövedelmet, míg a magyar becslés szerint csak körülbelül 4%-át teszik a nemzeti jövedelemnek.³

Eltételezve azonban a becslésnél felmerülő nehézségektől, az ily számítások elvi alapja is erősen vitatható. A kérdés ugyanis az, lehet-e a jövedelem fogalmát, mely fogalomgazdasági fogalom, a nemzetgazdaságra alkalmazni? De még ha erre igenlőleg válaszolunk, akkor is kérdéses, helyesen járunk-e el akkor, ha a nemzeti jövedelmet a nemzetnek egy évben rendelkezésére álló élvezetekkel azonosítjuk.⁴ A jövedelem nem a nyújtott élvezeteket jelenti, hanem csak az eszközöket, melyek élvezetek megszerzésére rendelkezésünkre állnak. A nemzeti jövedelemnek is erre kell vonatkoznia, mert a nemzet teherösségének fokát kell kifejeznie. A legtöbb kérdésnél, mely a nemzeti jövedelem becslésével összefügg, erre gondolunk. Így van ez p. o. akkor, ha a nemzeti jövedelemből akarunk a nemzet teherviselési képességére következtetni, vagy pedig, ha azt akarjuk vizsgálni, hogy anyagi helyzete évek folyamán miképpen változott. Félreértjük tehát a kérdést és helytelenül alkalmazzuk a jövedelem fogalmát, ha a nemzet rendelkezésére álló élvezeteket összegezzük nemzeti jövedelem címén. Az élvezet a számbeli mérésnek már az egyérré nézve sem hozzáférhető és még kevésbé a nemzetre, mint egészre vonatkozólag. Nem is szólva arról, hogy a közbiztonság vagy a nemzeti biztonság mérhető-e a rendőrség, illetőleg a katonaság fenntartására fordított kiadásokkal, kétséges, helyesen járunk-e el, ha ezeket a nemzeti jövedelemhez számítjuk?

A felhozott aggályok azonban nem akadályozhatnák meg annak elismerésében, hogy a nemzeti jövedelem becslése hiányos marad akkor, ha egyszerűen mellőzzük azoknak a foglalkozásoknak a hozamát, melyek nem termelnek anyagi javakat. Hiszen kétségtelenül ezek is tényezői a nemzeti jólétnek, ha természetük más is, mint az anyagi javaké. Sőt a nemzeti jövedelemnek egyik kiváló kutatója, *Colin Clark* arra mutatott rá, hogy a kereskedelem és közlekedés, valamint egyéb szolgálatok nyújtása foglalkoztatja a közigazdaság magasabb fejlettségi fokán a lakosság növekedő hányadát. Ezért fenntartva azt az álláspontot, hogy az anyagi javakra vonatkozó becslésnek megvan a maga különös jelentősége, belenyugodhatnak a nemzeti jövedelemnek szélesebbkörű alapon való megállapításába is, annál is inkább, mert ma a legtöbb becslés ezen az alapon áll és így nemzetközi összehasonlítást csak ezen az alapon végezhetünk.

Ha nem akarunk megelégedni a nemzeti jövedelem szűkebb fogalmával, mely a nemzet anyagi termelésének hozamára szorítkozik — persze szintén pénzben kifejezve — és a nemzet jóléti fokát akarjuk mérni, akkor leghelye-

¹ V. ö. *Matolcsy M. és Varga I.*: A magyar nemzeti jövedelem 1924—25-ben, 1936—37. Budapest, 1938. — Továbbá: *Wages, Cost of Living and National Income in Sweden 1860—1930. I—III. köt. London, 1937.* — *Das Deutsche Volkseinkommen vor und nach dem Kriege. (Einzelschriften zur Statistik des Deutschen Reiches. 24. sz.) Berlin, 1932.* — *Studies in Income and Wealth. New York, 1937—1939.* — *C. Clark: National Income and Outlay of Australia. Sidney és London, 1938.*

² Az utóbbit találjuk a nagy gondal készült előbbi magyar munkában is

³ Ennek oka nyilvánvalóan a háztartási alkalmazottak bérében való különbség a két országban, mert a háztartási munka értékét a bérek alapján veszik számításba.

⁴ E kérdésre is kitér: A nemzeti jövedelemszámítás és adóstatistika munkaproblémái. Budapest, 1938.

sebb a jólét fokát jellemző számokhoz fordulni, melyek, mint bizonyos cikkek fejenkénti fogyasztása, a lakásviszonyok és egyéb hasonló adatok megbízhatóbb képet adnak arról hogy a jólét milyen fokán áll egy nemzet, mint a nemzeti jövedelemre vonatkozó általános becslések.

Egyébként a nemzeti jövedelem becslésének is kétféle módszere van: a *tárgyi* és a *személyi módszer*. Az első a különböző termelési ágak hozamának értékei alapján indul el, míg a második az egyének pénzjövedelmeit igyekszik összegezni, leszámítva természetesen a jövedelem megszerzésének költségeit. Az utóbbi módszer főképen csak ott alkalmazható, ahol az adóstatisztika fejlett.

Magyarország nemzeti jövedelmét *Felner Frigyes* az 1926—1928. évek átlagában 4383 millió pengőben számította ki,¹ míg számítása szerint 1913-ban a Csonka-Magyarország területének nemzeti jövedelme 2660 millió aranykoronát tett ki. A pénzürték változása folytán azonban a két adat, mint *Felner* is megjegyzi, csak nagy óvatossággal hasonlítható össze. Az 1926—1928. becslés szerint a magyar nemzeti jövedelem 49·4%-a származott az őstermelésből és 37·1% az iparból. *Matolcsy Máttyás* és *Varga István* számítása szerint 1926—27-ben a magyar nemzeti jövedelem 5618 millió pengő volt,² 1935—36-ban pedig a közbejött gazdasági pangás folytán 3988 millióra csökkent. E számításban a háztartási munka is bennfoglaltatik. Egy másik számítás 1935-ben (háztartási munka nélkül) csak 3026 millióra, 1939-ben pedig 3849 millió pengőre becsülte a magyar nemzeti jövedelmet.³

A nemzeti jövedelmek széleskörű összehasonlítását kísérelte meg *Colin Clark*.⁴ Számításában egy nemzetközi egységnek nevezett mértéket vett alapul, mely az egyes nemzetek jövedelmét egy dollár 1925—1934 közötti vásárlóerejében fejezi ki. Ezen az alapon az Egyesült Államokban a fejenkénti jövedelem 1381 nemzetközi egységet tett ki, míg az egyébként gazdagnak tartott Svédországban éppen csak ennek a felét. Számítása szerint 1000 egységen felül Európában csak Anglia és Svájc vannak, Hollandia csak 855, Franciaország 684 és Németország 646 egységgel szerepelnek, míg Magyarország fejenkénti jövedelme nemzetközi egységekben kifejezve 359, de Litvániáé már csak 207. Az egész világ jövedelmét 254·4 milliárd nemzetközi egységre becsülve, ebből közel a fele négy nagy országnak (Egyesült Államok, Anglia, a mai Németbirodalom és Franciaország) jut, míg a nagy terjedelmű Kínára 22 és Oroszországra csak 17·5 milliárd esik. Azt is megállapítja *Colin Clark*, hogy a világ 2 milliárd lélek feletti lakosságából csak 200 millió lélek élvez 1000 nemzetközi egységet elérő jövedelmet, míg jóval több, mint a fele a Föld lakóinak fejenként csak 200 nemzetközi egységnyit kitevő jövedelméből kénytelen megélni.

4. A tőkeképződés. A gazdaság sohasem egy változatlan rögzített állapot, hanem mindig egy folyamat, mely jószágok megszerzéséből, fel- és elhasználásából áll. Már *Quesnay* az élő testhez hasonlította, melyben folyamatos anyagcsere megy végbe. A nemzetgazdaság is ily folyamat, melyben a javakat termelik és felhasználják. A termelés maga is javakat igényel, mert az is átalakulási és átalakítási folyamat. A nemzeti jövedelem az, amiből a nemzetnek felmerülő szükségleteit fedeznie kell. Ez az, ami polgárai megélhetésének biztosítására rendelkezésre áll és minél nagyobb a nemzet jövedelme, annál nagyobb a jólét, annál magasabb az életszínvonal. Ha azonban a nemzet egész jövedelmét felélné, akkor megakadna a termelés. A *nemzeti jövedelem egy részét tehát nem szabad elfogyasztani*, hanem a termelés további folyamának biztosítására kell szánni. Ennek eszköze a nemzeti jövedelem egy részének *tőkévé* való átalakítása. Ebben tehát a nemzetgazdaságnak ugyanúgy kell eljárnia, mint az egyéni gazdaságoknak.

¹ Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme. Budapest, 1930.

² A fent nevezett szerzők e. i. m.

³ *Gidófalvy Elemér*: A magyar nemzeti jövedelem újabb alakulása. Magy. Stat. Szemle, XIX. évf. 1941. 19. old.

⁴ *Colin Clark*: l. i. m. a 41., 56. és 57. old.

Amit a jövedelemből nem fordítunk fogyasztásra, abból *megtakarítás* lesz, vagyis erőtartalék, melyet termelésünk *karbantartására* és *bővítésére* használhatunk. Természetbeni gazdálkodásnál e folyamat közvetlen. A fogyasztási javak előállításától elvont anyag a termelésben használható fel és a kellő módon kikészített konzerv, hűtőberendezéssel romlástól megóvott élelem felhasználható arra, hogy munkaerőnket eszközök előállítására fordítsuk, a helyett, hogy közvetlen fogyasztási javakat állítunk elő. A nemzetgazdaságban e folyamat lényegében azonos, de sokkal bonyolultabb és új szerepet is nyer.

A *közgazdaságban* ugyanis — eltekintve a háztartási készletektől — már a megtakarítások módja is más. Itt a *megtakarítás pénzben történik* . Jóság-folyamatban, vagyis reálgazdaságilag ez annyit jelent, hogy azt a vásárlóerőt, melyet fogyasztásunk növelésére használhatunk, nem erre használjuk, hanem vásárlóerő tartalékok gyűjtésére. Ezzel az elfogyasztható javak egy részét felszabadítjuk a termelés számára, mert csökkentve az irántuk való keresletet, mérséklőleg hatunk a fogyasztási javak áraira, és ezzel a fogyasztási javakat termelő iparokat is a kívánatos keretek közé szorítjuk.

A pénzbeli megtakarítás azzal, hogy kiadásoktól tartózkodunk, még nem táplálja a termelést.¹ Ha a megtakarított pénzt ládába zárjuk, akkor az kikerül a forgalomból és pusztán a fogyasztást csökkentő hatása jelentkezik. Ha azonban a megtakarított pénzt kölcsön adjuk, vagy, mint ahogy ez a kifejlett közgazdaságban történik, hitelintézetnél helyezzük el megtakarításainkat, akkor megnyílik a lehetősége annak, hogy a nemzeti jövedelem megtakarított része a termelés karbantartási és bővítési céljaira használtassék fel, mert ezek az intézetek kölcsönök útján a megtakarított vásárlóerőt a vállalkozás rendelkezésére bocsátják. A vállalkozó a vásárlóerőt anyagok és egyéb termelési eszközök vásárlására és munkások foglalkoztatására használja, velők termelő berendezéseit karban tartja és bővíti, valamint új telepeket létesít. A tőkének ily módon való felhasználása az, amit *beruházásnak* nevezünk.

Ez azonban nem feltétlenül történik meg. Az egyének a megtakarított pénzt tárolhatják (*kincsgyűjtés, thezaurálás*) és a megtakarítások a hitelintézeteknél is megrekedhetnek. Az előbbire egyes, a hitelintézetektől idegenkedő néprétegek hajlanak, míg a második eset könnyen bekövetkezik akkor, ha nincs vállalkozási kedv és a vállalkozók tartózkodnak akár a felújítástól, akár — főképen — az üzembővítéstől és új üzemek létesítésétől. Ha akár a hitelintézetek tartózkodnak kölcsönök folyósításától, ami bizonytalan időkben szokott megtörténni, akár pedig a vállalkozók nem kívánnak hitelt igénybevenni, a tőke megreked a bankoknál. *Veszteglő pénz* lesz a bankletekekből, mely a közgazdaság *vérkeringését* nem táplálja. Csak ha a vállalkozás kész a megtakarított vásárlóerőt felhasználni, következik be az, hogy a fogyasztóktól fel nem használt vásárlóerő tényleg eljut oda, ahol közgazdasági rendeltetése van, t. i. a vállalkozáshoz és csak akkor szolgálja az a termelés táplálását. Ez az, ami a tőkeképződés rendes folyamatának megfelel. Ezzel, bár kerülő úton, — ez a közgazdaság sokrétű szerkezetének következménye — a *nemzeti jövedelem a nemzetgazdaságban is két részre oszlik: az egyiket a nemzet megélhetésére fordítják, a másikat a termelés fenntartására és fejlesztésére* .

A megtakarítások keletkezésére vonatkozó megjegyzéseinket rövidre foghatjuk, mert erről már a tőkekinálat elemzésénél szó volt. A megtartóztatás mindig szerepet játszik a tőkeképződésnél, de nem mindig önmegtartóztatásról, vagyis a fogyasztás terjedelmének szabad akaratból való korlátozásáról van szó. A jövedelemeloszlás egyenlőtlenségei erre kényszerítik a csekély jövedelműeket, de az kétségtelen, hogy a nemzetgazdaság számára ennek hatása ugyanaz, mintha szabad akaratból származó önmegtartóztatásról volna szó,

¹ Erre különösen D. H. Robertson és J. M. Keynes mutattak rá, míg régebben sokszor magától értetődőnek gondolták azt, hogy a megtakarítások már magukban véve növelik a termelést.

mert a vásárlóerő tényleg elvonatik a fogyasztástól. Hasonlóképen van ez a törvénnyel kikényszerített megtakarításoknál (munkásbiztosítás, nyugdíjalapok stb.) is. Azt is említettük, hogy a megtakarítások tekintélyes része — kivált jó üzletmenet idején — vállalati nyereségekből származik.

A megtakarítások összege két tényezőtől függ. Az első a jövedelem nagysága, a második a *fogyasztási hajlandóság*,¹ vagyis az, hogy a jövedelem változásával, tehát növekedésével vagy csökkenésével az egyén miképen változtatja azt a hányadot, melyet jövedelméből el nem költ. Bár a fogyasztási hajlandóság egyénenkint változik, mert azt a lelki beállítottság határozza meg, mégis általános szabály érvényesül benne, mert a jövedelem növekedésével ugyan nem a fogyasztás, de a fogyasztási hajlandóság csökken, vagyis az egyén a jövedelem növekvő hányadát takarítja meg. Minthogy az egyének jövedelme a jövedelemeloszláson kívül a nemzeti jövedelemtől függ, mondhatjuk, hogy a megtakarítások mértéke összefüggésben áll a nemzeti jövedelem nagyságával és ennek változásaival.

A megtakarítások tehát, mint látjuk, nincsenek közvetlen összefüggésben a beruházási szükséglettel, hanem attól függetlenek, mert nagyságukat a jövedelem nagysága és a fogyasztási hajlandóság határozzák meg. Bár a nemzeti jövedelem és az egyének jövedelme is változik, mégis a változás rendes körülmények között nem mutat nagyobb kilengéseket. A megtakarításoknak csak egy erősebben ingadozó eleme van, t. i. a vállalati nyereségekből származó megtakarítás. A vállalati nyereségek ugyanis az üzletmenet szerint változnak és ezért egyenlőtlenül táplálják a tőkeképződést.

A beruházási szükséglet és a megtakarítások között az létesít kapcsolatot, hogy a tőkeesek megtakarításaikat gyümölesöztetni óhajtván, azokat vagy hitelintézeteknél helyezik el vagy pedig értékpapírokat vásárolnak értük. Minthogy azonban a megtakarítások mértékét a közgazdaságban nem közvetlenül a beruházási szükséglet határozza meg, a kettőnek az összhangja nincsen feltétlenül biztosítva és a megtakarítások a gazdasági fejlődéssel fellépő nagyobb tőkeszükséglet kielégítésére sokszor elégtelenek. A bankok azonban ezen segíthetnek. Amennyiben ugyanis a megtakarítások mértékén felül is mutatkozik indokoltnak látszó tőkeszükséglet, ennek kielégítéséről a bankok az által gondoskodhatnak, hogy a náluk elhelyezett megtakarításokon felül is nyújtanak hiteleket. Ezt nevezzük *hitelteremtésnek*. Ezzel a bankok enyhítik a tőkekínálati merevséget és elősegítik annak a beruházási szükséglethez való alkalmazkodását.

A hitelteremtés természetesen nagy óvatosságot kíván, mert a megtakarításban tényleg rendelkezésre álló vásárlóerőn túl bocsát a közgazdaság rendelkezésére vásárlóerőt. Ezzel a jövő termelési eredményét előlegezi a *járu-lékos vásárlóerő* rendelkezésére bocsátásával, de annak az áran, hogy könnyen a pénzérték süllyedését idézi fel és ezáltal kényszeríti ki a fogyasztás megszorítását. Az így felidézett takarékos-ság az, amit *kényszer-takarékos-ságnak* nevezünk. Ebben az esetben tehát a fogyasztás megszorítását az árak emelkedése idézi elő és ez segíti elő azt, hogy a termelés kiterjesztéséhez szükséges javak a fogyasztástól elvonassanak. A hitelteremtés tehát hátrányos a fogyasztás és előnyös a termelés szempontjából. Ha kellő óvatossággal történik, hathatós segítséget nyújthat a termelésnek, mert megkönnyíti a vállalkozást, de könnyelműen kezei-ve, a hiteltermelés téves befektetések veszélyét is felidézi.

Még nagyobb a veszély, ha a pénzszaporítás oly méretet ölt, mely a pénzértéket jelentősen befolyásolja. Ekkor a termelés, de a fogyasztás számára rendelkezésre álló vásárlóerő is megduzzad; a termelési és fogyasztási javak

¹ A fogyasztási hajlandóság fogalma J. M. Keynes-től származik. (V. ö.: The General Theory of Employment, Interest and Money. London, 1937., a 90. és 96. old.) Kiegészítője a *takarékossági hajlandóság*. A jövedelem növekedésével az utóbbi növekszik, míg a fogyasztási hajlandóság csökken.

árai emelkednek és *fiktív tőke* keletkezik, mellyel nem áll arányban a javak tényleges szaporodása. Már nem a fogyasztástól valóban elvont javak táplálják ilyenkor a termelést, hanem csupán a pénzsaporulat, mely könnyen elveszti az összhangot, a javak szaporulatával és ezért a közgazdaság arányai eltorzulnak.

Azt, hogy meddig nem zavarja meg a pénzmennyiség növekedése a közgazdaság arányait, attól függ, hogy meddig sikerül ezt a jószágbeli folyamatokkal összhangban tartani. Ha a termelés növekedése kellő időben és a várt mértékben bekövetkezik, akkor a pénzmennyiség növelése fejlesztőleg hathat a nemzetgazdaságra, de mihelyt gyümölcsüket meg nem hozó vállalkozásokra fordítják a megnövekedett vásárlóerőt, vagy e vásárlóerőt túl gyors ütemben növelik, bajok keletkeznek.

A fentieket összegezve, tévesnek kell bélyegeznünk azt a nézetet, hogy csak az a beruházás tekinthető egészségesnek, mely megtakarításokból történik s megtakarítások, kivált, ha a pénzpiacon keresztül jutnak a vállalkozóhoz, kétségtelenül a legegészségesebb forrásai a beruházásnak. De a hiteltermelésből származó beruházás is fejleszti a termelést és a közgazdaság összhangját csak akkor bontja meg, ha a hitelezés könnyelműen történik és a hiteltermelés olyan méreteket ölt, melyek inflációt idéznek fel, vagy amelyek a bankok készfizető képességét veszélyeztetik.

A tőkeképződést feltétlenül előnyösnek szokták tartani a nemzetgazdaságra. Bár tetemes megtakarításokra feltétlenül szükség van a termelési eszközök karbantartásához és a népszaporodás okozta fejlesztési szükséglet kielégítéséhez is, a tőkeképződés bármily mértékű növekedése mégsem előnyös. A megtakarítás ugyanis a fogyasztás megszorításával jár és ahogy ez az egyénnél sem minden mérték nélkül előnyös, úgy a nemzetgazdaságban sem az. Már a gazdaság lényegének vizsgálatánál láttuk, hogy annak nem a fogyasztás minden áron való megszorítása a célja. A nemzetgazdálkodásának sem az a célja, hogy lakossága alacsony színvonalon éljen, hanem az, hogy a jelen szükségletei ellátása mellett ne feledkezzék meg a szükségletek visszatéréséről és növekedéséről. A tőkeképződésnek tehát oly keretek között kell maradnia, mely a nemzet fogyasztását csak annyiban szorítja meg, amennyiben a nemzet további színvonalának, magasabb nemzeti szükségleteinek (p. o. a hadsereg felszerelése) fedezésére és a jövő biztosítására szükséges.

Ha a takarékoság feltétlen előnyös hatásait halljuk hangoztatni, ennek alapja az, hogy az emberek nagy része inkább a költekezésre, mint fogyasztásának megszorítására hajlik. Ezért helyes is az embereket takarékosagra biztatni, mert ha a nemzet tagjai nem takarítják meg a nemzeti jövedelem megfelelő hányadát, a nemzet termelése nemcsak, hogy nem fejlődik, hanem a termelési felszerelés elhasználódása folytán egyenesen leromlik. Viszont nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a nemzetek gazdagsága a nemzet megélhetésének és szükségletei minél tökéletesebb kielégítésének szolgálat, melynek nem célja, hanem csak eszköze a takarékoság.

5. A tőke szerepe a közgazdaságban. A tőkének a termelésben való előtérbelépése a közgazdaságot új alapokra fekteti. *Szabad pályaválasztást* engedve, a tőkére támaszkodó termelés a *kereseti elvre* építi a gazdaságban való társas együttműködést és ezzel feleslegessé teszi a közvetlen munkakényszeret, vagyis a hatósági előírását annak, hogy kinek milyen munkát kell végeznie. A munkára való kényszerítést ez a rendszer a magántulajdon elvének felhasználásával éri el és ezzel kényszeríti ki a társadalmi munkakifejtésbe való bekapcsolódást. Mindenki, aki nem rendelkezik oly vagyonnal, mely biztosíthatná megélhetését, kénytelen munkát vállalni, hogy megélhessen.

De a magántulajdon nemcsak a *munkakényszeret* biztosítja e szervezetben, hanem egyúttal a *munka megszervezéséről* és vezetéséről is gondoskodik. Ez a vállalkozó feladata, ki a tőkés termelés mellett irányítója és vezetője lesz a termelésnek. Arról is gondoskodik a magántulajdon elve, hogy a vállalkozó

a termelés nagyobb méretű megszervezéséhez megfelelő vagyoni erőt, vagyis tőkét biztosíthasson magának. A tulajdon biztosításával ugyanis megadja a módot arra, hogy a tulajdonos tőkéje használatának átengedése útján biztosítson magának jövedelmet, vagyis tőkéjét használja fel a társadalmi termelésbe való bekapcsolódásra. Ilymódon a termelés szélesebbkörű megszervezéséhez a magántulajdon elismerésével nemcsak a munkaerőt, hanem az *anyagi termelési eszközöket* is biztosítja.

A termelés ily alapon való megszervezésének határozott feltételei vannak. Ezek elseje a *magántulajdon intézménye*, mely mindenkinek keresete, illetőleg jövedelme felett a törvény határain belül szabad rendelkezést biztosít. De ez a gazdasági élet szervezése szempontjából csak akkor lehet hatályos, ha a tömegek nem szükségletnélküliek, vagyis ha szükségleteik hajtóereje elegendő ahhoz, hogy őket munka vállalására indítsa. A *szabad kereseti rendszer*, ahogy a közgazdaságnak ezt a szerkezetét nevezhetjük, csakis akkor lehet hatályos, ha nincsen mindenkinek oly vagyona, mely bármily szűkös megélhetést biztosít számára és ha a szükségletek nyomása elegendő arra, hogy az emberek megélhetésük biztosítása, illetőleg javítása érdekében munkát vállaljanak. Viszont ha e feltételek megvannak, akkor a tőke, vagyis a kereseti elv rendkívül *rugalmassá* teszi a termelés megszervezését, mert valóban vezető szerepet biztosít a vállalkozónak a közgazdaságban. A tőke ugyanis rendkívül hajlékony szervezési eszköz, mert a vállalkozó a különböző piacokon szabadon, terveinek megfelelően szervezheti meg a termelési eszközöket.

A tőkének a termelésben való előtérbelépése azonban nemcsak a termelés megszervezésének új útját nyitotta meg, hanem mélyremenő átalakuláshoz vezetett a termelés hatályosabbá tétele szempontjából is. E tekintetben hatalmas rúgó szerepét tölti be már a kereseti elv is, mert erősen ösztönöz a termelési lehetőségek kihasználására. A tőke ereje azonban nemcsak az ösztönzést adja meg, hanem biztosítja a szükséges *anyagi feltételeket* is.

A termelés hatályosabbá tétele ugyanis kereteinek kiszélesítését teszi szükségessé, ami megfelelő anyagi alapot tételez fel. Áll ez nemcsak az egyes termelési egység, a vállalat, kereteinek kiszélesítésére vonatkozólag, hanem a közgazdaság egészére is. A termelés kereteinek kiszélesítése ugyanis nemcsak oly módon történik, hogy az egyes termelési egységek nagyobb méretűek legyenek, hanem azáltal is, hogy a termelési ágak száma szaporodik és ezzel a termelés keretei kiszélesednek. Több és több oly termelési ág ékelődik közbe, melyek a termelés hatályosabbá tételéhez az eszközöket állítják elő. Ez az, amit *termelési körutaknak* nevezünk, mert a termelés végcélját, a fogyasztást csak közvetve szolgálják azzal, hogy a termelést eredményesebbé tevő eszközöket állítanak elő.

Ennek megvannak az anyagi feltételei. Ahhoz ugyanis, hogy az ezekben a termelési ágakban foglalkoztatott munkások ellátása és a termelés egyéb anyagi feltételei, a nyersanyag stb. biztosítva legyenek, anyagi alap szükséges. Ezt a tőkeképződés biztosítja, midőn a nemzeti jövedelem egy részét, mely tőkévé lesz, elvonva a fogyasztástól, e cél számára foglalja le. E nélkül a közgazdaságnak nem állna rendelkezésére az a jószágmenyiség, mely a termelési körútak fenntartásához szükséges.

A tőkének ez a szerepe hasonlít ahhoz, melyet a zárt gazdaságban a készletek játszanak. Ezek ugyanis, mint láttuk, úgy szolgálják a termelés célját, hogy a megélhetésnek egy bizonyos időre való biztosításával lehetővé teszik a munkaerőnek a mindennapi szükségletek ellátására fordítása helyett valamely termelési eszköz előállítására felhasználását.¹ Ezt szem előtt tartva, sokan a tőke közgazdasági szerepét is abban látják, hogy annak az időnek áthida-

¹ Így, hogy Ricardo közismert példáját idézzük, lehetővé teszi a halásznak, hogy háló készítésére fordítsa néhány napi idejét, ha megfelelő halkészlet gyűjtésével biztosította ez időre mindennapi élelmét.

lására szolgál, mely a termelési folyamat előkészítő munkálatai és a kész termék rendelkezésre állása között lefolyik. A közgazdaságban azonban a termelési eszközök előállításának bekapcsolódása nem úgy történik, mint a zárt gazdaságban, mert a közgazdaságban a termelési folyamatok egymás mellett párhuzamosan, tehát egyidejűleg, szinkronizálva bonyolódnak le. Így azután itt nem egyszerűen az idő áthidalásáról, hanem a *termelési keretek kiszélesítéséről* van szó oly módon, hogy a lakosságnak csak egyik része foglalkozik közvetlenül a fogyasztásra szánt javak előállításával, míg másik része termelési eszközöket állít elő. A tőke itt is a munkaerőnek a fogyasztás közvetlen kiszolgálásától való elvonását teszi lehetővé, de ezt oly módon eszközli, hogy olyan iparágak számára is biztosítja az ellátást, melyek nem szolgálnak közvetlenül a fogyasztásnak. Itt tehát a tőke nem a termelési időszak áthidalását, hanem egy szélesebbkörű, méreteiben kiszélesedett termelés fenntartását teszi lehetővé.

Abban azután a zárt gazdaság és a közgazdaság esete teljesen egyeznek, hogy akár egymás után, akár egymás mellett keletkeznek új termelési folyamatok, ezek ellátása anyagi feltételekhez van kötve, ami semmi más, mint hogy a jövedelem egy részét a fogyasztástól el kell vonni, hogy az új termelési folyamatok fenntarthatók legyenek. Ez a tőkeképződés által válik lehetségessé, melynek mértéke szabja meg azután, hogy mennyire szélesíthető a termelési kerete.

Időbeli vonatkozása a tőkének azért a közgazdaságban is van, de itt ez a szerepe csak forgalomgazdasági természetű, t. i. az, hogy a vállalkozónak lehetővé teszi a termelési költségek előlegezését. Ez a tőke szerepének szervezeti vonatkozása. Reálgazdasági szerepe azonban a termelési körutak lehetővé tétele, tehát a termelési keretek kiszélesítésének megalapozása.

6. A tőke hatása a termelésre. A tőkének a termelésbe tódulása megváltoztatja a közgazdaság jellegét. Elsősorban új szellemet visz be a gazdasági életbe. A termelést ugyanis üzleti alapra helyezi, mert a tőke tárgyi termelési tényező, mely a pénzzel való szoros kapcsolatánál fogva a csere és a pénzszerzés síkján mozog. Ezzel magyarázható az, hogy míg a középkori iparban a munkát egyszerűen megélhetési forrásnak tekintették — a mezőgazdaság termelésénél fogva közvetlenül a fogyasztás szolgálatában állott —, addig a tőkével az *üzleti szellem* vonul be az iparba és később más termelési ágakba is, már nem a közvetlen megélhetést, hanem az üzleti nyereséget, a tőke minél jobban való gyümölesztetését tartva szem előtt. *Ezzel a tőkével való termelés mozgató elve már nem közvetlenül a termelékenység, hanem a jövedelmezőség lesz,* mert hiszen a tőke pénzért szerzi meg a termelési tényezőket és pénzért adja el termékeit.

A tőke azonban nemcsak a *termelés szellemét*, hanem annak *módját is megváltoztatja*. Míg régen az ember a maga személyiségével állott a termelés középpontjában, mert az emberi munka volt az a tényező, melyen a termelés nyugodott, addig a súlypontnak a tőke felé való eltolódása a dologi termelési tényezőknek, elsősorban a gépek kedvezett. A tőke ugyanis szabad választást ad a termelési tényezők csoportosításában és gazdasági ereje megadja a lehetőséget azoknak a segédeszközöknek bőven való alkalmazására, melyek hatályosabbá teszik a termelést. Innen a *tárgyi termelési tényezőknek*, különösen a gépeknek erős előtérbelépése a tőkés termelésben.

Ez nemcsak a termelés módjában jelent változást, hanem a közgazdaság szerkezetére is kihat. A fogyasztást közvetlenül kiszolgáló iparágak mellett ugyanis egyre inkább teret foglalnak a *termelési eszközök előállító iparágak*. Hogy ez milyen mértékben történik a kapitalisztikus országokban, erre világít rá az, hogy Németországban az 1926—1932. évek átlagában 58%-ra becsülték az össztermelésnek azt a hányadát, mely a termelési eszközök előállítására esett.¹

¹ V. ö. Vierteljahreshefte zur Wirtschaftsforschung. 14. évf. (1939—1940.), a 21. old.

A tőke a termelés kereteit sem hagyja érintetlenül. Nagy gazdasági erőt képviselven, a termelés kereteinek kiszélesítésére ösztönöz, már csak azért is, mert igazi ereje a *tömegtermelésben* van. Erejét igazán csak nagyarányú termelésben érvényesítheti, mert a szűk keretek kismennyiségű termeléssel és forgalommal erre nem nyújtanak alkalmat. Ami tehát az emberi munkán alapuló termelésnél az ember teljesítőképességének határolt voltánál fogva nehézséget okoz, az a tőkével való termelésnek egyenesen életeleme lesz. Ebben az irányban hat nemcsak az, hogy a nyereség a forgalom nagyságával áll arányban és ezért a termelés kereteinek szélesítése egyenesen következménye a tőkés termelésnek, hanem az is, hogy a gépek alkalmazása csakis nagyobb mennyiségek gyártásánál lehet nyereséges. A termelés kereteinek tágítását erősen előmozdítja a növekvő termelékenység, vagyis az egységköltségnek az előállított mennyiséggel való csökkentése is.

A tőke, mint tisztán gazdasági tényező, az üzleti szellemtől hajtva, azokat a megoldási módokat keresi, amelyek a legnagyobb eredménnyel kecsegtetnek és ezért a *termelés észszerűsítése* egyik főtörekvése. Ez ösztönzi a tőkés termelést a munkamegosztás fokozására is. A mellett, hogy a termékek előállításának különböző üzemekre ruházását mozditja elő, a tőke a munkamegosztás új fajtát honosítja meg a *technikai munkamegosztásban*. Ezzel kapcsolatban növeli a termelési körutakat is, mert mindig több eszközt iktat be a termelés hatályosabbá tétele érdekében. A közgazdaság szerkezetében ez abban jut kifejezésre, hogy mindig többre lesz a közgazdaság és a termelési iparok száma és jelentősége növekszik.

Ezek alapján érthetővé lesz, hogy a tőke nem éri be a termelés régi szervezetével, hanem a termelés számára egészen új alapokat keres. Az üzletszerűen és nagyban való termelés szakszerű és céltudatos vezetést kíván, mely nemcsak feladatának megfelelően szervezi meg az üzemet, hanem annak az üzleti élet változásaihoz mérten való irányításáról is gondoskodik. Ez a *vállalkozó* feladata, ki saját felelősségére és kockázatára szervezi meg és vezeti a termelés új egységét, a vállalatot. A *vállalat* a tőkével való termelés sajátos alakzata.

A vállalat kialakulásával a munkamegosztásra és a termelés eredményeinek pénzért való értékesítésére alapított gazdaság térfoglalása következik be. A gazdaságnak ezt a válfaját, mely kezdetlegesebb alakjában már a kézműben előtérbe lépett, *kereseti gazdaságnak* nevezzük. A kereseti gazdaság mindenben ellentéte az önellátó gazdaságnak. Önállótlán és teljesen a piactól függ. Pénzkeresetre van beállítva a munkamegosztás erős fokozásával. Csak a munkamegosztásos társadalomba beleágyazva valósulhat meg.

A vállalat keresetgazdasági jellege abban áll, hogy elkülönül a fogyasztói gazdaságtól és tisztán a termelést, illetőleg bizonyos szolgálatoknak jövedelemszerzési szándékkal való nyújtását célozza. A kereseti elven épülve fel, a vállalat csupán mint keresetforrás érintkezik a körébe tartozó egyedek fogyasztási gazdaságával. Látszólag az eszközből célt csinál, amennyiben nem szolgálja közvetlenül a vállalkozó szükségletkielégítését, hanem jövedelmének gyarapítását. Közvetve természetesen a keresetgazdaság is a szükségletkielégítésnek szolgál, mert egyrészt a vállalkozó és alkalmazottai belőle húzzák a megélhetésükhöz szükséges jövedelmet, másrészt a társadalom egészének szempontjából a vállalat is az emberi ellátás célját szolgálja és az összesség szempontjából ebben fekszik létjogosultsága. Ezzel a vállalat mint tisztán gazdasági alakulat illeszkedik be a közgazdaságba és a társadalom gazdasági szervének tekinthető, mely a régen a családban, majd pedig a földesúri gazdaságban a fogyasztással közös egységben végbement termelést önállósítja és tőkéletesíti.

A termelés a vállalat keretében minden vonatkozásban a piacba kapcsolódik. Ez következik a vállalkozó célkitűzéséből és a tőkéből, mint szervezési eszközökből is. A vállalkozó, midőn az előállítandó jószág iránti keresletet tartja szem előtt, egy üzleti, azaz *piaci gondolatot* valósít meg, tehát már célkitűzését

a piacból, a megnyilvánuló keresletből meríti. Aminek nincsen kereslete, nem lehet vállalkozás alapja. Midőn pedig a vállalkozó tőkéje segítségével megszervezi a termelést, a piacból meríti eszközeit, a piacon vásárolva a munkát, a termelési eszközöket és a szükséges anyagokat. Midőn ezt teszi, *előlegezi a termelési költségeket*, mert a keresletet megelőzve végzi el a termelést. Sikere vagy sikertelensége felett is a piac dönt, mert itt értékesíti termelésének eredményét és így a vállalat végpontjában is a piac áll. A piachoz kell tehát alkalmaznia egész eljárását és ezért lesz a vállalat a gazdasági számítás legmészebbmenő megvalósítása.

A vállalat lelke a vállalkozó. Az ő rátermettségén és kitartásán, ötletein és ügyességén múlik nagyrészen a vállalat sikere, melyet azonban természetesen előre nem látható körülmények is befolyásolnak. A vállalkozó szerepe valóban sok tekintetben hasonlít a hadvezér szerepéhez, mert határozottság, a jövő esélyeinek gondos mérlegelése és helyes megítélése, gyors elhatározás, találékonyság és ügyes alkalmazkodó képesség elengedhetetlen követelményei a jó vállalkozónak.

7. A tőke áramlása a közgazdaságban. A tőkére alapított termelés nemcsak jelentékeny vagyoni erőt, hanem szakértelmet és vállalkozói képességeket is kíván. Az utóbbi oda vezet, hogy a tőkések nagyrésze nem maga használja fel tőkéjét vállalkozásra, hanem a tőke közvetett úton, a hitelintézetek útján jut el azokhoz, akik a termelés megszervezésére és vezetésére vállalkoznak. Ez irányban hat az is, hogy a vállalkozáshoz nagy tőke szükséges, úgy, hogy a kistőkések nehezen alapíthatnak vállalatot. Egyébként még jelentékeny tőke birtokában is rászorul a vállalkozó az *idegen tőkére*, mert ez a vállalkozást rugalmasabbá teszi.

Ezek az okok vezettek arra, hogy a tőkének az az áramlása keletkezett, mely a tőkéstől a hitelintézetekhez (bankok és egyéb hitelintézetek) vezet és ezekről jut azután a tőke a vállalkozókhoz. Ennek legegyszerűbb alakja az, midőn a tőkések betétek alakjában a bankoknál helyezik el kamatozás ellenében tőkéjüket és ezek foglalkoznak a tőkék gyümölesöztetésével oly módon, hogy a betéteket *hitelek* nyújtásával a vállalkozókhoz juttatják. Ez által a tőkének valóságos körfolyamata keletkezik, mely akkor záródik, ha a vállalkozó visszafizette a hitelt és a betevő a banktól visszaveszi betétjét. A bankok ily módon mintegy gyűjtőmedencéi és egyúttal irányítói is lesznek a tőkének, melyből a vállalkozás merít, míg azután a hitelek visszafizetésével újból visszafolyik a tőke a medencébe, honnan azután a tőkés, ha felmondja betétét, visszaveheti tőkéjét. A tőke áramlásának megszervezése egyik pillére a tőkés termelésnek, mert e nélkül a vállalatok tőkével ellátása nagy nehézségekbe ütköznék. Eltekintve attól, hogy a tőkével rendelkezők nagyrésze nem ismeri a vállalati életet annyira, hogy kellő tájékozottság alapján nyújthasson hiteleket, a tőkés és a vállalkozó egymásra találása is óriási nehézségekbe ütköznék megfelelő szervezet nélkül.

Az a hajtóerő, mely a tőke áramlását megindítja, a magántulajdon, mely a tőkés számára lehetővé teszi tőkéje után járadéknak, azaz kamatnak az élvezetét. A bank kamatot fizet a nála elhelyezett pénzekért és ezzel vonzza magához a tőkét és egyúttal ösztönzőleg hat a tőkegyűjtésre is.

A pénzügyintéztől a tőke *hitel* alakjában jut a vállalatához, vagyis a szóban forgó pénzösszegnek visszafizetés kötelezettsége mellett használatra való átengedésével. Ahhoz képest, hogy a vállalatnak csak rövid vagy pedig hosszú időre van szüksége a tőkére, *rövid* vagy *hosszú lejáratú hitelt* vesz igénybe. Betétjeikből vagy letétjeikből a bankok természetesen csak rövid lejáratú hiteleket nyújthatnak, mert a betétek és letétek visszafizetési, illetőleg felmondási ideje is rövid. Hosszú lejáratú hitelek nyújtására csak olyan pénzek alkalmasak, melyeknek visszafizetését tulajdonosuk nem követelheti időnek előtte.

A tőke áramlása a tőkék kihelyezése, vagyis a hitelek nyújtása szempontjából a pénz-, illetőleg a tőkepiac ellenőrzése alatt áll, mert az első a

rövid, a második a hosszú lejáratú kihelyezések forgalmát bonyolítja le, amennyiben ezek a szabad piacon, a tőzsdén történnek. Midőn a tőkepiacon a kamatláb kialakul, ellenőrzése alá kerül a hitelek igénybevétele, mert ez csak oly célokra lesz jövedelmező, melyek legalább a kialakult kamatlábnak megfelelő jövedelmezőséget biztosítanak.

A bankokat számos szál fűzi a tőzsdéhez, mert ennek útján gyümölcsöztetik pénzfeleslegeiket és bonyolítják le a külforgalommal kapcsolatos hitelességüket; a tőzsde segítségével helyezik el továbbá a hosszú lejáratú hitelek nyújtásához szükséges hiteleszközöket, az értékpapírokat. A tőzsde, mint a tőke központi vására, a pénzkínálat és a hitelkereslet egymásra hatásával irányítja a tőkeforgalmat és ezzel befolyása alá kerül a közgazdaság rendelkezésére álló tőkeerő felhasználása. Míg a bankok a maguk eszközei és megítélése szempontjából nyújtják hiteleiket, addig a tőzsde, mint a tőkeerő központi vására, melyen a bankok által szövődött szálak is összefutnak, a tőkeszükséglet és tőkekínálat egésze szempontjából alakítja a kamatlábat és a hitelpapírok árát és ezzel a tőke áramlását a közgazdaság egésze szempontjából irányítja.

8. A tőke szerepe a vállalatban. A vállalat üzleti alakulat. Benne a tőke lesz a termelés hordozója, a termelés tengelye. Ennek megfelelően a vállalat minden mozzanata gazdasági mivoltában a tőkére vonatkoztatva jelenik meg.

A tőke lényegében forgalomgazdasági alakba öltöztetett gazdasági erő, vagyis vásárlóerő. Miként a fogyasztásnak a vásárlóerő csak a csere útján, tehát javakra változtatva szolgálhat, a tőke is csak így szolgálhatja a termelést. A tőkében fekvő vásárlóerőt konkrét termelési javakra, a termeléshez szükséges eszközökre, épületekre, gépekre, nyersanyagra, munkaerőre kell átváltoztatni; hiszen a termelési folyamat technológiai részét ezek bonyolítják le. A tőkét tehát ahhoz, hogy termeljen, be kell fektetni és a pénzfolyamatot reál-folyamatnak kell követnie. A vállalatban tehát a tőke már többé nem mint *szabad*, hanem mint *befektetett tőke* tölti be hivatását. A tőke így a vállalatban formát változtat; az általános csereeszközben megtestesített voltát elveszíti; nem szabad többé, hanem a vállalatban megkötött. Ezzel a pénzfolyamattal megindult cselekvés reál-folyamatok alakját ölti.

A befektetés két irányban történik, a szerint, amint hosszabb, vagy rövidebb ideig marad a tőke a vállalatban lekötve. A befektetett tőkének ezt a két alakját *álló- és forgótőkének* nevezzük. Az állótőke hosszas használatot engedő termelési berendezésekben, épületekben, gépekben stb. testesül meg. Ezzel szemben a forgótőke nyersanyagbeszerzésre, munkabérfizetésre és általában a rövidebb idő alatt visszatérő termelési költségek előlegezésére szolgál. A vállalat szempontjából az állótőkét *befektetési*, a forgótőkét *üzemi tőkének* nevezzük.

A termelési folyamat gazdasági mivolta abban áll, hogy a *vállalatba befektetett tőke kötött állapotából ismét szabad tőkévé változik*. A terméshozzáadással, azaz a javakban végbemenő folyamatot tehát a vállalat forgalomgazdasági jellegének megfelelően pénzbeli folyamatnak kell követnie, mellyel a vállalat ismét pénzhez jut. Az üzemi tőkénél ez rövid idő alatt megtörténik, mert az a kész termékkel közvetlen kapcsolatban van. A nyersanyag, a munkabér, mint előlegezett termelési költség, egyszerre a maga egészében belép az előállított termékbe és ennek eladásával visszatérül, miáltal ismét szabadává lesz. Ezzel szemben a felszerelés, a vállalatban fekvő állótőke hosszas használatot enged és kíván meg. Ennek megfelelően csak hosszasan, *törlesztési folyamat* (amortisatio) útján szabadul ismét fel. Belőle a termék minden egységében csak egy kis hányad foglaltatik, mert az állótőkét képviselő állandó termelési javak, az épületek, a gépek stb. csak hosszú elhasználódási folyamattal veszítik el értéküket és így a termelési költségekbe a javakat csak egy, az elhasználódásuknak megfelelő hányadukkal kell beszámítani. Minthogy azonban a befektetett tőkét a maga állagában fenn kell tartani, hiszen ez az alapja a vállalatnak, a berendezések felújításáról kell gondoskodni.

Mindez a vállalat számításában tükröződik vissza. A vállalati tőke a termelési költségek előlegezését szolgálja és ezért minden mozzanatában számszerű ellenőrzést kíván, mely megmutatja, hogy mennyiben térült is meg igazán az előlegezett költség. Ez az ellenőrzés azáltal megy végbe, hogy a vállalkozás minden mozzanata számszerűleg a befektetett tőkére lesz vonatkoztatva. Ezért a vállalat mindent forgalmi értékke, pénzzé asszimilál. Ezáltal a vállalatban minden, ami egyébként különmű, mint forgalmi érték, egyenmősítve lesz. Az épület, a gép, a nyersanyag és a munka a vállalatban forgalmi értékében, tehát pénzürtékében tükröződik vissza, mert így áll vonatkozásban a befektetett tőkével. A vállalat belső gazdasági szervezetében így minden mozzanat valamely számlán jelenik meg. A vállalatban minden befektetés, mint kiadás jelentkezik. Mindenfajta kiadásnak megvan a maga számlája, úgy, hogy az egyes számlák híven visszatükrözik a vállalat minden gazdasági mozzanatát a maga gazdasági kihatásában. Ugyanígy minden bevétel-csoportnak is megvan a maga számlája.

A vállalat minden évben mérleggel kezdi működését. A mérleg a vagyon és teher tételek szembeállítását tartalmazza. Megmutatja a befektetett tőkét, melynek állagában legalább is fenntartása a vállalat célja és megmutatja a működésében keletkezett teher tételeket is. A befektetett tőke, mint tényleges költség jelentkezik, mert érette a vállalat termelési javakat vásárol. A vállalat bevételei viszont az ismét szabaddá váló tőkét tüntetik fel az esetleges nyereséggel együtt. A gazdasági év végén a vállalat ismét mérleget készít és megállapítja a nyereség és veszteség egymáshoz való viszonyát. Ebből kitűnik, hogy mily mértékben sikerült a befektetett tőkét gyümölcsösöztetni, vagy nem végződött-e az üzletév veszteséggel.

A kiadások feletti többlet a vállalat gazdasági szerkezetének megfelelően még nem nyereség és maga egészében. Hiszen a bevételekben nemcsak a forgótőke visszatérülése foglaltatik, mert az árba az állótőke bizonyos hányada is be van számítva. Ahhoz tehát, hogy a vállalat tiszta nyereségét megtalálja, levonásba kell hozni az eredményből azt, ami az állótőke törlesztésére és karbantartására szükséges. Ha ezt a vállalat elmulasztja és nyereség gyanánt osztja szét a kifizetett költségek felett mutatkozó eredményt, a felszerelések elhasználódása után új tőkét kellene bevonnia. Ennélfogva a teheroldalon *felújítási tartalékról* kell gondoskodni. Hogy a gazdasági élet forgandóságából származó veszélyek ellen biztosítsák magukat a vállalatok, más irányban is szoktak tartalékról gondoskodni.

A vállalat gazdaságilag a befektetett tőke gyümölcsösztetése. Ez a kereseti gondolat legtisztább megvalósítása. A *jövedelmezőség, rentabilitás* tehát a vállalkozás próbaköve. Ennek határozott mértéke van a tőkehasználat piaci árában, a kamatban. *A vállalatnak, ha eredményes akar lenni, legalább a befektetett tőke kamatját kell meghoznia*, különben a tőke kikölesönözve többet eredményezett volna, tehát nem gazdaságosan lett felhasználva. Ha a tiszta (tehát a tőketörlesztésre és felújításra félretett összegek levonása utáni) eredmény nagyobb, mint a tőke kamatja, a vállalat *nyereséget* mutat. Ha kisebb, veszteséggel dolgozott, mert ha bevétele tényleges kiadásait felülmúlja is, a tőke elértéktelenedésének hányadát meg nem térítette.

Ezekből kitűnik, hogy a vállalat maga magának teremti meg eredményessége ellenőrzésének mértékét is azáltal, hogy a befektetett tőke a vállalat gerince. A tőke forgalomgazdasági lényege könnyen megoldhatóvá teszi az eredményesség ellenőrzésének kérdését. Ebben már megtalálhatjuk a magyarázatát annak is, hogy miért mozdította elő a vállalat kifejlődése oly mértékben a gazdasági számítás térfoglalását.

9. A vállalati formák. A vállalkozás legegyszerűbb alakja az *egyéni vállalat*, midőn valamely egyén saját felelősségére és veszélyére folytatja a vállalkozást. Ez nem zárja ki, hogy alkalomadtán kölcsöntőkét vegyen igénybe. A hitelezőnek nincsen befolyása a vállalatra, mert tisztán a kikötött kamatra

és a kölcsön visszafizetésére van igénye. Az egyéni vállalat a leghajlékonyabb vállalkozási forma, mert ment minden nehézségtől; ha vezetője gyors elhatározású, könnyen alkalmazkodik a piac változásaihoz. Az egyéni vállalat természetesen ott uralkodik, ahol gyors alkalmazkodásra van szükség és ahol aránylag kisebb a tőkebefektetés. Az egyéni vállalatnak a hitel igénybevétele való lehetőségei rendszeren szűkkörűek és kivált hosszabb lejáratra kölcsöntőkét nehezen vehet igénybe.

A vállalkozás társas alapon is folytatható, midőn többen összeállnak a vállalat létesítésére és folytatására. Így keletkeznek a társas vállalatok. A társulás személyi összeműködést célozhat, de a vállalkozáshoz szükséges tőke előteremtésére is felhasználható. Az első a személyi egyesülés, a második a tőkeegyesülés. A társulat e két válfaja között vannak azonban átmeneti alakzatok is.

A tiszta személyi egyesülés legelterjedtebb alakja a közkereseti társaság, melynél a társak mindegyike résztvesz a vállalat vezetésében, de mindegyikük egész vagyonával felel is a vállalat tartozásaiért. A közkereseti társaság egyszerű társasági forma, mely nem kíván külön gépezetet és majdnem oly alkalmazkodóképes, mint az egyéni vállalat.

Személyi egyesülés a szövetkezet is, mert célja tagjai gazdasági érdekének a termelés, a hitel, a fogyasztás vagy az értékesítés terén való előmozdítása. A szövetkezet azonban már külön vezetőséget kíván, mely az üzletvitelt végzi. A szövetkezet szellemének megfelelően kisebb szövetkezeteknél a vezetés lehet ingyenes, de nagyobb szövetkezeteknél ez, valamint az ügykezelés már költségtételt is jelent. A szövetkezet tagjai csak a szövetkezet szervei (igazgatóság, felügyelőbizottság, közgyűlés) útján bírnak befolyással az ügyvezetésre. Felelősségük lehet korlátolt, vagyis csak üzletrészüik erejéig terjedő, de lehet korlátlan is, midőn egész vagyonukkal felelnek. A szövetkezet tagjainak száma nincsen előre meghatározva és a kilépés lehetőségénél fogva változik. Ez a szövetkezet hitelképességét csökkenti. Bár a szövetkezet eredeti elgondolásában személyi egyesülés, e vállalati formát nem ritkán nagy tőkét igénylő vállalkozások számára is felhasználják, mely esetben az már közel jön a tőkeegyesüléshez. Az ilyen szövetkezet szellemében is könnyen közeledik a tiszta kapitalista vállalkozáshoz és ekkor már csak a forma szövetkezeti.

A társulást természetesen nemcsak a személyi együttműködésre lehet felhasználni, hanem a tőkeerő növelésére is. Ennek legkezdetlegesebb módja az egyéni vállalat jellegének külső változtatása nélküli részvétel a vállalkozásban. Ez esetben a tőke már nem egyszerű kölcsön, mert — bár a vállalat cégében kifejezésre nem jutó — a vállalkozásban tőkével való részvételtől van szó, mégpedig oly módon, hogy a vállalkozás számára tőkéjét rendelkezésre bocsátó fél a nyereségben, de a kockázatban is részese a vállalatnak. Ez a csendes társaság, mely alkalmat ad a vállalkozásban való részvételre oly egyénnek, aki nem kíván a vállalat ügyvitelében személyesen résztvenni, vagy a részvételét bizonyos körülmények nem engedik. A csendes társ nem egyszerű hitelezője a vállalatnak, hanem részese.

A vállalat céljából való társulás úgy is lehetséges, hogy a tagok egy része, miként a közkereseti társaságnál, személyesen és tőkéjével résztvesz a vállalkozásban, míg a másik rész csak tőkéjével kíván belépni a vállalatba. Ez a betéti társaság, melynél belfagok azok, akik a vállalat vezetésében is résztvesznek, míg a kültagok csak tőkét bocsátanak rendelkezésre a csendes társ-hoz hasonlóan, de azzal a különbséggel, hogy nyíltan lépnek be az üzletbe és e minőségüket a cégjegyzékbe is bevezetetik. A belfagok teljes vagyonukkal felelnek a társaság tartozásaiért, míg a kültagok felelőssége betétjükre korlátozódik. A betéti társaság kisebb társasági forma, mert vezetése nem kíván külön szervezetet és egészen hasonló a közkereseti társaságéhoz.

Az igazi tőkeegyesülés formája a részvénytársaság. Ez oly társaság, mely határozott és bizonyos számú egyenlő értékre szóló értékpapírok, részvények

kibocsátásával teszi lehetővé a vállalat keletkezését oly módon, hogy a részvényesek csak részvényeik erejéig felelősek. A részvénytársaság különös alkalmassága nagyobb tőke előteremtésére annak a következménye, hogy a részvények kibocsátásával a nyilvánossághoz fordul és a részvényben oly eszközt teremt, mely forgalomképességénél fogva eladása által a tőke kivonását is lehetővé teszi, de oly módon, hogy a társaság tőkéje ezzel nem csorbul. Ezért a részvénytársaság tőkeerős és nagy fokban hitelképes vállalkozási forma, mely nagyon megkönnyíti nagy tőke előteremtését.

A részvénytársaság széleskörű, de éppen ezért nehezkesebb vállalati forma. Már alapítása bizonyos alakszerűséghez van kötve, mert a részvénytársaság a nagyközönség tőkeerejét veszi igénybe. A részvénytársaság továbbá bonyolult szervezetet kíván, mi működését megdrágítja. Ezért a részvénytársasági forma eredményesen csak ott alkalmazható, ahol valóban nagy tőkére van szükség, mely elbírja ezeket a terheket. Ezt sokszor szem előtt tévesztik, ami közgazdaságilag hátrányos, mert felesleges módon terheli a termelést.

Hogy ez elkerültesse, az élet oly társasági formákat is fejlesztett ki, melyek a tőkeegyesülést lehetővé teszik kevésbbé költséges alapon. Ilyen főképen a *korlátolt felelősségű társaság*, melyben a tagok felelőssége csak a társasággal szemben és csupán törzsbetéteikre (és a társasági szerződésben megállapított egyéb vagyoni hozzájárulásokra) áll fenn. A tőkét e társasági forma mellett törzsbetétek útján teremtik elő, melyek nem tagokra csak a társaság engedélyével ruházhatók át és így nem bírnak a részvényhez hasonló forgalomképességgel. A társaság szervezete sokkal egyszerűbb a részvénytársaságénál. A főfelügyelet a taggyűlést illeti, a társaság ügyeit pedig az ügyvezetők intézik. E forma különösen Németországban és Angliában terjedt el. Nálunk csak az 1930. évi V. tc. honosította meg, hogy a részvénytársasági forma helyett mozgékonyabb alakulat is álljon a gazdasági élet rendelkezésére. Közgazdaságunk élt is e vállalati formával. 1939-ben 1407 ily társaság állott fenn. A korlátolt felelősségű társaság különösen a kereskedelemnek felel meg, de az ipar is erősen élt vele. Kisebb társasági forma a *betéti részvénytársaság* is, mely a részvénytársaság és a betéti társaság közötti átmenet jellegét viseli.

A társas vállalatokat *kereskedelmi társaságoknak* szokták nevezni, mert a kereskedelem terén csíráztak ki és a kereskedelmi jog szabályozza működésüket. Ez azzal függ össze, hogy elsősorban a kereskedelem nyitott teret a vállalkozói szellem ily alakban való érvényesülésére.

Mint tudjuk, nemcsak *magánvállalatok*, hanem *közüllalatok* is vannak. A társasvállalati formákat ma már a közületek is gyakran használják, leginkább a részvénytársaságot, de a korlátolt felelősségű társaságot is. A köznek, az államnak, a városnak és községeknek oly vállalatai számára alkalmasak e formák, melyek erősebben öltenek kereskedelmi jelleget.

A közületi vállalkozásnak ugyanis célja és felépítése szerint három válfaja van. Az első a *közüllzet*, melynél valamely, sokszor a közigazgatással is szoros összefüggésben álló feladatról van szó. Így p. o. a járványok leküzdésével kapcsolatban a fertőtlenítés, a szemétfuvarozás stb. a vállalatokhoz hasonló szervezetben valósítható meg. Közüllzetek az állami, városi és társadalombiztosítási kórházak, valamint üdülöhelyeik, melyeknek nincsen gazdasági feladatuk és a közület a költségek fedezésére szorítkozik. Közelebb jut a vállalatokhoz a *közüzem*, mely gazdasági célt is szolgál. Ilyen p. o. a városi vízmű, mely alapvető közszükségletet fedez. Az állam és a városok mindjobban oly területekre is kiterjesztik tevékenységüket, melyek keresetgazdasági alapon is folytathatók és melyeket a köz- vagy egyedáruságra való hajlásuknál fogva, vagy azért vesz a kezébe, hogy vele valamely gazdaságpolitikai célt megvalósítson. Az üzem monopolisztikus természete vezetett p. o. a városi gázművekhez, villanyfejlesztő telepekhez stb., míg a községi kenyérgyárak és élelmiszerüzemek gazdaságpolitikai célt szolgálnak. Ezeknél már a közületi bevételek emelése is szóba jöhet és ezért inkább vállalati szervezetet kívánnak. Ezért válnak

alkalmassá arra, hogy részvénytársasági vagy korlátolt felelősségű társasági formában létesüljenek.

10. A vállalati tőke biztosítása. A vállalat alapításához és fenntartásához tőkére van szükség. A tőkének pénz alakjában kell rendelkezésre állania, hogy a vállalkozó szabadon választhassa a befektetés alakját. A vállalati tőke így módon való biztosítását *finanszírozásnak* nevezzük.¹ Ennek több módja van, mert a vállalkozó saját tőkéjét fektetheti be vállalatába, vagy idegen tőkét vehet e célra igénybe.

A saját tőkével való finanszírozást *önfinanszírozásnak* nevezzük. Előnye az, hogy a vállalkozó nem szorul másokra és vállalatát nem terheli kamatfizetési kötelezettség. Az önfinanszírozásnak azonban van hátránya is. A kölcsöntőkéknél ugyanis éppen a kamatfizetési kötelezettség határt szab a befektetésnek, mert azt csak addig engedi meg, amíg a befektetés legalább is a kölcsön kamatját elbírja. A befektetések ezzel a pénzpiac ellenőrzése alatt állnak, mely a közgazdaság egészére való tekintettel szabályozza azokat. Önfinanszírozásnál erre nem kell tekintettel lenni és így könnyebben keletkeznek olyan befektetések, melyek elmaradtak volna akkor, ha kölcsöntőkével kellett volna a vállalatnak dolgoznia. Eltekintve a saját tőkével való vállalatalapítástól, az önfinanszírozás főforrása a vállalati nyereségekben van. Ezért olyan időkben, midőn nagy nyereségek képződnek, gyakori az önfinanszírozás.

Az *idegen tőkével való finanszírozás* főforrásai a bankok, melyeknek a vállalatok tőkével való ellátása egyik legfontosabb hivatása a közgazdaságban. A finanszírozás módja azután a szerint különbözik, hogy a vállalatnak a tőkére rövid vagy hosszú lejáratra van-e szüksége.

Idegen, vagyis elsősorban banktőkének a vállalat számára való biztosítása hitelek igénybevételével, tehát kölcsön útján történik. A vállalat rövid időre szóló hitelszükséglete egyrésztől *fizetési*, másrésztől pedig *üzemi hitel*. Az első főképen oly vásárlásoknak hitel útján való lebonyolítására szolgál, melyek ellenértéke, mint a nyers- és segédanyagoké, rövid idő alatt visszatérül az áruk eladásával. A *fizetési hitel* főeszköze a váltó, mint a *személyi hitelnek* legfontosabb eszköze. Az *üzemi hitel* az üzemben felmerülő oly kiadások fedezésére szolgál, melyek rendszeresen visszatérnek, mint p. o. a munkabérek fizetése, vagy melyek előre meg nem határozható időre kötik le a tőkét, mint a vállalat anyagbevásárlásai, mely utóbbiaknál arról van szó, hogy a vállalkozó szállítójától hitellel vásárolja az árut, ki azonban a váltó továbbadásával azonnal pénzhez juthat. Az *üzemi hitel* legfőbb eszköze a folyószámlahitel, azaz oly hitel, melyet a bank meghatározott keretek közt nyit rendszeren az oly vállalkozónak, kinek a bank kezeli bevételeit és kiadásait, ki tehát a banknál folyószámlát tart. A folyószámlahitel rendszeren állandóbb összeköttetést létesít a bank és a vállalat között. Ez nagyon megkönnyíti a vállalat számára szükséges forgótőke állandóan való biztosítását és előnyös a bank számára is, mert adósuk helyzetének figyelemmel kísérését teszi lehetővé.

Rövidlejáratú hitelekkel többé-kevésbé minden vállalat él. Ezek ugyanis növelik a vállalat rugalmasságát és megóvják attól, hogy élenkebb üzletmenet számára készenlétben tartson oly tőkét, mely gyengébb üzletmenet mellett nincsen kihasználva. A vállalkozónak természetesen óvakodnia kell vállalata *túltőkésítésétől*, vagyis attól, hogy túlszéles tőkealapra helyezze vállalatát, mert ez annak jövedelmezőségét csökkenti.

¹ Vannak, akik a finanszírozás fogalmát szűkebbre szabják és csak a hosszú lejáratú tőke rendelkezésre bocsátására szorítják; így p. o. R. Liefmann (Beteiligungs- und Finanzierungsgesellschaften. 4. kötet. Jena, 1923., I. a 83—85. old.). Azonban a rövid lejáratú tőke rendelkezésre bocsátása is része a vállalat tőkével való ellátásának és ez a tőke, bár rövidebb időre, mégis lélesz kötve a vállalatban és nem kevésbé fontos része a vállalkozás pénzügyi vonatkozásának, mint a hosszú lejáratú tőke. Ezért célszerűtlennek látszik az üzemi tőke rendelkezésre bocsátását kizárni a finanszírozás fogalmából.

Rövidlejáratú hitelekkel azonban nagy tőkebefektetést kívánó vállalatok nem érhetik be. Ezeknél rendszeren már alapításukkal kapcsolatban föllép a hosszúlejáratú idegen tőke biztosításának szüksége. Ez azonban természetesen más eszközöket kíván, mint a rövidlejáratú hitel, mert erre a célra a bankokhoz folyó rövidlejáratú pénzek, a takarékbetétek és letétek, nem vehetők igénybe. Ezért a hosszúlejáratú hitelek számára külön finanszírozási eszközök meghonosítása vált szükségessé.

Hosszú lejáratra a vállalatnak csak oly tőke bocsátható rendelkezésre, melyet hitelezője idő előtt fel nem mondhat, melynél tehát a hitelező hosszú időre lemond arról, hogy tőkéjét visszakövetelje. Olyan egyének csak nehezen találhatók, akik erre hajlandók. E nehézséget azonban segített legyőzni az, hogy egyrészt a vállalatok jövedelmezősége a tőkésekre elegendő vonzóerőt gyakorol tőkéjük ily módon való elhelyezésére, ha kellő biztonságot nyernek az ily fajta tőke elhelyezése számára, másrészt az, hogy megtalálták a módját annak, hogy az adósságot megtestesítő okmányok másra való átruházásával a hitelező esetleg korábban is tőkéjéhez juthasson.

Az első feltétel, t. i. a nagyobb tőkék állandóbb elhelyezésére való hajlam teljesült akkor, amidőn a tőkeképződés nagyobb méreteket öltött és mindinkább akadtak tőkések, akik hosszabb időre szeretik elhelyezni tőkéjüket. Arról, hogy ez kellő biztonsággal történhessék, a kereskedelmi jog fejlődése gondoskodott, midőn a cégek nyilvántartását és a tartozásaikért való felelősséget szabályozta. A tőkék hosszú lejáratra való lekötésének harmadik feltétele, t. i. az, hogy a hitelező a tőkének a vállalatától való elvonása nélkül is tőkéjéhez juthasson, az által teljesült, hogy a kellően biztosított hosszúlejáratú követeléseknek piaca keletkezett, melyen ezek adásvétele vált lehetővé. E piac a tőzsde, melybe bekapcsolódva, a bankok is kiszélesítették az ily követelések forgalmát.

Ahhoz, hogy e piac kialakulhasson, a hosszúlejáratú hiteleket megtestesítő követeléseknek *forgalomképessé* kellett válniuk. Ennek első feltétele, hogy közhitelt élvező adós álljon a követelés mögött. Nagyobb vállalatoknál, melyek ismertek és jó hírnévnek örvendenek, e minőség fennforog és adósleveleiket a közönség szívesen vásárolja, ha ezek könnyen átruházhatók, amiről a kereskedelmi jognak kellett gondoskodnia. Nagyban előmozdította az ily adóslevelek forgalomképességét az, hogy azok nem az egész vállalati tőkéről szólnak, hanem megfelelő *darabolásban*, vagyis kisebb összegekről (100, vagy többszáz, esetleg 1000 pengőről) szóló címletekben állítatnak ki. Ez lehetővé tette, hogy kisebb tőkések is vásárolhassanak ily címleteket, amivel forgalomképességük erősen megnövekedett. Ezzel lehetővé vált, hogy az ily módon a vállalatnak rendelkezésére bocsátott tőkét a hitelező egészben vagy részben ismét felszabadíthassa címletének eladásával és így nagyon megkönnyített az, hogy a hosszúlejáratú hitelek részére megfelelő tőkemennyiség álljon rendelkezésre.

Ezzel a kereskedelmi és az ipari vállalkozás részére kifejlődtek a hosszúlejáratú tőkével való ellátás eszközei. De ilyenekre a mezőgazdaságnak is szüksége van. Itt a kérdés megoldása még könnyebb volt, mint az iparnál, mert mihelyt a jelzálog intézménye meghonosodott, a föld, illetőleg egyéb ingatlan kellő biztosítékot nyújtott a hitelezésre és a címletek darabolása itt is jótékonyan éreztette hatását. A hitelezés alakja itt természetesen a dologi hitel, mert jelzálogul való lekötésével a föld kellő biztosítékot nyújt a hitelezőnek.

Minél jobban kapcsolódik be a mezőgazdaság a forgalmi gazdaságba, annál inkább van annak is szüksége üzemi hitelre. Ennek megoldása a mezőgazdaságnál több nehézséget okoz, mint az iparnál és a kereskedelemnél. A megoldási módokról a hitelpolitikában lesz bővebben szó.

11. Az értékpapírok. A hosszúlejáratú tőkebeszerzésnek azokat az eszközöket, melyek a most eladott módon keletkeznek, *értékpapíroknak* nevezzük. E szerint az értékpapír hosszúlejáratú követelési forgalomképes alakban megtestesítő kötelezvény, mely bizonyos összegről szóló címletek alakjában kerül forgalomba. E meghatározás a jognak idevágó meghatározásától abban külön-

bőzik, hogy míg jogi szempontból minden okirat értékpapírnak tekintendő, mely valamely pénzérték vagy követelés érvényesítésére alapul szolgál, közgazdasági szempontból csak a fenti sajátosságokat mutató ilyenmő okiratokat tekintjük értékpapíroknak, hogy a finanszírozás ezen eszközeinek sajátos közgazdasági jellegét kiemeljük és azokat a rövidlejáratú finanszírozási eszközökkel élesen szembeállítsuk.

A hitelezés rendszeren előre kikötött kamat ellenében és határozott időre, vagyis lejáratra szokott történni. Ily módon keletkeznek az állandó kamatozású, vagyis *fixkamatozású értékpapírok*. Az adós (földbirtokos, vagy vállalat) meghatározott kamatot fizet, mely fél évenként, vagy évenként esedékes. Mint-hogy az értékpapírkibocsátás nagy tőkeösszegek előteremtésére szolgál, ezek az összegek pedig csak fokozatosan szabadulnak fel termelés közben, a visszafizetés nem történhetik egyszerre, hanem az állótőke természetének megfelelően törlesztés útján. Az adós a kamaton kívül törlesztési hányadot is fizet, melyből a hitelezőknél lévő járadékcímletek bizonyos sorrendben visszavásároltatnak. A darabolás a tőkének ily módon való visszafizetését megkönnyíti. A visszafizetett összegnek megfelelő járadékcímletet vonnak vissza a piacról. Hogy mely járadékcímletek fizetnek vissza előbb vagy utóbb, azt rendszeren *sorsolás* útján határozzák meg.

A fixkamatozású papíroknak két főalakja van. Az első a *záloglevél*. Alapja a mezőgazdasági, vagy egyéb ingatlanra betáblázott jelzálog. Második típus a *kötvény* és pedig többféle változatban. Idetartoznak mindenekelőtt az *állami kötvények* (*állampapírok*), továbbá egyéb közületek (városok stb.) címlletei. A vállalkozással kapcsolatban vannak *bankkötvények*, amidőn a kötvénykibocsátás bank közbenjöttével történik és vannak *vállalati kötvények*, midőn a vállalat közvetlenül bocsátja ki a kötvényt. A záloglevélnél a kibocsátás rendszeren hitelintézet közbenjöttével történik.

A vállalkozásnak társas alakban megvalósítása az értékpapírok második főtypusát teremtette meg. A társas vállalkozás ugyanis lehetővé teszi a tőkének hosszú lejáratra oly módon való használatát, hogy a hitelező nem marad meg hitelezői minőségében, hanem a vállalat részese lesz. Nem határozott kamatra, hanem a vállalat nyereségében való részesedésre bocsátja rendelkezésre tőkéjét. Az ily módon keletkező értékpapírokat *osztalékpapíroknak* nevezzük.

Az osztalékpapírok háromfélék, a szerint, hogy milyen természetű az a vállalat, mely a tőkét igénybe veszi. A részvénytársaságban való részvételből származik a *részvény*. Ez elvileg korlátlan magasságú osztalékra nyújt igényt a vállalat eredményéhez képest. Második típus a *szövetkezeti üzletrész*. A szövetkezet, mint szellemének megfelelően nem kapitalisztikus vállalati forma, korlátozza a résztvevők tőkenyereségét. Ezzel azonban a szövetkezeti üzletrész nem lesz fixkamatozású papír, mert a maximális kamatozás csak akkor kerül kifizetésre, ha az üzleti eredmény ezt tényleg megengedi. A harmadik osztalékpapír a *bányarészvény* (kux). Ez a bányauzemek régi szervezetéből származott és szintén a vállalat üzleti eredményétől függ. A részvénytől abban különbözik, hogy míg az előbbi, t. i. a részvény határozott tőkeösszegekről szól, addig a bányarészvény a bányavállalat egy eszmei hányadára való igényt testesít meg. Ezért a bányarészvény nehézkes, mert tőkeösszegében nehezen határozható meg és átruházhatósága is nehézkesebb, mint a részvényé.

Úgy a kötvényeknél, mint a részvényeknél előfordulhat a hitelezők között a jövedelemre való igény, vagy a visszafizetés szempontjából való különbségtétel. A hitelezők bizonyos csoportját azért, hogy hajlandók legyenek tőkéjüket a vállalkozás rendelkezésére bocsátani, bizonyos kedvezményben részesítik, mely rendszeren abban áll, hogy a jövedelemből elsősorban az ő címleteik elégitendők ki. Így származnak az *elsőbbségi kötvények* és *elsőbbségi részvények*. Különösen a vasútépítésnél gyakori az értékpapírok közt tett ily megkülönböztetés. A vasutaknál ugyanis a tőke egy részét könnyebben hajlandók azok rendelkezésre bocsátani, kik az illető vidéknek vasút által a forgalomba bekap-

esolásánál érdekelve vannak. Beérik *törzsrészcsevényekkel*, melyek, míg a vasút jövedelmezősége ki nem bontakozik, esetleg nem kapnak osztalékot. Számukra a vasút amúgy is előnyt hoz. Ezzel szemben az oly tőkések, akik tisztán tőke-elhelyezésnek tekintik a vállalatban való részvételt, csak azzal lehet erre indítani, hogy vagy fixkamatozást, vagy legalább a jövedelemben elsősorban való részesedést biztosítanak számukra.

Úgy a kötvény-, mint a részvénykibocsátás természetesen nemcsak az alapításnál játszanak szerepet, hanem vállalatok bővítésénél is. A kötvénykibocsátásnak ilyenkor az az előnye, hogy a vállalat vezetése továbbra is biztosítva van a részvényesek számára, míg újabb részvények kibocsátásánál, vagyis alaptőkeemelésnél lehetséges, hogy nagyobb tőkések jelentékeny számú részvény birtokába jutnak és így befolyást biztosítanak maguknak a vállalatra. Alaptőkeemelésnél egyébként *elővételi jogot* szoktak a régi részvényeseknek biztosítani, hogy elsősorban ők vehessék át az új részvényeket. Ilyenkor megállapítják, hogy egy régi részvény hány új részvény átvételére jogosít. A fennmaradó részvényeket azután a tőzsdén szokták értékesíteni.

Ha a vállalat állandóan veszteséggel dolgozik és kilátás van arra, hogy az alaptőke csökkentésével a vállalat jövedelmezősége biztosítható, akkor a részvények értékét leszállítják, mi kisebb névértékre való részvénylebélyegzéssel történik. Ez tehát ellentéte az alaptőkeemelésnek és egyik módja a vállalatok szanalásának, vagyis egészségesebb alapra fektetésének.

A kötvénnyel vagy részvénnel való financirozás között alapvető különbség van, mert míg az elsőnek tulajdonosa csak egyszerű hitelezője a vállalatnak, addig a második részese annak. A tőkebeszerzés könnyítése érdekében az angol és amerikai jogrendszer átmeneti alakzatot teremtett az *átváltható kötvény* (convertible bond) bevezetésével. Ez oly kötvény, mely tulajdonosának bizonyos időn belül jogot ad arra, hogy kötvényét részvénné átválthassa és így hitelezője helyett részesévé lehessen a vállalatnak.

Más természetű az *élvezeti jegy* (Genuszschein), mely különböző célokat szolgálhat. Lényege az, hogy csupán a vállalat jövedelmében való részesedésre jogosít, a nélkül, hogy a részvénnel járó jogokat, p. o. a közgyűlési szavazatjogot biztosítaná tulajdonosának. Régebben az élvezeti jegyet főképen valamely fennálló vállalatnak részvénytársasággá való átalakításánál használták az előbbi tulajdonos kártalanítására. Élvezeti jegyeket adnak ki oly vállalatoknál is, melyek bizonyos idő után az állam vagy a város tulajdonába mennek át háramlás útján; itt ugyanis a részvényeket fokozatosan vissza kell vonni, azaz visszafizetni. Hogy tulajdonosaik a vállalat eredményében ezután is részesedhessenek, míg a háramlás megtörténik, erre szolgál az élvezeti jegy. Élvezeti jegyeket adhat ki továbbá a vállalat alapításakor is, ilymódon biztosítva a vállalat hozamában való részesedést bizonyos jogok átengedéseért.

Az értékpapírok térfoglalásának alapvető fontosságú feltétele könnyű átruházhatóságuk, valamint széleskörű piac biztosítása forgalmuk számára. Az elsőt a kereskedelmi jog megfelelő kifejlesztése, a másodikat a tőzsdének a hosszúlejáratú követelések piacával való bővülése teremti meg. Az értékpapírok különböző fajainak forgalomképessége a szerint nagyobb vagy kisebb, hogy átruházhatóságuk mily mértékben van megkönnyítve és hogy mennyire hozzáférhetők a tőzsdei forgalomnak. Mindkét követelménynek a kötvények és záloglevelek, valamint a részvények felelnek meg legjobban. Ha a részvények névre szólnak és átruházásuk alakszerűséghez van kötve, forgalmuk nehézkes.

12. A bankok szerepe a vállalatok finanszírozásában. A bankok egyrészt mint a tőkegyűjtés medencéi, másrészt pedig a tőkésekkel és a pénzpiaccal való kapcsolatuknál fogva természetes forrásai a vállalkozás tőkeszükséglete fedezésének. Vállalatoknak rövidlejáratú tőkével való ellátása — egyes kivételektől eltekintve — egészen a bankok feladata. Ezek lépnek közbe a fizetési hitelnél és bocsátják a vállalatok rendelkezésére az üzemi hitelt.

Nehezebb feladatok előtt állnak a bankok a hosszúlejáratú hitelszükséglet fedezésénél, midőn az a vállalat alapításával lép fel, mert az alapítás mindig kockázatos. A bankok közreműködésére a vállalkozás különösen ott szorul, ahol az egyszerre való alapítás (*szimultán-alapítás*) rendszere érvényesül, vagyis ahol az alapításkor az egész tőke lejegyzendő. Egyszerre nagy tőkének a biztosítása nélkülözhetetlenné teszi a bankok közbelépését, mert nekik van közvetlen kapcsolatuk a tőkepiaccal, melynek igénybevétele nélkül ily nagy tőkék előteremtése jelentékeny nehézségekbe ütközik. Ezért olyan országokban, mint p. o. nálunk is, ahol a szimultán-alapítás otthonos, a bankok döntő szerephez jutnak a részvénytársaságok alapításánál.

Olyan országokban, ahol, mint p. o. Angliában és az Egyesült Államokban, az aláírási rendszer (underwriting system) divik a részvénytársaságok alapításánál, a bankok szerepe e téren kisebb. Itt ugyanis nem kell az egész alaptőkét egyszerre lejegyezni és külön közegek, ügynökök gyűjtik az aláírássokat. E rendszer tőkeerős országokban otthonos.

Az a kapcsolat, mely már a részvénytársaságok alapításával kezdődik, a részvénytársaságoknál további tápot nyer folytonos hitelszükségletükben. Ennek kielégítését valamely bankkal való állandó összeköttetésük nagyon megkönnyíti és a bank is szívesen látja, ha a vállalat tőkeellátásában kizárólag részt vesz, mert így betekintést nyer üzletvitelébe és könnyebben nyújthat hiteleket. Ily módon a bankok fokozódó befolyást nyernek az iparvállalatokra. Érdekeltségük gyakran annyira megnövekszik, hogy a vállalat igazgatóságában is helyet kérnek képviselőjük számára. Egyes bankok lassankint egy, vagy egynéhány iparág tőkeellátására szorítkoznak, amivel az egész iparág érdekeltégi körükbe kerülhet.

13. Vállalati kapcsolatok és tőketömörülések. A tőkés tömörülést erős terjeszkedési hajlam jellemzi. A tőkének növekedése és halmozódása működési területét igyekszik kiszélesíteni. E törekvés különböző irányokban érvényesül.

A terjeszkedés legegyszerűbb és legtermészetesebb útja *fióktelepek* alapítása. Ezek nem önálló vállalatok, hanem teljes függőségben vannak az alapító vállalatától, bár természetesen üzletmenetük ellenőrizhetősége végett külön könyvelést vezetnek. Jobb már a *leányvállalat* önállósága, mely alakilag önálló vállalat, de azért az anyavállalat befolyása alatt áll. Létesítéséhez vezethet valamely üzemág önállósítása vagy más hasonló cél, vagy pedig a vállalatnak valamely idegen országban való letelepedése, mely esetben az illető ország polgárainak és tőkéjének bevonásával létesül a vállalat és ezáltal *nacionalizálva* lesz, azaz az illető országban mint hazai vállalat jelentkezik. Ennek sok előnye van, mert minden nemzet igyekszik hazai vállatait a közszállításoknál előnyben részesíteni. Így leányvállalatok létesítése a vállalkozás külföldön való terjeszkedésének egyik fontos eszköze.

A tőke terjeszkedésének belföldön és külföldön egyaránt használt eszköze továbbá *érdekeltségek* vállalása. Ez más vállalatokban tőkével való részvételt jelent. Igen kedvelt eszköze ez a tőkefeleslegek elhelyezésének, melyet nemcsak bankok, hanem ipari vállalatok is nagymértékben alkalmaznak. A valamely vállalatban nagyobb érdekeltiséget vállaló vállalkozás a másikkban befolyást is biztosít magának az üzletmenetre. Ezzel megkezdődik a *vállalatok egymásba fonódása*, mely sokféle alakot ölthet. Főeszköze a részvény, mely nagyon megkönnyíti azt, hogy valamely vállalat egy másik vállalatba részvényei egy részének megszerzésével bekapcsolódjék.

A részvények segítségével egy új szervezési folyamata indul meg a tőkének. Míg ugyanis a vállalatban a tőke a termelési tényezőket szervezi meg közös vezetés alatt, addig most a vállalatok többé-kevésbé szoros egybefoglalását, illetőleg egymással kapcsolatba hozatalát indítja meg. Ha a vállalatok létesítését a *tőke elsődleges szervezési folyamatának* nevezzük, a vállalatok tömörítését a *tőke másodlagos szervezési folyamatának* nevezhetjük, mert az

elsődleges szervezésen túlmenően a vállalatokat foglalja össze nagyobb egységekben.

Önálló vállalatok egybefonódásának legáltalánosabb alakja a *koncern*. Tőkével való részvételen alapszik, mely azonban nem mindig kizárólagos indítóoka a koncernképződésnek. A kapcsolat kiindulási pontja lehet személyes is, mert a koncern a vállalat terjeszkedésének kitűnő eszköze, melyből azután közös célok és érdekek adódnak. A világ egyik legnagyobb koncernje, a Siemens-koncern, úgy jött létre, hogy Werner Siemensnek találmányai gazdasági kihasználására mind több tőkére volt szüksége, amit a találmányok nagy jelentőségére való tekintettel sikerült is újabb és újabb vállalatok alapításával előteremteni, melyek között azután állandó maradt a kapcsolat. Más-kor rokon termelési ágakra való kiterjeszkedés vagy oly vállalatok alapítása vezet koncernképződéshez, melyek az illető vállalat termékeit használják. Ily módon jött létre p. o. nálunk a Magyar Általános Kőszénbánya vállalat koncernje, mely villamosáram termelésével foglalkozó vállalatokat, továbbá porcellán-, cement- és gipsztermelés terén működő vállalatokat ölel fel. Magától értetődik, hogy a koncernképződés nagy szerepet játszik a bankokkal kapcsolatban.

A tőkének idegen vállalatokban való részvétele vezetett a *részesedési társaságok* keletkezéséhez. Ezeknél részben a tőkének a gyümölcsöztetése az indítók, sokszor azonban más cél is érvényesül bennük. A tőkeelhelyezésre való törekvés vezetett első válfajuk, a *beruházási társaságok* (investment trust) keletkezéséhez. Hazájuk Anglia, ahol e társaságok a tőkések egyesülései tőkéjük gyümölcsöztetésére oly módon, hogy a befektetést szakszerű kezek vezetik és ezzel igyekeznek megfelelő jövedelemhez juttatni tagjaikat. Óvatos üzleti politika, mely a tőkepiacot folytonosan figyelemmel kíséri, jellemzi az angol beruházási társaságokat. Az Egyesült Államokban is alakultak investment trustök, de üzleti politikájuk már nem mindig volt ily óvatos.

Egy másik faja a részesedési társaságoknak az, mely az üzleti politika céljaira használja ki a részesedést. A részvénytöbbség birtoka ugyanis megadja annak a lehetőséget, hogy valamely vállalat egy másik vállalat vezetésére döntő befolyást nyerjen. E célból keletkeznek az *ellenőrző társaságok*, az ú. n. *holdingok* (holding company), melyek hazája az Északamerikai Unió. Szénbányák p. o. igyekeztek vasutak részvényeit megszerezni, hogy azok szénellátását végezzék és szénük piacára is befolyást nyerjenek.

A részesedési társaságok egy harmadik alakja, a *részvényátvételi társaság*, úgy keletkezett, hogy a társaság saját részvényeit bocsátja ki oly vállalkozás finanszírozásánál, melynek részvényeit a közönség közvetlenül nem volna hajlandó vásárolni. Így a magyar helyi érdekű vasutak építéséhez szükséges tőkék nagy részét németországi társaságok teremtették elő oly módon, hogy német társaságokat alapítottak, melyek a magyar vasutak részvényeit tárcájukban tartva, saját részvényeik kibocsátásával szerezték meg a szükséges tőkét, mert saját részvényeiket a német közönség szívesen vásárolta. Ily módon a részvényátvételi társaság működése már egyenesen a finanszírozás, vagyis a vállalati tőke előteremtésének körébe vág. Ezek egyik válfajának tekinthetjük az oly társaságokat, melyeket *finanszírozási társaságoknak* nevezünk, mint-hogy vállalatoknak tőkével való ellátását eszközlik. Hazájuk a gazdag országokban van, ahol nagy tőkések gyakran egyesülnek arra a célra, hogy vállalatokat hozzanak létre. A kizárólag e célt szolgáló társaságokat *alapító társaságoknak* nevezzük.

Az alapító társaságok üzletszerűleg folytatják az alapítási tevékenységet. Céljuk az alapítási nyereség biztosítása. A vállalatot létrehozzák és megindítják és ezután igyekeznek azt értékesíteni. Erre módot ad az, hogy a részvénytőke értéke a vállalat hozamától függ. Ha ez elég csábító arra, hogy a közönség a részvényeket jó áron vásárolja, akkor azok eladásával az alapítóknak

nemcsak befektetett tőkéjük térül meg, hanem tetemes nyereséget érhetnek el a részvények eladásával.

Az alapítás mindig kockázatos tevékenység. Ezért az alapítás keresztülvitelére gyakran alkalmi egyesülések, *konzorciumok* alakulnak. Ilyenek már az állampapírok kibocsátásával keletkeztek, midőn több bank közösen vállalta a feladatot. A konzorcium egy vagy több ily feladat megoldására jöhet létre; több bank vagy nagytőkés azonban állandóbban is együttműködhetik e célra. A konzorcium mindig határozott feladat keresztülvitelére alakul és a konzorciális szerződés megállapítja a közös elveket és a nyereségben való részesedés arányát. A vállalat megindulását gyakran bizonyos körülmények, bányakincsek utáni kutatás, szabadalmak kipróbálása előzi meg. Ilyenkor sokszor *kísérleti társaság* alakul a feladat keresztülvitelére.

Vállalatok nemcsak önállóságuk teljes vagy részleges megtartásával kerülhetnek egymással kapcsolatba, hanem teljes egybeolvadásukat is elhatárolhatják. Ez a *fúzió*, mely vagy úgy keletkezik, hogy az egyik vállalat a másikat megvásárolja, vagy pedig úgy, hogy új cég alatt egybeolvadnak.

14. A kartellek. A tőke térfoglalása az iparban nemcsak pénzügyi alapon teremtetett kapcsolatokat a vállalatok között, hanem piaci téren is tömörülésekhez vezetett. A vállalatok mereteinek megnövekedése ugyanis erősen megnövelte a piacra való befolyásukat, mert a piacra kerülő mennyiségnek minél nagyobb hányadát képviseli egy vállalat termelése, annál inkább áll módjában az áralakulásra befolyást gyakorolni. Eless piaci harcok keletkeztek így nagy vállalatok között, melyekben, a vállalatban fekvő tőke jelentékeny volta folytán, nagy érdekek forogtak kockán. Ezért a duópólium és az oligópólium, vagyis két vagy több nagy vállalat közötti kemény küzdelem hajlamossá teszi a résztvevőket az egymással való megegyezésre.

A nagyipar termelési viszonyai egyébként is több tekintetben előmozdítják ezt. Tudjuk, hogy az egységköltségeknek az előállított mennyiséggel való csökkenése, mely a nagyiparban erősen érvényesül, a versenyt nagyon kiélezi, mert megakadályozza tartós piaci egyensúly kialakulását. Rossz üzletmenet idején azután, midőn felszerelésük gyengébb kihasználása nehéz helyzetbe hozza a vállalatokat, a verseny rendkívül nagy piaci küzdelmet idéz fel és ez könnyen előkészíti az útját annak, hogy a verseny kiküszöbölésére a vállalatok között megegyezés történjék. Ez különösen kézen fekvő akkor, ha az előállított termékekben nincsen jelentékenyebb minőségi különbség, de gyakran kínálkozik abban az esetben is, ha ugyanazon iparág körébe tartozó különböző termékeket állítanak elő a szóban forgó gyárak, mert ez esetben a versenyt oly módon lehet kiküszöbölni, hogy egyes gyárak csak az egyik, mások pedig a másik fajta áru előállítására korlátozzák üzemüket. A szakmai érdekképviseltek is egyengetik az útját a vállalatok közötti megegyezésnek. A verseny kiküszöbölésén kívül az ily megegyezések egyéb irányban is előnyösnek bizonyultak a vállalkozók számára. Nevezetesen lehetővé teszik bizonyos berendezéseknek, p. o. kísérleti telepeknek közösen való létesítését és szabadalmaknak egységes kihasználását.

Ezen indokok összehatásából származnak azok az alakulatok, melyeket *kartelleknek* nevezünk. Minthogy ily alakulatok létrejöttében a verseny kiküszöbölése és a monopóliumra való törekvés a főmozgató erő, a *kartell önálló vállalatoknak olyan megegyezése, amely a piaci uralom megszerzésére törekszik*. Ami tehát a kartellt egyéb vállalati tömörülésektől megkülönbözteti, *piaci vonatkozása, a monopólium megszerzésére irányzotttsága, melyet a résztvevő vállalatok egyezményével akar megvalósítani*.

Az első kartellek egyszerű szóbeli megállapodások voltak. Urak egyezményének (*gentlemen's agreement*-nek) nevezték; ma *szóbeli kartellek* néven említik. Később azonban írásbeli szerződések léptek ezek helyébe, sőt ma már a kartellek gyakran kereskedelmi társaságok, különösen részvénytársaságok és korlátozott felelősségű társaságok alakját öltik az egyszerű megállapodás helyett.

Összefügg ez avval, hogy ma már a kartellmegállapodások tárgya is bonyolultabb, amennyiben az üzlet számos vonatkozására terjed ki.

Az első kartellek ugyanis egyszerű ármegállapodások voltak (*árkartell*). Ennek gyengéit azonban gyorsan felismerték. Kitűnt ugyanis, hogy egyszerű megállapodással nem lehet az árat szabályozni. Egyébként is a megegyezésben résztvevő vállalatok gyakran megtalálták a módját annak, hogy az áregyezmény ellenére is a vevőket magukhoz édesgessék, mi p. o. árengedményekkel vagy a vevők kiszolgálásánál nyújtott egyéb előnyökkel, p. o. a házhoz szállítás stb. történhetik. Ez vezetett azután a kartellek magasabbrendű alakzatainak fejlődéséhez.

Az árkartell kibővítéseként fejlődött ki a *kondicionáló kartell*. Ez már nemcsak az ár tekintetében tartalmaz megállapodást, hanem az eladási feltételeket (kondíciókat, innen származik neve) is szabályozza. Nevezetesen megállapítja a vevőknek nyújtható kedvezményeket és a vevők kiszolgálásának feltételeit. Minthogy azonban az árak tartása csak a piacra kerülő mennyiség szabályozásával lehetséges, a kartellek mindinkább a termelés mennyiségének szabályozására tértek rá. Így keletkezett a *kontingentáló kartell*, mely megállapítja a piacra hozandó árumennyiséget és ezzel a termelés megszorítására kényszeríti a résztvevő vállalatokat. Az ily tartalmú megállapodásokat nehéz tárgyalások szokták megelőzni, mert a megállapított termelési mennyiségből minden vállalat minél nagyobb hányadot, quotát igyekszik magának biztosítani. A szerződés megkötése után is könnyen kiújul a *quotaharc*, vagyis az egyes vállalatokra eső hányad körüli vita, mely esetleg a kartell felbomlására vezethet.

Egyéb irányokban is haladnak a kartell megállapodások. Az egyik a *piacmegosztó (rayonáló) kartell*, mely arra vonatkozó megállapodást tartalmaz, hogy bizonyos piacokra csak egy, vagy néhány vállalat tehet ajánlatot, illetőleg szolgálhatja ki a vevőket. Különösen a közszállításoknál, vagyis állami és egyéb közületi szállításoknál gyakori ez a forma. Ha csupán az ily szállításokban való részvételre vonatkozik az ily megállapodás, *közszállítási kartellekről* szólhatunk. Némileg hasonló a *vevővédelmi kartell*, mely minden vállalatnak bizonyos vevőkört biztosít, eltiltva, hogy egy másik vállalat e vevőket kiszolgálja. Különösen a sörgyártás terén otthonos e forma. Újabban az árkartellnek is egy korszerűbb alakja fejlődött ki a *kalkulációs kartell*ben, mely már nem egyszerűen az árakat rögzíti, hanem a kalkulációra, tehát a költségszámítás módjára vonatkozólag tartalmaz megállapodást. Ezzel a megállapodás rugalmasabbá lesz, mert jobban alkalmazkodik az egyes üzemek viszonyaihoz. Ha egy szakmának (p. o. a vas- vagy a vegyészeti iparnak) összes iparágait közös kötelékben egyesíti a kartell, *általános kartellről* (*General-kartell*) szólunk.

A kartellek a világpiacon is szerepet játszanak. Egyneműségüknél fogva főképpen a fémek és még néhány nyersanyag alkalmasak arra, hogy *nemzetközi kartellek* tárgya legyenek. Így az ezüst-, az ón-, a réz- és egyéb fémeké termelése terén, de a kaucsuktermelés terén is alakult nemzetközi kartell. Az ilyeneknél főképpen piacmegosztó kartellekről van szó. Nyersanyagokon kívül a nehézipar is hajlik hasonló alapon való szervezkedésre.

Mint az előadottakból kitűnik, a kartellek erősen fejlődőképes alakulatoknak bizonyultak, melyek ügyesen alkalmazkodtak az egyes iparágakban fennforgó viszonyokhoz. Legfejlettebb alakjuk a *szindikátus*, mely közös elárúsító irodát létesít avval a feladattal, hogy a megállapított elvek szerint ossza el a szállításokat a résztvevő vállalatok között. Ezzel összpontosítatják az eladás és a kartell tagjai az eladást illetőleg teljes ellenőrzés alá kerülnek. Arra való tekintettel, hogy minden kartelltag külön érdeke, hogy minél nagyobb forgalmat bonyolítson le, szükség is van az ellenőrzésre a nagyobb kontingentáló, de sokszor egyéb kartelleknél is. Ez az, ami a kartellt drága, nagy adminisztrációt kívánó alakulattá teszi. Olyan szervezetet kénytelen ki-

fejlesztani, melyek emelik a költségeket és könnyen felemésztik azokat, az előnyöket vagy legalább azok egy részét, melyek a termelés észszerűbbé tételéből származnak. Ez az, amit gyakran elfelejtenek azok, akik csak azokra az előnyökre gondolnak, melyek a termelés észszerűsítéséből, technikai és szervezeti javításából, valamint az áringadozások mérsékléséből származnak. Ilyenek a kartellel tényleg elérhetők, azonban ezeknek az árak leszállításában kellene megnyilvánulniuk, holott éppen ennek az ellenkezője szokott a kartell alakításával bekövetkezni. -

A kartellek német talajból nőttek ki, de más országokban is gyorsan rájöttek arra, hogy mily előnyöket nyújtanak tagjaik számára. Az Egyesült Államokban a törvényhozás a kereskedelmi szabadság védelmére kelve elfűtött a létesítésüket, de ennek csak az lett az eredménye, hogy más alakban létesültek hasonló alakulatok. Ezek a *trösztök*, melyek a verseny kiküszöbölésére azt a megoldást választották, hogy az érdekelt vállalatok közös részvénytársaságot alapítottak oly módon, hogy az angol jog vagyongazdálkodási intézményének felhasználásával a részvénytársaság igazgatóira ruházták az új részvénytársaságban egyesült vállalatok részvényei alapján járó szavazati jogot. A monopolisztikus törekvések ily módon a törvényhozás által támogatott akadályok ellenére is érvényesültek. A tröszt elnevezést azután Európában is használták nagyobb vállalati tömörüléseknél; az európai hasonló alakulatokat azonban nem szabad összetéveszteni az amerikai trösztökkel. Nálunk inkább a koncernekhez hasonló alakulatokról van szó.

Vannak egyéb vállalati tömörülések is, melyek a kartellekkel némi rokonságot mutatnak, de ezektől egyes vonatkozásokban eltérnek. Ilyen a *pool*, mely a magasabbrendű kartellekhez hasonlóan a forgalmat megosztva és a résztvevők üzletkörét biztosítva küszöbölik ki a versenyt. A résztvevő vállalatok bevételeinek arányos vagy egyenletes elosztására irányul és e cél következtében gyakran a bevételek közös pénztárba utalásáig megy el. A pool is amerikai eredetű és különösen a kölekedés terén terjedt el. Úgy a tröszt, mint a pool, abban különbözik a kartellektől, hogy nem maradnak meg az egyes gyártási fokon álló vállalatok egyesítésénél (*horizontális egyesülés*), ami nagyjában a kartelleket jellemzi, hanem gyakran a termelés különböző fokán álló vállalatokat is felölelnek (*vertikális egyesülés*). A kartellek magasabb formáinál is előfordulhat a vertikális tömörülés, de mégis szabály a horizontális egyesülés.

A kartellek és hasonló tömörülések a bennök résztvevő vállalatok számára sok előnyt nyújtanak. Mégis vannak akadályai a kartellalakításnak. Bár a kartellben tömörülő vállalatok önálló vállalatok maradnak, üzleti szabadságukat a kartell sok irányban megszünteti vagy erősen korlátozza. Személyi szempontok is sokszor nehezítik a megegyezést, mert a vállalatok vezetői nem mindig hajlandók akarataikat a kartell vezetőjének alárendelni. Az egyszerű megalakult kartell fenntartása sem mindig könnyű, mert a vállalatok között jelentékeny érdekellentétek is kifejlődhetnek és veszélyeztethetik a kartell létét.

IV. RÉSZ

A külkereskedelem

1. A nemzetközi munkamegosztás. A munkamegosztás, mint az emberek közötti gazdasági kapcsolatok főforrása, nemcsak az egyes országok határain belül fejlődik ki, hanem nemzetközi viszonylatban is. Hiszen a termelési feltételekben való különbségek táplálják, ezek pedig különböző országok között sokszor igen jelentékenyek. A természet és a történelem egyaránt gondoskodtak erről: a természet az által, hogy nem egyenletesen szórta szét a föld kerekiségén ásványkincseit, olajforrásait, a hajózható vizeket és az egyéb természeti előnyöket, a történelem pedig az által, hogy különbözőképpen alakította az egyes népek és nemzetek sorsát, mely hol folytonos harcban merült ki, hol a békés fejlődés lehetőségeit nyújtotta.

E két tényező hatása alatt a termelési feltételek különböző vidékek szerint igen eltérően alakultak. A földrajzi fekvés, az éghajlat és a talajviszonyok bizonyos termények előállításában más vidékeknek hozzáférhetetlen lehetőségeket teremtenek. Mesterséges eljárások lehetővé tehetik ugyan a datolyának, a kávénak és a gyapotnak a termelését erre nem alkalmas vidéken is, de csak olyan költségekkel, melyek nem állanak arányban a termelt minőséggel és mennyiséggel. Az az előny tehát, melyet a *természeti adottságok* nyújtanak egyes növények termelése szempontjából, helyhez kötött voltánál fogva más országoknak hozzáférhetetlen.

Nem egészen így van ez az ipari termelésnél, melyben az emberi munka és találmányosság döntő jelentőségű. Közelebbről vizsgálva a dolgot azonban nem nehéz belátni, hogy e téren is kialakulnak jelentékeny termelési előnyök. Így — különösen a technika fejlődésével — természeti adottságok egyes iparágak számára is döntő jelentőségűek lesznek. Ilyen elsősorban a nyers anyagok és a segédanyagoknak, különösen a szénnek előfordulása, mely messze vidékekről hozva költséges. Anglia és a Ruhr-vidék nehézipara a vas és szén egymás mellett való előfordulása folytán hatalmas termelési fölényhez jutott. Ez az iparnak *lelőhely szerint való települése*, mert itt a fölény a szükséges anyagok közelségéből származik. Áll ez elsősorban kevéssé forgalomképes, tehát nagy térfogatban is viszonylag csekély értékű anyagoknál.

A lelőhely azonban nem mindig döntő az ipari településre, mert a munkának és a tőkének is nagy befolyása van a termelési feltételekre. Anglia és a Ruhr-vidék vasipara aligha fejlődött volna oly mértékben, ha munkaerő és tőke nem álltak volna rendelkezésére. Így p. o. a gyapotipar — bár a gyapot is terjedelmes, kevéssé forgalomképes anyag — nem a gyapottermelő országokban nőtt naggyá, hanem elsősorban Angliában, ahol nemcsak a munkáskezek, hanem a szükséges tőke és vállalkozói szellem is meg volt. *A munka és a tőke szerint való település* tehát szintén szerephez jut a nemzetközi munkamegosztásban. Egyes termelési ágaknál egyenesen az ős munkáerő a főtényező.¹

¹ Így p. o. a Nemzetközi Hálókocsi Társaság kocsijavításait a világháború előtt Magyarországon végeztette, mert a munkabérek alacsony volta folytán ezt előnyösnek találta.

Vannak iparágak, melyek a fogyasztópiac közelségét keresik. Legszembetűnőbb példái ennek a fényűzési iparok, melyek nagy városokban, különösen ott fejlődtek, ahol a fejedelmi udvar fényűző élete jó piacot biztosított számukra. Párizs és Bécs számos iparága így finomult ki annyira, hogy cikkei külföldön is keresettek lettek, mint p. o. a párizsi szabászaté, még a távolfekvő cári Oroszországban is. A *fogyasztópiac szerint való település* érvényesül ott is, ahol az általános fogyasztás tárgyainak előállítására szolgáló, mindenhol előforduló anyagok feldolgozásáról — *ubiquitásokról*, mint ahogy *Alfred Weber* nevezte¹ — van szó. Ilyenek a húsipar, a pékipar stb.

A közlekedési lehetőségek természetesen, miként a városok fejlődésére, úgy az ipar kialakulására is döntő befolyással voltak. A közlekedéstől távol eső vidékek és kedvezőtlen fekvésű országok ipara elmaradottságának nehéz hozzáférhetőségük egyik oka.

A termelési tényezők kedvező csoportosulásából származik az, amit *termelési fölénynek* nevezünk. Termelési fölényben van valamely vidék vagy ország, ha termelési adottságainak kedvező volta folytán valamely termelési ágban nagy mennyiséget alacsony költségek mellett tud előállítani. Ennek kihatása rendesen az, hogy saját szükségletén felül termeli azt a jószágot, melyben fölénye van és ezzel megnyílik számára annak a lehetősége, hogy cserébe a külföldről olyan cikkeket szerezzen be, melyeket csak kedvezőtlenebb feltételek között tud előállítani. A termelési fölény ugyanis a forgalmi gazdaságban azt jelenti, hogy olcsón állítható elő az a cikk, melynek kedvezők a termelési feltételei és így az illető ország *olcsón kínálhatja* az árut. Így az, hogy különböző vidékek és országok különböző cikkekben bírnak termelési előnnyel, megnyitja a lehetőségét a *nemzetközi munkamegosztásnak*, mely a nemzetközi áruforgalom forrása.

A nemzetközi munkamegosztás forrása tehát azokban a *költségkülönbségekben* van, melyek a két ország termelési tényezőinek különböző voltából származnak. Ez által keletkeznek a termelési fölények. A nemzetközi árucserének azonban nem csupán ez az oka. A külföldről behozott árukért természetesen cserébe is kell adni valamit. Ez sem maradhat hatás nélkül arra, hogy mit érdemes a külföldről beszerezni. Minél inkább áll módjában valamely országnak a külföld számára olyan árukat kínálni, melyeket olcsóbban tud előállítani, mint más árukat, annál előnyösebb lesz számára olyan árukat a külföldről beszerezni, melyeknek termelési feltételei otthon kevésbé előnyösek. Csak akkor érdemes ugyanis a termelési tényezőknél valamely termelési ágban nagyobb mértékben való összpontosítása, ha ez különös előnyt nyújt. Ezért a nemzetközi forgalomra a *belföldi termelési lehetőségek egymáshoz való viszonya* is számottevő befolyást nyer. A külforgalomnál tehát nemcsak két árunak két országban való termelési költségeinek, illetőleg árának összehasonlításáról van szó, hanem arról is, hogy a kieserélni kívánt áru termelési költségei hogyan viszonylanak a többi hazai termelési ágakéhoz.

Miként már *Ricardo* kimutatta, nemzetközi munkamegosztás még akkor is kifejlődhetik, ha az egyik országnak minden termelési ágban fölénye van egy másik fölött. Csak az szükséges ehhez, hogy a kedvezőbb helyzetben levő országon belül a termelési fölény ne legyen minden termelési ágban egyenlő. Mihelyt ugyanis valamely cikk termelésénél a fölény nagyobb mint egy másiknál, előnyös lesz az erre való specializálódás, vagyis a termelési erőknél nagyobb mértékben erre való összpontosítása, mert ezzel lehetővé válik ama cikkek egy részének külföldről olcsóbban való beszerzése, melyeket a szóban forgó ország csak kisebb fölényrel tud előállítani.

Mint minden munkamegosztás, úgy a nemzetközi munkamegosztás, vagyis az országok közötti forgalom is csak akkor lehetséges, ha a külföldön

¹ V. ö. Über den Standort der Industrie I. Reine Theorie des Standortes. Tübingen, 1909.

megfelelő kereslet mutatkozik a fölényben termelt cikk iránt. A termelési költségek összehasonlítása két országban — az ú. n. *összehasonlított költségek* (*komparatív költségek*), vagyis két cikk előállításának két országban való összehasonlítása — csak a lehetőségét és a valószínűségét rejti magában annak, hogy a két ország között e cikkekben forgalom fejlődjék. A költségnős kereslet ehhez nélkülözhetetlen, mint ahogy hiába ügyes a munkás valamely cikk előállításában; ha nincs számára munkahely, nem tud ügyességéből megélni. Hiába van p. o. Magyarországnak a búzatermesben fölénye, ha az európai országok bármily okból máshonnan fedezik gabona szükségletüket és hiába volt a svájci órásiparnak nagy termelési fölénye akkor, amidőn az első világháború utáni időkben Európa nagy része elszegényedett és a svájci órák iránti kereslet összezsugorodott.

2. A nemzetközi munkamegosztás előnyei. Akár szűkebb, akár tágabb téren érvényesül a munkamegosztás, lényege és hatása mindig ugyanaz marad: teret ad a különböző lehetőségek érvényesülésének, a specializálódásnak és sokoldalúvá teszi az emberi ellátást. Ez annyit jelent, hogy munkamegosztás mellett az abban résztvevő egyedek össztermelése nagyobb és sokoldalúbb, mint a nélkül és így össz fogyasztásuk is ennek megfelelően alakul. Nemzetközi vonatkozásban ez azt jelenti, hogy minden benne résztvevő nemzet növelheti termelési volumenjét, ezzel növelheti reáljövedelmét és megnyithatja maga számára annak a lehetőségét, hogy oly cikkeket is fogyasztson, melyeket maga nem vagy csak tökéletlenül tud termelni.

Közelebbről vizsgálva ezeket az előnyöket, ezek mindenekelőtt azt jelentik, hogy a nemzet tagjai oly javak fogyasztásához jutnak a külkereskedelem útján, melyeket az illető ország egyáltalában nem tud gazdaságosan előállítani. Gondoljunk csak a déli égöv terményeire, mint a kávéra, teára, a narancsra és általában az ú. n. gyarmati cikkekre. Ha ezeket üvegházi termeléssel, bár bizonyára rosszabb minőségben, Európa északi és középső országaiban elő is állítanák, ez csak oly csekély mennyiségben és oly drágán volna lehetséges, hogy legfeljebb a tehetős lakosságnak igen szűk köre fogyaszthatná ezeket. Annyira észszerűtlen és gazdaságellenes volna ezekben az országokban való termelésük, hogy Európában a tengerentúli vidékektől a háború által való elszigeteltsége idején sem jutott senkinek sem eszébe ezeknek nálunk való termelését erőltetni.

Ez rávilágít mindjárt a nemzetközi munkamegosztásnak arra az előnyére is, mely felé legelőször fordult a figyelem, midőn észrevették azt, hogy a nemzetközi munkamegosztás lehetővé teszi a *nemzet termelő erőinek*, földjének, munkájának és tőkéjének *legelőnyösebb kihasználását*. Ennek megállapítása semmi más, mint a nemzetre való alkalmazása annak, amit az egyes egyénekre vonatkozólag megállapítottunk, midőn rámutattunk arra, hogy munkájának különös tehetsége érvényesítésével való kihasználása jobb ellátást biztosít az egyén számára, mint hogyha mindent, amit használ, maga állítana elő. Mivépp egy nagy tehetségű festő vagy regényíró távolról sem biztosíthatná magának azt az életmódot, melyet tehetségét felhasználva elérhet, ha erejét arra fecsérelné, hogy mindazt, amit fogyaszt, maga állítsa elő, éppúgy egy nemzet is kisebb jövedelmet élvez, ha a külföldtől elzárkózva azt tűzi ki célul, hogy mindent, azt is, amire gazdasági adottságai tökéletlenek, maga állítson elő. Ha felveszi a többi nemzetek gazdaságával való érintkezés fonálát, lehetővé válik számára erejét azokra a termelési ágakra összpontosítani, melyek szempontjából előnyös helyzetben van, mert ha ezekben többet termel, mint amire szüksége van, előnyösebben jut feleslege kicserélése útján a többi áruhoz, mint hogyha nagyobb áldozattal maga állítaná elő ezeket. A nemzet tehát bizonyos adottságai folytán különösen előnyös termelési ágak felkarolásával életszínvonalát magasabbra emelheti, mint amilyen életszínvonalat elérhet akkor, ha termelési előnyeit nem használja ki a lehetőséghez képest, melyet azokban az ágakban való feleslegek termelése és más árukért való kicserélése nyújt.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a csere általában előnyös mindaddig, amíg kényszer nélkül, tehát szabad elhatározásunkból folytatjuk. Lényegében a csere ugyanis azt jelenti, hogy olyan valamiről mondunk le, ami számunkra kisebb hasznot nyújt, olyan valamiért, minek haszna számunkra nagyobb. Ezt teszi a nemzet, amidőn abból, amit könnyen és olcsón állít elő, szükségleténél többet termel és feleslegét más árukért cseréli ki, melyek előállítására több áldozatot jelent. Ezzel *kevesebb áldozattal szerzi meg azokat a javakat, melyekre többet kellene áldoznia, ha maga állítaná elő azokat.* A déli égöv terményeire vonatkozólag fent felhozott példa csak szélső esete ennek, mert így van ez akkor is, ha itthontermelhető, de csak nagyobb erőfeszítéssel termelhető árukról van szó.

A nemzetközi kereskedelem ezen előnyei kézenfekvők. Velük szemben mégis némi megszorításokat kell tennünk, ha meggondoljuk, hogy a nemzetközi csere is adott jövedelmi viszonyok alapján bonyolódik le és hogy a nemzet termelői erői nem minden vonatkozásban változatlan adottságok.

Ami az első illeti, elvitathatatlan, hogy a nemzetközi forgalomra az ország jövedelemeloszlása befolyással van. Nagy jövedelmi egyenlőtlenségek mellett ugyanis másképp alakul a külforgalom is, mint egyenletesebb jövedelemeloszlás mellett. A kiviteli felesleg p. o. búzában, származhatik abból is, hogy a lakosság alacsony színvonalon él és keveset fogyaszt: viszont az ország hozhat be kiviteléért oly fényűzési cikkeket is, melyek behozatala elmaradna vagy legalább is erős csökkenést mutatna, ha egyenletesebb volna jövedelemeloszlása. Példája volt ennek a cári Oroszország. A nemzet reáljövedelme ebben az esetben is emelkedett az adott jövedelmi viszonyok figyelembevételével, de, hogy ez a nemzet egésze szempontjából előnyös lett volna, nehezen állítható. A nemzetre mint egészre való hátrány azonban nem magából a külforgalomból, hanem a jövedelemeloszlás hátrányos voltából származott.

A külkereskedelem előnyeinek fenti megállapításánál az is figyelmen kívül maradt, hogy a nemzet gazdasági adottságai nem minden tekintetben változatlanok, hanem változhatnak külső és belső körülmények hatása alatt és az, ami az előbbi helyzetben előnyös volt, nem marad feltétlenül előnyös a változott körülmények között is. A külkereskedelem ugyanis kölcsönhatások forrása lesz a benne résztvevő nemzetgazdaságok között, melyek változása kihat az egyes nemzetgazdaságokra.

3. A világpiac. A nemzetek közötti csere színtere a világpiac, melyen a külföldi áruk iránti kereslet és kínálat találkoznak. A világpiac térbelileg sokkal tágabb mint a belföldi piacok, de áruk szempontjából szűkebb körű, mert nem minden áru alkalmas világpiaci forgalomra. Ehhez ugyanis a forgalomképesség bizonyos mértéke szükséges, mely nincs meg minden árunál. E szerint vannak *belföldi és világpiaci áruk*. Az előbbiek piaca korlátolt, az utóbbiaké széleskörű és a közlekedés tökéletesedése erősen növelte számukat. Egy-két évszázad előtt illetőleg még csak kevés nagy értékű áru találta meg az utat a világpiacra, mióta azonban a tömegszállítás technikája erősen kifejlődött, úgy a mezőgazdasági, mint az ipari termékek nagy része bekapcsolódott a világpiacba.

Ha az országok közötti forgalom teljesen szabad volna, a világpiaci áruk ára úgy alakulna, hogy minden országban az ily cikkek ára nem lehetne magasabb az *import-paritás*nál, vagyis annál az összegnél, melyért az illető árut külföldről szállítva az illető piacra lehet hozni. Viszont a kiviteli áruk ára mindenhol elérné az *export-paritást*, vagyis azt az árat, melyért az árut a külföldre lehet — természetesen az adott keresleti és kínálati viszonyok között — szállítani. A világpiac azonban — egyes, a nemzetközi kereskedelem által különösen felkarolt áruktól eltekintve — nem tökéletes piac, vagyis az áttekinthetőség és a javak oszthatósága itt sokkal kisebb,¹ a minőségi különb-

¹ Csekély mennyiségek távolra való szállítása ugyanis drága.

ségek pedig sokkal nagyobbak és a felek mozgékonyasága kisebb mértékben van meg itt, mint egy szűkebb körű piacon. Ezért áralakulása is tökéletlenebb, kivéve azokat az árukat, melyeket a világpiacba bekapcsolt nagy tőzsdék karoltak fel és amelyekben világpiaci típusok, standard minőségek alakultak ki, mint p. o. a búzánál, egyes fémeknél stb. Így e cikkektől eltekintve, a világpiaci áralakulás inkább a korlátozott verseny szabályai alatt áll, mint a szabad verseny törvényei alatt. A vámok és forgalmi korlátozások természetesen erősen növelik a világpiac tökéletlenségeit. Világpiaci paritás, vagyis import- és exportparitás természetesen ebben az esetben is van, de a vám beszámításával áll elő.

A világpiaconak a nemzetgazdaságokra való hatása abban van, hogy a beszerzési és értékesítési viszonyokat és ezzel a termelési lehetőségeket is befolyásolja. A világpiacba való bekapcsolódással az ország beszerzési és értékesítési viszonyai tágulnak, de egyúttal a nemzetgazdaság termelési és értékesítési viszonyai *függetlenségük egy részét elveszítik*, mert a külföldön végbemenő változások kihatással vannak a belföldi termelésre. Szélső esetben e hatás egyes belföldi termelési ágak létét is komolyan fenyegetheti, vagy legalább is azok helyzetét, ha fennáll az áru külföldről való behozatalának lehetősége, nagyon megnehezíti. Bármennyire előnyös is lehet az árunak a külföldről való behozatala, ezzel szembekerül ilyenkor az a tény, hogy széles körök a belföldön az illető áru termeléséből élnek és nemcsak ezek termelési berendezései veszítenék értéküket a termelés megszűnésével, hanem azoknak is más foglalkozást kellene keresniök, akik eddig ebben a termelési ágban dolgoztak. Azt az előnyt tehát, mely a világpiacba való bekapcsoltságból származik, nagy áldozattal kellene az illető nemzetgazdaságnak megvásárolnia.

A külforgalom azonban nemcsak már kifejlett termelési ágakra hozhat veszedelmet, hanem lappangó termelési erők kifejlődését is gátolhatja. A nemzet termelő erőit ugyanis nem szabad minden vonatkozásban változatlanulak feltételeznünk. A nemzetek termelő erői fokozatosan bontakoznak ki a lakosság szaporodásával, életszínvonalának emelkedésével és a vállalkozói szellem élénkülésével. E kibontakozást tetemesen megnehezítheti olesó külföldi áruk beözönlése, mert új termelési ágak mindig a kezdet bizonyos nehézségeivel küzdenek, melyek, ha nem másból, úgy a fogyasztóknak a megszokott külföldi árukhoz való ragaszkodásából származnak. A külkereskedelem tehát ebből a szempontból sem feltétlen előny, mert *útját állhatja új termelési ágak kialakulásának*, vagy legalább is nehezítheti oly termelési ágak kifejlődését, amelyek egyébként a nemzeti termelés együttesébe egészségesen beilleszkeszhetnének.

E megfontolások mutatják, hogy kissé egyoldalú volt az a szempont, melyből a klasszikus közgazdaságtan nézte a nemzetközi munkamegosztás előnyeit, midőn csupán arra a költségmegtakarításra volt figyelemmel, mely abból származik, hogy mindent onnan szerzünk be, ahol legelőnyösebben állítható elő. A nemzet kétségtelenül tághatja fogyasztása körét a külforgalom segítségével és növelheti reáljövedelmét az által, hogy oly kiviteli iparokat fejleszt, melyekben termelési fölénye van és melyek segítségével olcsóbban juthat egyéb cikkekhez, melyeket kedvezőtlenebb körülmények között tud csak előállítani. De az élet sohasem olyan egyszerű, hogy csupán egy szemponttal figyelembe lehetne venni összes oldalait. A költség szempontja kétségtelenül alapvető a gazdaságban, de itt sem egyedül uralkodó és a külkereskedelemnek a nemzetgazdaságra gyakorolt hatását sem szabad kizárólag ebből az egy szempontból megítélni.

4. Eltolódások a nemzetközi munkamegosztásban. A nemzetek között megindult kereskedelmi kapcsolatok, mint láttuk, azokból a különbségekből nőnek ki, melyek az egyes országok és földrészek között termelési viszonyaik szempontjából fennállnak. Eleinte a természeti adottságok, majd mindjobban az emberi találékonyaság és ipari képességekben való különbségek indítják meg

a távolabbi vidékekkel való árukeresét, melynek alakulásában ezentúl mind nagyobb szerep jut az egyes nemzetgazdaságok fejlődésének, amely a népesség szaporodásával új iparágaknak és a régiak erőteljes kifejlődésének nyit teret. E fejlődést történeti események is befolyásolják, növelve az egyes nemzetgazdaságok termelési viszonyaiban való különbségeket. Ily módon a nemzetközi munkamegosztás sem változatlan tényállás, hanem az idők folyamán alapjai jelentékeny változásokon mennek keresztül.

E változások egyik főforrása maga a világpiaci kapcsolatok sűrűsödése. A nemzetközi munkamegosztás érintkezést teremt a nemzetgazdaságok között. Alátámasztja egyes kiviteli iparok fejlődését és mezőgazdasági termelési ágak fellendülését és elsősorban újabb és újabb területek természeti kincseinek feltárását és e területek gazdasági kiaknázását. Legnagyobbarányú esemény volt e téren Észak-Amerika feltárása és bekapcsolódása a világ gazdaságba, de a magyar gazdasági élet fejlődése 1867 óta szintén nagyrészt az európai országokkal való forgalom kifejlődésének hatása alatt ment végbe. E nagy átalakulások elsősorban a termelési tényezők, a munka, a tőke és a vállalkozói egyéniségek országról-országra való vándorlásának a hatása alatt jöttek létre.

Teljesen egyoldalú ugyanis a világ gazdasági kapcsolatoknak az a szemlélete, amely csupán a fogyasztási javak, továbbá a nyersanyagok és félgyártmányok külkereskedelmét veszi tekintetbe. Ugyanaz a hajtóerő, amely a termékek kieresztelésére vezet, forrása lesz ugyanis annak is, hogy a termelési tényezők — természetesen a természet kivételével — szintén keressek a legjobb elhelyezési alkalmat és oda törekedjenek, ahol kihasználásuk a legjobb kereseti lehetőségekre nyit kilátást. Áramlásukat a közlekedés tökéletesbülése, távolabbi területek polgárosiasulása és az üzleti szellem élénkülése erősen fokozzák.

A munkának vándorlása szörványosan már a szabad kereseti rendszert megelőző időkben is előfordult; a fejedelmek, majd a földesurak telepítései és vallási üldözések is nagyobb munkástömegek helyeseréjét idézték elő. Nagy arányokat öltött azután a munkáskezek vándorlása a gyarmatosítással, mellyel megindult távoli vidékek gazdasági feltárása. Bár a szülőföldhöz való ragaszkodás ezután is korlátozta a munkásvándorlásokat, a kereseti lehetőségekben való különbségek mégis jelentékeny munkástömegeket mozgósítottak.

A pénztőke kezdettől fogva mozgékony tényezője volt a termelésnek. Magas haszonra való kilátás mindig nagy vonzóerőt gyakorolt a tőkére és könnyű átruházhatósága nagy mozgékonytárgyat kölcsönzött neki. Fokozólag hatott erre a világtőzsdék kifejlődése és a hitelműveletek kifinomodása, melyet a bankrendszer kifejlődése is előmozdított. Ezek hatása alatt a tőke a termelés legmozgékonyabb tényezője lett, megadva az elmaradt vidékeknek is egyéb termelő erők megszervezésére a lehetőséget. Sokszor a tőkével együtt indult útjára a vállalkozó is és ezzel oly vidékekre és országokra is bevonult a vállalkozói szellem, melyekben azelőtt csak szörványosan mutatkozott.

A termelési tényezők e vándorlása folytán erősen megváltozott a világ képe. Mezőgazdasági termelés fejlődött oly vidékeken, melyeken azelőtt pusztaságok és legelők voltak és iparágak honosodtak meg ott, ahol ezek azelőtt hiányoztak. Ahol bőséges természeti kincsek vannak, de a tőke és a munka hiányzott kiaknázásukra, e tényezők oda vándorlásával virágzó gazdasági élet fejlődött és érvényesült a csere hatása az árakra. Ahol azelőtt az élelem ára alacsony volt, ott a népesség növekedésével és a kivitel lehetőségének megnyíltával emelkedtek a mezőgazdasági cikkek árai és ott, ahol a viszonylagos túlnépesedés folytán magasra szöktek az agrártermékek árai, ezek a bevétel hatása alatt mérséklődtek. A mezőgazdasági országokban viszont az iparcikkek árai csökkentek az ipari bevittel és egyes iparágak helyben való kifejlődésével. Így a termelési tényezők vándorlásának bizonyos árkiegyenlítő hatása van világviszonylatban.

De nem vezet-e ez a nemzetközi munkamegosztás csökkenéséhez, esetleg idővel való eltűnéséhez? Erre nincs kilátás. Először is azért nem, mert a ter-

mészeti adottságok helyhez kötöttek és azért ezen a téren nincsen kiegyenlítődség. De egyébként is a termelési tényezők vándorlásának mindig határai vannak és a gazdasági fejlődés lehetőségeire a népesség hajlamai, sűrűsége, életfelfogása és egyéb tényezők erős hatással vannak és tőlük mindig erősen függ a fejlődés iránya. A termelési tényezők nemzetközi vándorlása egyébként nemcsak a gazdasági kiegyenlítődségnek, hanem a specializálódásnak is kedvez, mert részben a helyi adottságok fokozott kihasználásával, részben a nagy üzem előnyeinel fogva oly termelési ágak különös felkarolására vezet, melyek számára a feltételek különösen előnyösek.

A termelési tényezők vándorlása az egyes országok külforgalmára természetesen erős hatással van. Új kiviteli piacok nyílnak és meglévők szűnnek meg vele és a beviteli lehetőségek is erősen változnak. A nemzetgazdaságra ennek gyakran mélyreható hatása lehet, mert *külkereskedelmi cserefeltételei* is sokszor erős változást szenvedhetnek. Ez különösen olyan cikkeknel mutatkozik, melyek akár a behozatalban, akár a kivitelben jelentős szerepet játszanak. Minden országban vannak ugyanis olyan behozatali cikkek, amelyek a nemzetgazdaság adott színvonalán nélkülözhetetlenek. Ilyen *nélkülözhetetlen behozatal* p. o. túlnépes, azaz lakosságuk élelmét előállítani nem képes országokban az élelmiszerbehozatal, vagy külföldi nyersanyagokat feldolgozó iparral rendelkező országokban a nyersanyagbehozatal. Az ily cikkek világpiaci árának emelkedése kedvezőtlenül befolyásolja természetesen az azokra szoruló országok külkereskedelmét, mert hazai árukból nagyobb mennyiséget kell az illető cikkekért adniok az árváltozás folytán. Viszont van *nélkülözhetetlen kivitel* is, midőn t. i. valamely ország egyes termékekből oly mennyiség előállítására rendezkedett be, melyet csak kivitel útján értékesíthet. Ez esetben a fő kiviteli cikk világpiaci ársüllyedése számára jelentékeny veszteséget von maga után, mert sokkal kevesebb külföldi árut kap kiviteléért, mint előbb. Így p. o. Magyarország számára a búzaárnak a kanadai verseny folytán való süllyedése okozott kárt, mely a magyar termelési viszonyok számára katasztrófális volt, nemcsak azért, mert a magyar gazdák jövedelmét csökkentette, hanem azért is, mert a búzaár süllyedése Magyarország külforgalmi cserefeltételeit is nagyon kedvezőtlenül befolyásolta. Hasonló hatással volt egyideig a szén árának süllyedése Anglia külkereskedelmi cserefeltételeire.

Angol közgazdák sokat fáradtak azzal, hogy a külkereskedelmi nyereség nagysága számára („terms of trade”-nek nevezik a külkereskedelmi cserefeltételeket) mértéket találjanak. Ez nem volna megoldhatatlan kérdés akkor, ha minden ország csak egy cikket hozna be és egy másikat adna érte cserébe. Ez esetben ugyanis pontosan meg lehetne mondani azt, hogy több vagy kevesebb hazai árut kell-e behozatala fedezésére feláldoznia. Az áruk sokaságára való tekintettel azonban ez lehetetlen, ezek pedig sokoldalú behozatalnál erősen szétforgácsolódnak. Az egyik cikknél bekövetkezett áremelkedést más cikkek ársüllyedése ellensúlyozhatja és így az árakon keresztül alig lehet képet kapni a cserefeltételek változásáról. Ezért az árváltozások kiküszöbölésével kell a feladathoz látni, de itt megint a cikkek sokasága okoz nehézségeket, mert a mennyiségek egy nevezőre nem hozhatók. A nemzetközi cserefeltételek lényegesebb *eltolódásának* megfigyelése mindamellett a fő behozatali és kiviteli cikkek árváltozásai alapján lehetséges. Az abszolút és összesített cserenyereség azonban meghatározhatatlan, csupán a lényegesebb eltolódások figyelhetők meg.

5. A kereskedelmi és a fizetési mérleg. Mint minden csere, a nemzetközi forgalom is, szolgáltatásból és ellenszolgáltatásból áll és addig a pontig folyik, amíg a kettő egymással egyensúlyba kerül. Ha csak arról volna szó, hogy *A* ország *a* cikkért *B* országtól *b* cikket vásárol, a csere méreteit az határozná meg, hogy *A* ország mennyi *b* áru és *B* ország mennyi *a* áru kicserélésével találják kölcsönösen legelőnyösebbnek a cserét. A valóságban azonban úgy a

bevitelben, mint a kivitelben számos áru szerepei, de itt is a kivitelnek kell megfizetnie a behozatalt. Ha a behozatal és a kivitel értékének összehasonlítását *kereskedelmi mérlegnek* nevezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a kereskedelmi mérlegnek kiegyensúlyozódásra hajlik, mert a behozott árukat kivitt árukkal kell megfizetni.

Elvi helyes volta ellenére azonban e tétel sem tükrözi vissza a valóságot, mert csak akkor felelne meg annak, ha a nemzetközi kereskedelemben nem fordulnának elő hitelműveletek, melyek lehetővé teszik a közvetlenül megfizetett árumennyiségen felüli árubehozatalt. Ezáltal természetesen nem szenved változást az, hogy a szolgáltatást ellenszolgáltatással kell megfizetni, de a kereskedelmi mérlegben az áruszállításon túlmenő *követelés* vagy *tartozás* állhat be. Az oly kereskedelmi mérleg, melyből az áruszállítás értékén túlmenő követelés származik, *aktív*, az, amelyből tartozás áll elő, *passzív*. Hitelműveletek azonban nemcsak áruszállításokból keletkezhetnek, hanem *nemzetközi kölcsönökből* is. Akár az állam, akár egyéb közületek vagy magántermelők veszik fel a kölcsönt, ez nem változtat azon, hogy ennek kihatása van a két ország közötti gazdasági viszonyra.

De vannak a hitelműveleteken kívül egyéb a kereskedelmi mérlegen kívül keletkező tételek is, melyek a nemzetek közötti forgalomban fellépnek. Ilyenek a különböző szolgáltatások, melyeket az áruszállításon és a hitelek nyújtásán kívül egyes nemzetgazdaságok más országoknak teljesítenek, illetőleg azoktól igénybevesznek. Ha p. o. Németország kávéát visz be Brazíliából és a szállítás nem német hajón történik, Németország nemcsak Brazíliának tartozik a kávéért, hanem annak az országnak is, melynek hajóján a kávé szállították. Ha magyar utasok Olaszországot látogatják meg, akkor ottani fogyasztásuk, de már az olasz vasútak igénybevétele is magyarok részéről olaszok részére való fizetést jelentenek. Megfordítva, ha magyar munkások vándorolnak az Egyesült Államokba és keresetük egy részét hazaküldik itthon maradt családjuknak, az Egyesült Államokból pénz folyik be Magyarországra. Vannak még egyéb hasonló tételek is, amilyenek p. o. a külföldi kölcsönökért fizetendő kamatok, tőketörlesztések, külföldi társaságok részére esedékes biztosítási díjak, jutalékok stb., melyek az áruszállításokhoz hasonlóan tartozások és követelések forrásává lesznek a nemzetek közötti forgalomban.

Mind e tételeket egy a kereskedelmi mérlegnél tágabb mérleg, az ország *fizetési mérlege* állítja egymással szembe. Minthogy a nemzetek közötti gazdasági forgalom a szolgáltatás és ellenszolgáltatás elvén nyugszik és a szolgáltatásokat és ellenszolgáltatásokat a kereskedelmi mérleg nem meríti ki, a *kiegyenlítődés* tágabb alapon, a *fizetési mérleg alapján* történik. Az *aktív fizetési mérleg* nemzetközi követeléseket jelent, míg a *passzív fizetési mérleg* a külfölddel szemben eladósodás jele.

Vannak jellegzetesen *hitelző és adós országok*. Az előbbiek természetesen a tőkegazdag országok, melyek tőkéik egy részét külföldön gyümölesztetik, míg az utóbbiak a tőkeszegény országok, melyek termelésük fejlesztése végett külföldi tőkére szorúlnak. A külföldi hitelek hathatós segítséget nyújthatnak a közgazdaság kifejlesztésére, de kivált, ha rövidlejáratúak, veszedelem forrását is rejthetik magukban, mert hirtelen felmondásuk nagy rázkódást idézhet elő, amint ez p. o. 1931-ben történt.

6. A nemzetközi fizetési közösség. A piac elemzésénél láttuk, hogy a fejlett piacnak elengedhetetlen kelléke a pénz használata. Áll ez természetesen a világpiacra is, mely szervesen kapcsolódik az egyes országok nemzeti piacába. Ezért fizetési közösség az országok között is kialakult. A *nemzetközi fizetési közösség* azonban lényegesen különbözik a nemzetgazdaságon belüli fizetési közösségtől, mert az országok felett nem áll közös főhatalom, mely törvényes fizetési eszközzel láthatná el a világpiacba bekapcsolt országok összességét. Közülök mindegyik megtartja a maga pénzrendszerét és a forgalmat úgy kell

lebonyolítani, hogy közös pénrendszer nélkül is az egyes országok megtalálják a világpiacon forgalomban a kielégülést.

Ezt nagyon elősegíti mindenekelőtt az, hogy a világpiacon forgalom nagyban forgalom, mely nem kívánja a pénz kézzől kézre adását. Hiszen egyébként is a távolság, mely az ügyletkötő feleket egymástól elválasztja, nem engedi meg a közvetlen fizetést. A nemzetközi forgalomban ezért nem a készpénzfizetés a természetes, hanem a hitelműveletek közbeékelődése. A fizetés váltóval történik, melyben az, aki árut vásárolt, rendesen utasítja bankját, hogy fizessen helyette szállítójának. Ezért a nemzetközi fizetési közösség főeszköze a váltó, mely segít áthidalni az ügyletkötő feleket elválasztó távolságot éppen úgy, mint a szállítás és a fizetés közötti időt.

Minthogy a nemzetközi forgalom pénzügyi oldala ilymódon elsősorban a hiteleszközökkel kerül kapcsolatba, a nemzetközi fizetési közösség főtámaszai a bankok. Már elődeik, a bankárok pénzük gyümölcsöztetésének kedvelt eszközét látták az üzletemberek váltóiban és szívesen vállalták el fizetéseknek a külföldre való közvetítését, mire növekvő külföldi összeköttetések igen alkalmassá teszik a bankokat. A pénzpiac kifejlődése erősen alátámasztotta ezt a tevékenységüket, mely abban áll, hogy a kereskedők váltóit, a kereskedelmi váltókat leszámítolják és ezzel azoknak a követeléseknek a birtokába jutnak, amelyeket külföldi tartozások kiegyenlítésére használnak fel.

A külföldi fizetések lebonyolítása úgy történik, hogy a bank az eredeti kereskedelmi váltók helyett saját váltóit használja fel külföldi fizetésre, tehát a bankváltókat, vagyis az ún. pénzügyi váltókat, minek megvan az az előnye is, hogy a külföldi ügyfél a bankkal kerül összeköttetésbe, mellyel a belföldi ügyfele dolgozik és ezzel forgalomképesebb váltó birtokába jut, mert a bankok széles körben ismeretesek.

A bankok közbelépése rugalmassá teszi a nemzetközi fizetési közösséget, mert a bankok számos ügyféllel dolgoznak és a kereskedelmi váltók alapján oly összegről állítják ki a pénzügyi váltókat, amilyenre az adott esetben szükség van. Közbelépésük főelőnye azonban az, hogy messzemenőleg feleslegessé teszik a készpénz küldését, mert helyébe a bankszerű fizetést léptetik. A nemzetközi fizetési közösségbe bekapcsolódó bank ugyanis nemcsak belföldi váltókat leszámítol, hanem külföldi váltókat is vásárol, melyek ellenértékét a külföldnek tartozó ügyfelei rendelkezésére bocsátja. Ezzel lehetővé válik az, hogy a tartozások nagy része bankszerűen intéztessék el. Azok, akiknek a külföldre kell fizetniük, belföldi pénzben fizetnek a banknak és azok, akiknek külföldi követelésük van, a bank útján belföldi pénzben kapják meg ennek ellenértékét. Ugyanez történik a külföld bankjainál is. A bankoknak csak a csúcsokat, vagyis az ilyen úton kiegyenlítést nem nyerő összegeket kell a külföldre küldeniük és állandó forgalom mellett ez is sokszor fizetéshalasztással, tehát a hitel közbelépésével történhetik.

A külforgalomból származó tételek pénz küldése nélkül való kiegyenlítése a bankok közbelépése nélkül is megtörténhetik, mert, ha valamely belföldi cég árut küldött a külföldre, annak ellenértékét úgy is megkaphatja, hogy valamely másik cég, melynek a szóbanforgó országba kellene fizetést teljesítenie, ezt a tartozását úgy rója le, hogy belföldi pénzben annak fizet, aki az árut kiküldte. Feltétele ennek persze az, hogy az a külföldi cég, mely az árut belföldi kereskedőktől vásárolta, szintén talál oly ügyfelet, kinek a szóbanforgó országban pontosan megfelelő összegű követelése van, melyet úgy hajt be, hogy az előbb említett importőrrel lép összeköttetésbe és ettől kapja a pénzt.

A bankok közbenjövete nélkül azonban e folyamat nehézkes. Ha a szóbanforgó külföldi cég, mely Magyarországból árut vitt ki, váltó útján utasítja vevőjét, hogy 3 hónap múlva fizesse ki az összeget és a váltó oly külföldi céghez kerül, melynek részére szállított árukért ugyanolyan összeg esedékes, akkor ezt a pénzt az előbb említett importőrtől íélveheti, aki éppen ennyivel tartozik. Ehhez azonban szükséges, hogy a külföldi váltó behajtás végett anniak a

kezebe jusszon, akinek pontosan olyan követelése van, mint amennyiről a váltó szól. A bankok közbelépése ezt a feladatot oldja meg és a bankok pénzügyi váltóikkal alkalmazkodni tudnak a kifizetendő összeghez.

A bankok közbelépése tehát észszerűbbé teszi a nemzetközi fizetéseket, mert mentesíti a gyakori pénzküldéstől. Azzal, hogy a bankok rendelkezésre állnak külföldi fizetések behajtásánál és a belföldről a külföldre való fizetések teljesítésénél, felmentik az üzleti életet attól, hogy mindenki maga szerezzé meg a külföldi fizetéshez szükséges fizetési eszközöket és cserélje be a külföldről kapott pénzt belföldi pénzre.

A tökéletességnek arra a fokára azonban nem tudott eljutni a nemzetközi fizetési közösség, mely a belföldi fizetési közösséget jellemzi, midőn nemcsak a fizetési eszköz közösségét fejlesztette ki, hanem egyuttal közös számolási egységet is teremtett. Ez ugyanis csak akkor lehetséges és fejlődik ki önmagától, ha a pénzrendszer egységes, vagyis azonos pénzegységen nyugszik. Amíg minden nemzetgazdaságnak megvan a maga pénzrendszere, addig ez nem lehetséges és így a nemzetközi fizetések mindig *átváltással*, azaz a másik ország pénzrendszerére való átszámítással kapcsolatosak.

Amíg a polgárosult országok túlnyomó részében a pénzegység bizonyos fém súlyegységére támaszkodott, addig, ha nem is volt közös pénzegységük a különböző nemzeteknek, mégis volt egy oly számítási alap, mely a nemes fémek mindenhol egyformán becsült voltánál és szabad áramlásánál fogva közös alapot teremtett a nemzetközi pénzforgalom számára. Különösen mióta az arany lett a gazdaságilag fejlett országok pénzrendszerének támasza, ezzel az egyes országok pénzrendszere oly alátámasztást nyert, mely az értékszámítást a fémre vonatkoztatva egységesítette. Papírfizetési eszközök használatában a nemzetközi fizetések kevésbé szilárd alapon nyugszanak, mert a közös alap hiányzik a számításban, de azért a feladat itt sem megoldhatatlan, mert vannak gazdaságpolitikai eszközök, melyek elősegítik a váltóárfolyam megszilárdítását.

7. A pénzürték a nemzetközi fizetési közösségben. A belföldi pénzt az országban mindenki használja. Egységének alapulvételével képződnek az árak és benne kötjük adásvételi ügyleteinket. A külföldi pénznek ellenben az országban nincsen érvénye, vele az ország lakosságának túlnyomó része semmilyen közvetlen érintkezésbe nem kerül. Ezért értéke is más alapon képződik, mint a belföldi pénzé.

Minthogy egy külföldi ország oly pénzével, melynek nincs belértéke, vagyis amely nincsen értékes féméből, a belföldön semmit sem lehet vásárolni, annak, ha valamely módon birtokunkba kerül, nem fogunk értéket tulajdonítani és azt legfeljebb mint ritka tárgyat fogjuk megőrizni, melynek egyébként nincs semmi haszna. Megváltozik azonban a helyzet, ha p. o. utazást tervezünk az illető országba vagy vannak olyan honfitársaink, akiknek akár erre a célra, akár áruknak a külföldről való vásárlására szükségük van a szóbanforgó ország pénzére. Ebben az esetben az utóbbiak hajlandók lesznek azt tőlünk hazai pénz ellenében megvásárolni és e tény következtében a szóbanforgó idegen pénz számunkra értékessé válik.

Az az ellenérték, melyet hajlandók lesznek nekünk érte fizetni, két tényezőtől fog függni. Kétségtelen ugyanis, hogy elsősorban azt fogják nézni, hogy mit lehet érte ott vásárolni. De az sem lehet befolyás nélkül a külföldi pénznek egy másik országban tulajdonított értékére, hogy azt ott könnyen vagy nehezen lehet-e megszerezni és sokan vagy kevesen keresik-e azt. Értékét tehát ez a két körülmény fogja meghatározni, vagyis *a saját hazájában való vásárlóereje és a nálunk iránta mutatózó kereslet, valamint a belőle rendelkezésre álló mennyiség, vagyis a kínálat.*

E két tényező fogja meghatározni a külföldi pénz értékét akkor is, ha nem papírpénzről, hanem érmékről van szó. A különbség csak az lesz, hogy ebben az esetben akkor is értéke lesz a külföldi pénznek, ha nincs forgalmunk az illető országgal, mert a fémet nemcsak pénz minőségében értékeljük. Eny-

nyiben a fém pénz függetlenül attól, hogy van-e forgalmunk az illető országgal.

Az a körülmény, hogy a külföldi pénz fém-ből van, további kihatással is van értékelésére. Amennyiben ugyanis a mi pénzünk is fém-ből készül, a pénz anyaga természetes alapot teremt a két ország pénzének egymáshoz való viszonya számára. Két fém-valutájú ország között a két ország pénzértékének egymáshoz való viszonya támaszt talál az érme belértékében. Ha ugyanis az egyik országban egy kilogramm aranyból x , a másikban ugyanennyiből y pénzegységet vernek, akkor értékük természetes viszonya $x:y$. Ezt a viszonyt érme-paritásnak nevezzük, mert ez határozza meg, hogy az egyik ország valutaegységének a másik ország pénzében mennyi felel meg. Erme-paritás természetesen akkor is van, ha a két ország nem ugyanabból a fém-ből készíti érmeit. Így arany- és ezüst-valutás országok között is van érme-paritás, csak-hogy az ingadozik a szerint, hogy a két fém egymáshoz való értékviszonya hogyan változik. A fém pénz tehát nemcsak alsó határt szab a külföldi pénz értékének, hanem a belföldi fém pénzhez való viszonyát is alátámasztja, mert természetes viszonyt teremt a két pénzegység között.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a külföldi érme értéke mindenkor pontosan egybeesik az érme-paritással. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a fém pénz külföldi értékelésére nézve sem lehet közömbös az, hogy mit lehet vele hazájában vásárolni, sem pedig az, hogy milyen mértékben keresik és kínálják azt ott, ahol külföldi fizetések eszközzésére szolgál. Ha pedig ez így van, értéke nem lehet változatlan. Az, hogy fém-ből van, melynek meg van a maga értéke; csak azt bizonyítja, hogy ezen értéke alá sohasem süllyedhet a külföldi érme értéke, de nem akadályozhatja meg azt, hogy, amennyiben nagyon keresik külföldi fizetések céljára és amennyiben hazájában nagy a vásárlóereje, értéke fémértéke fölé emelkedjék.

8. A váltóárfolyam. Mint-hogy, amint említettük, a nemzetközi fizetési közösség főszköze fémvaluta esetében sem az érme, hanem a váltó, a külföldi fém pénz értéke a nemzetközi váltók árával, vagyis a váltóárfolyammal kerül összefüggésbe. A külföldi pénz iránti kereslet és kínálat ugyanis első-sorban mint nemzetközi váltók kereslete és kínálata jelentkezik és a fizetések a bankok közbenjöttével lehetőleg kölcsönös elszámolás útján bonyolódnak le. A fém küldése tehát csak mint kiegészítő eszköz szerepel. Annak ugyanis, aki a külföldre akar fizetni vagy onnan vár szolgálataiért ellenértéket, aranyvalutás országokban szabad választása van a váltó és a fém között. Két-ségtelenül azt fogja választani, ami számára előnyösebb. Ha az arany szükség-hez mértén kapható és szabadon küldhető, ezzel a váltóárfolyam emelkedésének és süllyedésének határa keletkezik. Külföldi fizetés céljára váltót vásárolni ugyanis csak addig előnyös, amíg annak ára nem magasabb, mint az arany küldésének költsége. Amint ennél magasabbra emelkedik a váltóárfolyam, a külföldi tartozásokat arany küldésével bonyolítják le. Viszont, ha a váltóárfolyam a kínálat jelentékeny voltánál fogva annyira lesüllyed, hogy a külföldről fizetést váró fél jobban jár, ha érmékben vagy veretlen fém-ben küldeti magának az összeget, nem érdemes a váltót itthon eladni, hanem elő-nyösebb azt bevételezés céljából a külföldre küldeni.

Azt a pontot, mely fölé szabad aranyforgalom esetében a váltóárfolyam nem emelkedhetik, felső aranypontnak nevezzük. Ez az aranykiviteli pont, mert ennek túlhaladásával megindul az aranynak külföldre küldése. Azt a pontot, melytől kezdve előnyösebb a váltó eladása helyett ellenértékét küldetni, alsó aranypontnak nevezzük. Ez az arany beviteli pont.

Az aranypontokat könnyű kiszámítani, mert csak az arany küldésének költségeit kell ismernünk és ezeket hozzá kell adnunk az érme fémértékéhez. Ilyen tétel első-sorban a szállítási költség, melyhez hozzájön az aranyszállít-mány biztosításának költsége. Figyelembe kell venni továbbá a kamatlábat is, mert a szóbanforgó összeg kamatáról is le kell mondanunk, ha aranyat küldünk. E tételek közül rövidebb időközökben csak a kamatláb szokott vál-

tozni, a többi hosszabb időre állandó tényezőnek tekinthető és ezért az arany-pontok viszonylag szilárd határokat szabnak a váltóárfolyam ingadozásának.

Amíg tehát aranyvaluta van mindkét országban, a váltóárfolyam csak szűk határok között ingadozik, mert a váltóban és aranyban való fizetés egymással versenyre lépnek. Ily módon önműködő szerkezet fejlődik ki a váltóárfolyam szabályozására.

Másképp alakul a helyzet két papírvalutás ország esetében. Itt a váltóárfolyam ingadozásának nincsen önműködő szabályozója és az egészen a két ország között keletkező követelések és tartozások hatása alatt alakul, mert ezek szabályozzák a váltók keresletét és kínálatát egyaránt. A váltóárfolyam mindenkor alakulására közvetlen hatással természetesen csak a szóbanforgó időpontban esedékes tartozások és követelések vannak. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a váltóárfolyam változásai a fizetési mérleg mindenkor állásához igazodnak.

A váltóárfolyam alakulására azonban nem lehet közömbös a szóbanforgó külföldi pénznek a vásárlóképesége sem. Ennek ugyanis magára a fizetési mérlegre is van hatása, mert befolyásolja a kereskedelmi mérleget. Az ugyanis, hogy mennyit vásárolunk a külföldtől, éppenúgy függ az ottani árszínvonalától, illetőleg közelebből az idegen ország kiviteli cikkeinek árától, ahogy függ az odairányuló bevitelünk az oda kivinni szándékolt cikkeink ottani árától. Ezzel tehát a két ország árszínvonalának, illetőleg a külforgalmat érintő árak színvonalának is befolyása van a váltóárfolyamra.

Nyugodt időkben, vagyis akkor, ha a pénzürték mindkét országban nagyjában állandó, a két árszínvonal, illetőleg a szóbanforgó cikkek behozatali, illetőleg kiviteli árainak egymáshoz való viszonya a két ország pénzürtéke számára természetes alapot teremt, amennyiben a két ország pénzegysége nagyjában a két ország árszínvonalának kifejezője. Ez az, amit *vásárlóerő-paritásnak* nevezünk és így azt mondhatjuk, hogy nyugodt időkben két ország *vásárlóerő paritása fejezi ki a két ország pénzének egymáshoz való értékviszonyát*.

Ez azonban távolról sem oly szilárd alapja a két ország pénzürtéke egymáshoz való viszonyának, mint a pénznek fémlapra helyezése, mely a váltó és az aranyküldés, vagyis egy nemzetközi áru küldése közötti verseny alapján szabályozza a váltóárfolyamot. Ezért a váltóárfolyam két szabad valutás, vagyis nem fémalapon nyugvó valutával bíró ország között nem olyan szilárd, mint két aranyvalutás ország között, mert hiányzik az önműködő szerkezet, vagyis a váltó és az aranyküldés közötti szabad választás.

Ez, különösen akkor érezteti a váltóárfolyamra hatását, ha az egyik országban infláció keletkezik. Ebben az esetben a szóbanforgó országban a pénzürték az infláció fokához mért ingadozásokat mutat és ez kihat a váltóárfolyamra is. A váltóárfolyamot befolyásoló tényezők közül ugyanis most a pénzürték változása kerekedik felül és a váltóárfolyam rendszeren nagyjában a pénzürték romlását tükrözi vissza. Az inflációs országban az inflációtól mentes külföld pénzének értéke erősen emelkedik, ahogy p. o. 1922-ben és 1923-ban a svájci frank, a hollandi forint vagy a svéd korona értéke nálunk emelkedett és a magyar pénz értéke a külföldön süllyedt. Az inflációnak a váltóárfolyamra gyakorolt ezt a hatását *Ricardo* már 1812-ben kifejtette és *G. Cassel* svéd közgazda száz évvel utána ismét élesen vitatta *vásárlóerő-paritás* elméletében.

Hogy az inflációnak hatása van a váltóárfolyamra, elvitathatatlan tény. Inflációban valóban a pénzürték változása lesz a váltóárfolyam alakításában az uralkodó tényező és hatásait az ilyenkor felburjánzó üzérkedés még erősíti. Inflációmentes nyugodt időkben azonban, midőn a pénzürték csak lassan változik, a fizetési mérleg a váltóárfolyam főtényezője, mert ilyenkor főképpen az ennek alakulásában végbemenő változások befolyásolják csak a helyzetet.

A váltóárfolyam változása bizonyos önszabályozódáshoz vezet a fizetési mérleg alakulásában és ezzel ellene dolgozik a váltóárfolyam kilengéseinek. *A külföldi pénz drágulása ugyanis drágítja és ez által nehezíti a külföldi áruk behozatalát és ösztönzi a kivittelt*, mert a külföld magas pénzértéke folytán ilyenkor jó elhelyezési piac. Nyugodt időkben e hatás mérsékli a külföldi váltóárfolyamok emelkedését, mert keresletet teremt a külföldön az ország pénze iránt és a belföldön viszont csökken a külföldi pénz iránti kereslet.

9. A külforgalom önszabályozódása. A merkantilisták, kiknek figyelmét először vonta magára a külkereskedelem, abból indultak ki, hogy az államnak kell szabályoznia a más országokkal folytatott kereskedelmet. Csak később ismerték fel a közgazdák, hogy a külforgalom, mint piaci folyamat, tényezőinek összefüggésénél fogva *önműködő szerkezet* természetével bír, mely a *fizetési mérleg kiegyensúlyozódása* irányában hat.

A fizetési mérleg ugyanis követelésekből és tartozásokból áll, melyek, amint tudjuk, különböző forrásokból, az áruforgalomból, bizonyos szolgáltatásokból és a tőkeforgalomból származnak. A hadisarcot kivéve, a külföld minden anyagi igénybevétele tartozás forrása a nemzetgazdaság számára; az ország részéről a külföld számára teljesített szállítás vagy szolgáltatás vagy a külföldnek nyújtott kölcsön pedig követelést jelent. Az tehát, hogy egy ország mit vehet igénybe a külföldtől, attól függ, hogy mit nyújthat ellenérték gyanánt a külföldnek. Így a fizetési mérleg, mint minden mérleg, kiegyenlítést kíván.

Ha a fizetési mérleg csupán folyótételekből állana és minden tételnél az ellenszolgáltatás nyújtása azonnal megtörténnék, akkor a fizetési mérleg minden pillanatban egyensúlyban volna. A fizetési mérlegnél erről azonban máresak azért sem lehet szó, mert tételei oly különböző forrásokból származnak, hogy közvetlen kapcsolat közöttük nem áll fenn. Ami e tételeket összekapcsolja, ez csak a fizetési mérleg egysége, mely abból származik, hogy a nemzetgazdaságnak mindent meg kell fizetnie, amit bármely alakban, akár mint árut, hajó- vagy vasúti szállítást vagy külföldön való tartózkodást, a külföldtől igénybevesz és viszont mindenért, amit tőle igénybevesznek, ellenszolgáltatást kap.

A fizetési mérleg azonban nemcsak *folyótételekből* áll, mert nagy és növekvő szerepet játszanak a nemzetgazdaságok közötti forgalomban a tőkeáramlások is. A külföld teljesítményeinél hitel igénybevétele az azonnali ellenszolgáltatás nyújtásának kényszerét megszünteti, mert a fizetési határidőt kitolja és nagyobb tartozások is keletkeznek, amelyek pillanatnyilag semmi ellenszolgáltatást nem követelnek és melyek hatását a fizetési mérleg csak akkor érzé meg, amikor a kamatok fizetése és később a törlesztés folyamata megindul. Ezeket a tételeket *láthatatlan tételeknek* szokták nevezni.

Mindezek a körülmények azonban természetesen nem változtathatnak azon a tényen, hogy a fizetési mérlegnek megvan az irányzata arra, hogy kiegyenlítődjék. Ezen a tényen az sem változtathat, hogy vannak hitelező- és adós országok, tehát olyanok, melyek bőségesen rendelkeznek tőkével és azt részben a külföldön gyümölesztetik és olyanok, melyek termelő tényezőik kiaknázása céljából külföldi tőkére szorúlnak. Hiszen a tőke kikölesönzése nem történik ellenszolgáltatás nélkül. A tőketételek a kamatszolgáltatással részei a fizetési mérlegnek még akkor is, ha a külföld meghosszabbítja a hiteleket, de a tőke állaga csak akkor válik részévé, ha a törlesztés folyamata megindul vagy a visszafizetés megtörténik vagy pedig akkor, amidőn a kölcsön értéke befolyik az országba.

Magát azt a folyamatot, mely a kiegyenlítődést előidézi, sokáig túlságosan egyszerűnek gondolták. Sokáig ugyanis abból indultak ki, hogy az egész folyamat alapja az *aranynak szabad áramlása*, mely azt idézi elő, hogy az arany mindig azon országok felé áramlik, ahol érette legtöbbet lehet vásárolni, ahol tehát az árak alacsonyak. Abban az időben, midőn a fejlettebb országok az aranyvaluta alapján állottak, az aranyáramlások valóban nagy

szerepet játszottak a fizetési mérlegek kiegyenlítésében. Feltétele a szerepnek nemcsak az aranyak országáról országra való szabad áramlása, hanem az is, hogy minden ország rendelkezze olyan aranykészlettel, mely a fizetési mérleg csúcsainak kiegyenlítésére elégséges, továbbá az is, hogy az árszínvonal a pénzmennyiséggel változzék. Ebben az esetben ugyanis a pénzbőség magas árakat eredményezve ösztönzőleg hat a behozatalra és nehezíti a kivitelt, míg ha nincsen a forgalomhoz képest az országban elég pénz, az árak süllyednek és a kivített ösztönzők, amivel arany jön az országba.

A bankjegyforgalom kifejlődése az arany nemzetközi áramlására alapított szabályozódást mindaddig meg nem zavarja, amíg a bankjegymennyiség nagyjában az aranytartalmak ellenőrzése alatt áll. Mihelyt azonban a bankjegyből papírpénz lesz és megindul az infláció, az arany többé nem szabályozhatja a fizetési mérleget, mert ha az ország nem akarja aranykészletét elveszíteni, az aranykivittelt meg kell szüntetnie. A kiegyensúlyozódás irányzata evvel azonban meg nem szűnik, mert az arany helyébe új szabályozó tényező lép. E szerepet ugyanis most a váltóárfolyam veszi át. Amint a váltóárfolyam romlik és a külföldi váltók az országban drágulnak, a behozatal megnehezül, az árukivitel pedig erős ösztönzést nyer. Ezzel a nemzetgazdaság külföldi követeléseket szerez; ez és a bevétel csökkenése előmozdítja a mérleg kiegyensúlyozódását.

A fizetési mérleg kiegyensúlyozódási folyamatának ez a magyarázata, mint látjuk, nagy súlyt helyez az áruforgalomra. Kétségtelenül joggal, mert mint tudjuk, a fizetési mérleg legnagyobb tétele a kereskedelmi mérleg; nagyon is érthetően, mert a fizetési mérleg végső eszköze a fogyasztásnak vagy a termelésnek szolgáló javak szállítása. Ezért a fizetési mérleg tételeiben erős irányzat érvényesül arra, hogy a különbözeteik áruszállítással egyenlítsessenek ki. Mégsem szabad azonban megelégedni arról, hogy vannak a fizetési mérlegnek egyéb tételei is, melyek végleges kielégítés jellegével bírnak. Ilyenek a külföldnek nyújtott szolgálatok, mint a szállítási eszközök rendelkezésre bocsátása, a külföldieknek az országban tartózkodásuk alkalmával való fogyasztása stb. Osatlakozik ezekhez aranyak a külföldre küldése, továbbá tőkecímleteknek, értékpapíroknak átengedése külföldiek részére, mely, ha ezek megvásárlására hajlandók a külföldiek, szintén alkalmas tartozások rendezésére. Bár az áruk szállítása a legfőbb eszköze a fizetési mérleg kiegyenlítésének, ez tehát mégsem egyedüli eszköze annak.

A fizetési mérleg kiegyenlítődési folyamatának működése nem tökéletes. Az árak nemzetközi kiegyenlítődése hiányos; alacsony árak csak akkor ösztönzik a kivitelt, ha az illető cikk iránt a külföldön kereslet mutatkozik és magas árak is csak akkor vezetnek fokozott bevételhez, ha szükség van a külföldi árukra. A váltóárfolyam hatása is korlátolt, mert közvetlenül csak be- és kiviteli cikkek árát érinti. Rendes körülmények között azonban a kiegyenlítődési folyamat mégis megindul.

Rendkívüli időkben, nagyobb háborúk alatt és sokáig ezek után is a fizetési mérleg kiegyenlítésére nagy nehézségekkel küzd. Az üzérkedés, felburjánzása, a jövő bizonytalansága és a nemzetek kölcsönös elzárkózása erősen megzavarják a kiegyenlítődési folyamatot és sokszor leküzdhetetlen akadályokat gördítenek annak útjába. Ebből egyesek azt a szélső következtetést vonták le, hogy egyáltalában nincsen automatikus kiegyenlítés.

Könnyen belátható, hogy e következtetés téves. Kétségtelen, hogy a felsoroltakon kívül egyéb tényezők is beleszólhatnak a dolgok folyásába; így p. o. az állam háztartásának állapota, a konjunktúraváltozások stb.¹ Ezek valóban nagy akadályokat gördíthetnek a kiegyenlítés folyamata elé. Olyan automatizmus, amely akkor is működne, ha feltételei hiányzanak, természet-

¹ Erre nézve különösen tanulságos A. Aftalion: *L'équilibre dans les relations économiques internationales*. Paris, 1937. c. munkája, mely alaposan megvilágítja e tényezők szerepét.

tesen nincsen és nem is képzelhető. Ha, mint az első világháború befejezése után, a világforgalom szálait szétszakítják és az országok az egymással szemben való elzárkózás útjára térnek, a jövő bizonytalanná válik és a világ valutazavarok martalékává lesz, akkor nem képzelhető olyan szerkezet, mely magától rendbehozná ezt a zürzavart és előidézhetné a fizetési mérlegek önműködő kiegyenlítődsét.

Arra is szoktak hivatkozni, hogy rendes időkben is fordulnak elő tudatos beavatkozások a fizetési mérleg kiegyenlítése terén. Így különösen a jegybank, de maga a pénzpiac is céltudatosan befolyásolhatják a kiegyenlítési folyamatot. Rövidlejáratú hitelek gyakran segítenek át pillanatnyi zavarokon, melyek nagyobb tartozások esedékességéből származnak. Ezek az eszközök azonban inkább csak zökkenésmentessé teszik a kiegyenlítési mechanizmust, de annak alaptényezőit nem pótolhatják.

A kiegyenlítődségi automatizmusnál sohasem szabad azt sem elfelejteni, hogy a fizetési mérleg soha sincsen lezárva, mert a kölesönös csere folytonosan folyik. Időnként nagyobb rendezés történhetik; ez azonban rendkívüli jelleggel bír. Így p. o. külföldi kölesönöknél, ha kiderül, hogy a nemzetgazdaság teherbírását a vállalt terhek felülműlják, adósságrendezési megállapodások jöhetnek létre, melyek a kamatokat leszállítják, azok fizetési módját rendezik vagy az esedékességeket kitolják; sőt a esődhöz hasonló esetekre is volt példa, midőn az adós állam az adósságot egyszerűen törölte, tehát a vállalt kötelezettség teljesítését megtagadta.

V. RÉSZ

A gazdasági élet hullámzása

1. A közgazdaság egyensúlyának bizonytalan volta. Eddigi vizsgálatainkban azon volt a súly, hogy a közgazdaság egyes tényezői — főképp a piacba való bekapcsoltságuknál fogva — egymással összefüggnek. Ha valamelyik változik, a többi visszahat a változásra. A piaci kapcsolat tehát az, ami összefűzi e tényezőket és oda vezet, hogy az egyik változása nem marad hatás nélkül a többire. Magukat a változásokat, melyek az egyes tényezőkben, mint a népességben, a kereslet-kínálatban, a tőkeképződésben stb. végbemennek, csak a velők legszorosabban összefüggő tényezőkre tekintettel vizsgáltuk és azokkal az okokkal, melyek az egyes tényezők változását felidézik, nem foglalkoztunk.

A közgazdaság rendszerének, vagy mechanizmusának főjellemvonását abban ismertük fel, hogy benne az egyensúlyi helyzet felé való törekvés uralkodik. Ez jellemzi már az egyéni gazdaságot és ez jut érvényre az egyéni gazdaságokat a piacon összefűző forgalmi gazdaságban is. A közgazdaság azonban csak akkor maradhatna meg az egyszer elért egyensúlyi állapotban, ha összes tényezői nagyságukban nem változnának, vagy pedig mind ugyanabban az arányban változnának. Az első esetben a közgazdaság *stacionär* állapotban volna, a második esetben *egyenletesen változó közgazdasággal* állanának szemben.

Mindkét állapot elképzelése tanulságos. A stacionär állapot elgondolása megmutatja, hogy mely tényezőknek kellene változatlanoknak maradniok ahhoz, hogy a közgazdaság mindig teljes egyhangúsággal bonyolódjék le, hogy t. i. mindig ugyanazok a folyamatok egyenletesen ismétlődjenek benne, minden számbavehető zavar nélkül. Ezt csak az biztosíthatná, ha úgy a népesség száma és kor szerinti megoszlása, valamint az emberek szokásai, mint pedig a termelés technikája változatlanok maradnának. Mihelyt ugyanis ezek valamelyike változik, változások mennek végbe vagy a fogyasztásban vagy a termelésben és ezzel a kereslet és kínálat egyensúlya megbomlik.

Csak egy esetben volna elkerülhető a piac egyensúlyának megbomlása, t. i. akkor, ha a jelzett tényezők mindegyike egyszerre és állandó arányban változnék. Ez volna az egyenletesen haladó gazdaság. Keretei a változással növekednének, de alakja és lefolyása ugyanaz maradna.

A stacionär gazdaság csak a műveltség legalacsonyabb fokán álló néptörzseknél valósulhat meg. Mihelyt ugyanis a haladás szele érinti a gazdasági életet, az nem maradhat többé zökkenésektől mentes, minthogy a változás közvetlenül csak egyes tényezőkben lép fel és ezzel a többiekkel való összhang megbomlik. Úgy a szükségletek változása, mint pedig a technika haladása új meg új helyzeteket teremtenek, melyekhez a közgazdaság többi tényezőinek egymással való összefüggésüknek fogva alkalmazkodniok kell. Mihelyt ugyanis akár a fogyasztás, akár a termelés körében változás megy végbe, ennek hatása van a másik tényezőre.

Az állandóság hiánya, mely a közgazdaság alaptényezőiben mutatkozik, *labilissá teszi a közgazdaság egyensúlyát*. Az egyensúly ingatag voltát egyes közgazdasági intézmények és folyamatok még növelik. Az első közül a pénz és különösen a hitel kifejlődése növeli az üzletmenet ingadozásait, mert a forgalomban levő pénz mennyisége változik és forgási sebessége sem mindig egyenlő. A közgazdasági folyamatok közül a tőkeképződés üteme van különösen változásoknak alávetve. Már maguk a közgazdaságban eszközölt megtakarítások sem folynak teljesen egyenletesen, a vállalati tőkeképződés pedig természeténél fogva nem egyenletes, mert az árak és a termelési költségek változásának hatása alatt áll. A változásra való hajlamot erősen növeli a vállalkozói szellem, mely a kínálgató alkalmakat igyekszik kihasználni és a jövő esélyeit kémleli. Ezek, valamint a közgazdaság szerkezetében beálló átalakulások mindmegannyi tényezői annak, hogy a közgazdaság nem folyhatik állandóan nyugodt és egyenletes mederben, hanem folytonosan kisebb vagy nagyobb hullámzást mutat.

A most említett tényezők *endogén* természetűek, mert a közgazdaságban működő erők tulajdonságaiból folynak. A közgazdaságra azonban még más tényezők is hatnak, mert a közgazdaság a társadalom keretében folyik le és a társadalmi történések szerves része. Ezért oly tényezők is érintik a közgazdaság folyását, melyek az emberi élet egyéb terein hatnak, de melyeknek a társadalmi élet szerves voltánál fogva gazdasági kihatásuk is van. Ilyen *exogén*, azaz kívülről ható ok p. o. a háború vagy a társadalom politikai szerkezetének erős és hirtelen átalakulása.

Mindezek az erők, akár a gazdasági élet egyes tényeinek változásából származnak, akár kívülről érintik a közgazdaságot, megzavarják annak surlódásmentes folyását és a többi tényezőnek a változáshoz való alkalmazkodását idézik fel. *Az ingadozás*, illetőleg a változás természete, annak mértéke és tartama azonban nemcsak a változást megindító októl, hanem *a közgazdaság szerkezetétől is függ*, mert ez határozza meg azt, hogy az egyik tényezőben beállott változás miképpen hat ki a közgazdaság többi tényezőire és ezzel az egész rendszerre.

Sokáig tartott, amíg ezt megértették. A közgazdák nagy része ugyanis azt gondolta, hogy a közgazdaság egyensúlyi irányzata kizárja a gazdasági élet ingadozásait és ezért a gazdasági élet hullámzásait csak úgy érthetjük meg, ha elejtjük azt a feltevésünket, hogy a közgazdaságban megvan az irányzat a kiegyensúlyozódásra. Ez az okoskodás figyelmen kívül hagyta azt, hogy a közgazdaság egyensúlyra való törekvése nem foglalja magában sem azt, hogy egyes tényezői, mint a népesség, a termelés technikája vagy a pénzforralom és a tőkegyűjtés önmagukban változatlan nagyságok, sem pedig azt, hogy a közgazdaság egyes tényezőinek egymáshoz való alkalmazkodása azonnal és minden ellenállás nélkül megy végbe.

Ha erre figyelemmel vagyunk és meggondoljuk, hogy a jelzett tényezők önmagukban nem változatlanok és egymáshoz való alkalmazkodásuk időt igényel, akkor meg fogjuk érteni, hogy maga az egyensúlyi törekvés az ingadozásoknak egyik tényezője. Ha ugyanis a közgazdaság nem volna az azt alkotó tényezőknek szorosan összefüggő rendszere, akkor az egyik tényező változása nem érintené szükségképpen a többi tényezőt. *Eppen az alkalmazkodás szükség-szerűsége az, ami megmozgatja a többi tényezőket és ez által az ingadozást felidézi*. A közgazdaság rendszerének összefüggő volta az, amely a valamelyik tényezőjében végbement változás továbbgördülését eredményezi és ezzel egyes tényezői változásából kifolyólag rezgésbe hozza az egész rendszert.¹

¹ Szépen kifejtette ezt Ragnar Frisch: Propagation Problems and Impulse Problems in Dynamic Economics. (Economic Essays in Honour of Gustav Cassel. London, 1933., a 171—205. old.)

Az életkörülmények változásaiból származó esélyeknek minden elszigetelt gazdaság is ki van téve, de *konjunktúraingadozások csak a munkamegosztáson és a piacon felépülő közgazdaságban fordulnak elő*. Minél bonyolultabb és részeiben szorosabban egybefűzött lesz a közgazdaság, annál inkább lesz érzékeny külső behatásokkal és a rendszer egyes tényezői változásaival szemben.

2. A közgazdasági élet hullámozásai. A közgazdaságban végbemenő változásoknál mindenekelőtt meg kell különböztetnünk azokat, amelyek egy időre állandó helyzetet teremtenek, azoktól, amelyek egy folytonos változás vonalában fekszenek. Az első csoportba tartoznak a közgazdaság *szerkezeti* (strukturális) *változásai*. Ezek az emberi életformák változásából, sokszor történelmi tényezők hatása alatt állanak elő: sokszor lassú átalakuláshoz vezetnek, néha pedig hirtelen fordulattal a közgazdaság egész jellegét, vagy legalább egyes részeinek jellegét megváltoztatják. Ilyen szerkezeti változás volt p. o. a középkori gazdasági rendnek a forgalomgazdaság irányában való átalakulása és az agrárfeudális rendszer helyébe a kereskedelmi forgalomra alapított, már a vállalkozás csíráit magában foglaló újkori gazdasággá való átalakulása. Ilyen volt továbbá a kapitalizmusnak a kifejlődése és ilyen a kifejlett kapitalizmusnak késői kapitalizmussá való átalakulása. Hirtelen szerkezeti változás volt p. o. az 1914–1918. éves világháború után Magyarországnak megsemmisítése, mely az egész országra méretezett gazdasági szervezetének az akkori új helyzethez való alkalmazkodását kényszerítette ki.

A szerkezeti változásoktól elütőek azok a változások, amelyek bizonyos időközökben visszatérnek, amelyeknek tehát *periodikus jellegük* van. A legegyszerűbbek ezek közül az *évszaki* (saisonalis) változások, amelyek részben az évszakok változásával, részben pedig a szokásokkal és az emberi élet egyéb irányú ritmusával függnek össze. Mindenki tudja, hogy az olyan termékeknek az ára évszaki változásokat mutat, amelyek termelése az évszakok változásával függ össze. Azonban nemcsak az árak mutatnak időszaki változásokat, hanem a fogyasztás, a pénzforgalom, a vasúti forgalom és még sok más is. Egyes ünnepek bizonyos cikkeknek a forgalmát erősen megnövelik, a nyaraltatás szokásának meghonosodása ritmikusan növeli a nyári hónapokban a vasúti forgalmat és bizonyos fizetési határidők megduzzasztják a fizetési forgalmat. Bővebb magyarázatra az időszaki változások tehát nem szorulnak.

Már régebbi idő óta megfigyeltek azonban olyan időnként visszatérő változásokat is, amelyeket nem az évszakok változása, sem pedig a szokások változása idéznek elő és amelyeknek okait felkutatni már több mint száz év óta igyekeznek. E változásokra úgy lett a tudomány figyelmessé, hogy a XIX. század elején évtizedeken keresztül bizonyos egymásutánban erős rázkódások következtek be a gazdasági életben, amelyeket *gazdasági válságoknak* neveztek. Eleinte úgy látszott, hogy hirtelen rázkódásokról van szó; közelebbi vizsgálatra azonban kiderült, hogy a válságoknak vannak előzményei és vannak következményei. Nevezetesen a megfigyelés azt mutatta, hogy a válságok előtt az üzletmenet élénk és utánuk erősen ellanyhul. Kiderült, hogy ez nem véletlen, hanem a gazdasági válságok csak egy láncszemet képeznek a gazdasági élet hullámozásának egymásutánjában és hogy ennél fogva nem maga a válság megmagyarázása a felvetendő kérdés, hanem a gazdasági élet ilyfajta hullámozásának okait kell megkeresni. Arról a fellendülésről, mely a válságot megelőzni szokta, *konjunktúrának* nevezték a fellendülést és erről azután *konjunktúra ciklusnak* az ily természetű hullámozást.

Hosszas kutatás megmutatta, hogy a konjunktúra ciklus a gazdasági helyzet egymást szabályszerűséggel követő változásaiból áll. Miután bizonyos *élénkülés* következett be a gazdasági életben, megindul a *fellendülés*, mely egyre fokozódik, míg oly fokot ér el, mely többé-kevésbé *hirtelen* fordulathoz vezet. Ha ez hirtelen következik be, *válság* rázkódtatja meg a gazdasági életet, mely el is maradhat, ha a fellendülés megszűnése kevésbé lökészerű.

A gazdasági élet irányzata mindenesetre megfordul és beáll a *pangás* (*depresszió*). Csak hosszabb idő után követi ezt egy újabb fellendülés.

A hatókok sokasága folytán a *konjunktúrahullámok* nem egyenletesek. Mindenesetre több évre terjednek ki és időnkint megújulnak. A konjunktúrahullámok az idényszerű hullámzástól függetlenek; ezeket magukban foglalják. Hasonlóképpen függetlennek látszik a konjunktúra hullámzása a gazdasági életnek olyan fel- és lefelé való mozgásától, amely többévtizedre terjed ki. Ezek az ú. n. *hosszú hullámok*, amelyek abból származnak, hogy a gazdasági élet egyideig terjeszkedési hajlamot mutat, majd pedig egy lefelé menő irányzat kezd érvényesülni. Elsősorban áll ez az árákra, amelyeknek a megfigyelésére alapították főképen a hosszú hullámok tényének a megállapítását.

*Van Gelderen*¹ és *de Wolf*² hívták fel rájuk a figyelmet; *Kondratieff* vizsgálta azután behatóan ezeket a hullámokat.³ A XVIII. század végétől a nyugat-európai országokra vonatkozólag 2½ hosszú hullámot állapított meg (1890–1850., 1851–1913. és 1914–1920.). Az angol árszínvonalnak a Sauerbeck-féle indexszámok alapján megállapított változásai nagyjában megerősítik ezt a megállapítást.

A hosszú hullámoknak azonban csak a létét sikerült eddig megállapítani; az azokat előidéző okok még tisztázásra várnak. Megkísérelték az árszínvonal alakulásában mutatkozó ily természetű hullámzásokat az aranytermelés változásaival összefüggésbe hozni,⁴ de aligha lehet ez az a tényező, mely a gazdasági életnek a maga egészében való hullámzását előidézné. A hosszú hullámok mindenesetre mélyebben fekvő okokra vezethetők vissza. Nem lehetetlen, hogy ilyeneket jelentősebb találmányok,⁵ mint p. o. a vasútépítés és a villamosság széleskörű alkalmazása is felidézhetnek. Az ily találmányok alkalmazása ugyanis hosszú időt vesz igénybe és nagy átalakulást von maga után. Az eddigi megfigyelések még arra sem jogosítanak fel, hogy a hosszú hullámok további visszatérését, vagy legalább is szabályos időközökben való visszatérését, feltétlenül biztosra vegyük. Az azonban valószínű, hogy nagyobb átalakulások egy hosszabb időre kiterjedő hullámot válthatnak ki a gazdasági életben.

A statisztikai megfigyelés mutatja, hogy bizonyos idősorokban, tehát valamely több évre kiterjedő adatsorban egyideig határozott növekedési vagy csökkenési irányzat mutatkozik. Ennek a növekedési vagy csökkenési irányzatnak a kifejezője az *irányvonal* (trend), mely hosszabb idősorokban észlelhető.

Magyarországra vonatkozólag nem könnyű hosszabb időre olyan egymással összehasonlítható adatokat találni, melyek egy nagyobb időköz irányvonalának meghatározására alapul szolgálhatnak. Az alábbi ábra *Kádás Kálmán* számításai alapján a vas- és a cukortermelés irányvonalát mutatja be a múlt század hatvanas éveitől kezdve. Hogy itt valóban egy határozott irányzattal állunk szemben és nem egyszerűen a népesség szaporodása által felidézett ténnyel, mutatja a népszaporodás melléje rajzolt lefolyása.

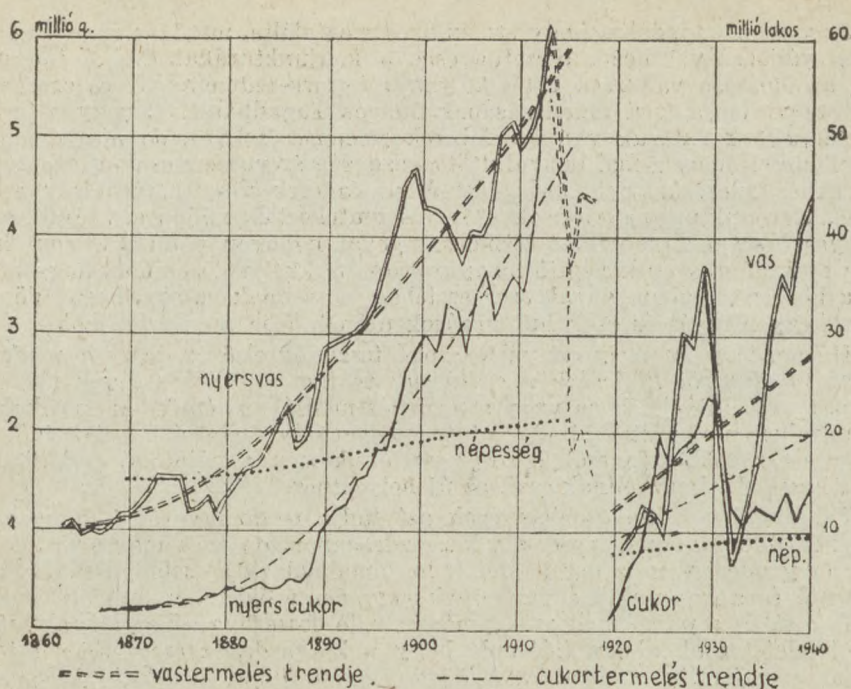
¹ A németalföldi *Nieuwe Tijd* 1913. évi évfolyamában.

² Prosperitäts- und Depressionsperioden. (Der lebendige Marxismus. Jena, 1924., a 13–43. old.)

³ Die langen Wellen der Konjunktur. (Archiv f. Sozialwissensch. u. Sozialpol. 56. köt., 1926., az 573–609. old.)

⁴ Cassel: Theoretische Sozialökonomie. 5. kiad., a 216–226. old. — V. ö. továbbá Cassel: L'offre d'or. (Rapport provisoire de la Délégation de l'or du Comité Financier. Société des Nations. Genève, 1930., a 73–81. old.), valamint Joseph Kitchin: L'offre d'or comparée avec le prix des denrées. (U. o. a 82–88. old.) — L. továbbá W. Woytinsky: Internationale Hebung der Preise. Leipzig, 1931.

⁵ Schumpeter ugyan igen óvatos ide vonatkozó megjegyzéseiben (v. ö. Business Cycles. I. köt. 166–169. old.), mégis feltételezhető, hogy nagyszabású felfedezések legalább is okai lehetnek egy hosszabb időre terjedő irányzatnak.

9. ábra.

Az irányvonal tengelye az egyéb hullámzásoknak, nevezetesen a konjunktúrahullámoknak és ezért, ha az utóbbiakat akarjuk meghatározni, az irányvonalat megfelelő eljárással ki kell küszöbölni, éppen úgy, mint az időszaki változásokat. Ily módon azután megkapjuk a konjunktúrahullámokat, melyek elsősorban érdeklik meg érdeklődésünket, mert legszorosabban függnek össze a közgazdaság szerkezetével.¹

3. A konjunktúraváltozás. Már a gazdasági élet hullámzásának általános jellemzésénél említettük, hogy a munkamegosztásos kapitalisztikus gazdaság egyensúlya szerkezetének bonyolult voltánál fogva labilis. Ez elég annak megértéséhez, hogy e rendszer ingadozásoknak van kitéve, melyek a gazdasági élet hullámzásához vezetnek. Ez az általános megállapítás azonban még nem magyarázza meg azt, hogy miért vannak a közgazdaságnak oly hullámai, melyek az eddigi megfigyelések szerint bizonyos szabályossággal visszatérnek. A konjunktúrahullámok ilyen természetűek. Ezért magyarázatukhoz csak úgy juthatunk el, ha időnkint való visszatérésüknek, vagyis a hullámzás ciklikus voltának okát is fel tudjuk deríteni.

¹ A tudomány legújabb állásának megfelelően tárgyalja a konjunktúraelméletet J. Schumpeter: *Business Cycles*, New York, 1939. c. munkája. V. ö. továbbá W. C. Mitchell: *Business Cycles*, 2. kiad. New York, 1927. (Német fordításban: *Der Konjunkturzyklus*. Leipzig, 1931.) — E. Wagemann: *Konjunkturlehre*. Berlin (1928). — W. Röpke: *Crises and Cycles*. London, 1936. — U. a.: *Krisen und Konjunktur*. Leipzig, 1932. — G. Haberler: *Prosperité et depression*. Genève, 1937. — Tanulmányok a konjunktúrakutatásról. Közgazdasági Könyvtár. Budapest, 1928. — Andreich J. és Rostás L.: *Konjunktúraelmélet és konjunktúrapolitika*. Budapest, 1937. — Theisz Ede: *Konjunktúrakutatás*. Budapest, 1943.

Jevons azt gondolta, hogy ezt az okot megtalálta, midőn a napfoltok időszakos változásával hozta összefüggésbe a konjunktúrákat. Abból indult ki, hogy az időjárás változása hatással van a terméseredményekre és ezzel megszabja a gazdasági élet ingadozásának ütemét. Tagadhatatlan, hogy a terméseredményeknek hatásuk van az emberek jólétének fokára, de mégis nehezen képzelhető el, hogy a mai bonyolult közgazdaság szerkezeté csak a terméseredmények ingadozásának hatása alatt állna és ezek visszahatását oly erősen érezné. Konjunktúraingadozások akkor is mutakoztak, midőn a világforgalom az egyes országokban fellépő terméshiányokat könnyen pótolta. *Jevons* hipotézise tehát aligha ad kielégítő magyarázatot. Sokkal valószínűbb, hogy magában a közgazdaságban, annak szerkezetében van annak az oka, hogy időnkint elveszti egyensúlyát és csak hullámozások után találja meg azt újból.

Három tény az, mely ezt valószínűvé teszi. Az első az, hogy *a gazdasági egyensúly tényezői külön-külön változnak* és így a változás egyes tényezőkben, p. o. a szükségletekben vagy a termelés módjában lép fel és ez alkalmazkodási folyamatot vált ki, mely, mint az egyensúlyi helyzet keresése időt igényel, mert a többi tényezők sorozatosan érzik meg a változást és különböző sebességgel alkalmazkodnak csak az új helyzethez.

Ez magában véve azonban csak azt tudja megmagyarázni, hogy miért lépnek fel időnkint ingadozások a közgazdaságban, de arra még nem ad feleletet, hogy miért van az így felidézett hullámoknak az a szabályosságuk, mely észlelhető és a konjunktúra fázisainak egymásutánjában, a fellendülésnek, a fordulatnak és a pangásnak az egymással való összefüggésében megnyilvánul. Erre feleletet csak abban találunk, hogy a közgazdaság szerkezeténél fogva *az egyszer valamilyen okból megindult irányzatnak önmagát erősítő jellege van.* Ez a magyarázat második láncszeme.

Ezzel azonban még mindig csak az egyes hullámok lefolyásának magyarázatát nyerjük. Azzal, hogy a fellendülés oly folyamatot vált ki, mely önmagát túlesigazza és ezzel fordulóponthoz vezet, melyet egy pangási folyamat követi, mely szintén elmélyülésre hajlik, még nem találjuk meg annak a magyarázatát, hogy miért újulnak meg ciklikusan a hullámok. Egy impulzusnak, amely a gazdasági élet fellendüléséhez vezet, egy hullám felel meg. A hullámozás ciklusszerű ismétlődéséhez az is szükséges, hogy az egyik hullám oly erőket indítson meg, melyek a hullámozás újból való megindulását idézik elő.

Közelebbi megfontolás ily erők felszabadulását tényleg valószínűsíti. Csak arra kell gondolnunk, hogy a közgazdaságban az, ami az emberek egyik csoportjára előnyös, nem mindig előnyös a másik számára is. Az árak emelkedése p. o. előnyös a termelők számára, de nehezíti a fogyasztók helyzetét. Az árváltozások hatása alatt tehát az emberek helyzete nem egyformán alakul és a visszahatás, melyet az árváltozás kelt, más a termelőnél és más a fogyasztónál. Így van ez több más irányban is. Ennek nem lehet más a következménye, mint az, hogy minden változás, mely a közgazdaságban végbemegy, nemcsak a hatást fokozó erőket, hanem *ellenereket is kivált*, melyek eleinte alig, vagy csak gyengén jelentkeznek, de a hullámozás folyamán hatásuk növekszik, úgy, hogy előbb-utóbb ezek az ellenereők felülkerekednek és a mozgás irányát megváltoztatják.

Általános megfontolások, melyek a kifejtett munkamegosztásos közgazdaság szerkezetére vonatkoznak, valószínűsítik tehát, hogy a közgazdaság szerkezeté a maga bonyolultságával és sokrétűségével magában hordja azokat az erőket, melyek ciklikus ingadozásokhoz vezetnek. A fellendülés és a pangás közelebbi vizsgálata mélyebben fog bevilágítani ezen erők játékába.

4. A fellendülés. Vizsgáljuk először a gazdasági élet fellendülését, nem kutatva azt, hogy mi váltja azt ki, mert erre az alábbiakban fogjuk csak megtalálni a választ. Tételezzük fel, hogy a gazdasági élet folyása a keresletnek valamilyen okból való megélénkülése folytán lendületbe jön. Ha végigkísértük

lefolyásában a konjunktúrahullámot, meg fogjuk látni, hogy e föltevés nem indokolatlan.

A lendület azt jelenti, hogy a vállalkozás megélénkül és a foglalkoztatási fok emelkedik. A vállalatok megrendelései fokozódnak, mert a kereslet növekedése több jószág előállítására serkent. A megrendelések növekedésével mind több munkás talál foglalkozást és az emberek jól keresnek. A gazdasági élet megélénkülésével nemcsak a vállalkozói nyereségek emelkednek, hanem a kifizetett munkabérek összege is. Ez tovább táplálja a fogyasztást és tovább élénkíti a vállalkozást. A bizakodó hangulat sok oly megrendelést és vállalkozást hív életre, mely rossz üzletmenet mellett elmaradt volna.

Különösen a termelő eszközöket előállító iparágak érzik meg ennek hatását. A vállalatok termelő eszközök iránti szükséglete ugyanis kétféle. Az egyik a *felújítási szükséglet*, amely az üzemben lévő termelési felszerelés elhasználódását és kopását van hivatva pótolni, a másik a *bővítési és terjeszkedési szükséglet*, amely a termelés növelésére irányuló törekvéstől származik. A fellendülés mind a két szükségletet növeli. A vállalatok ugyanis igyekeznek terjeszkedni és a jó üzleti kilátások új vállalatok alapítására is ösztönöznek. Ugyanekkor élénkül a felújítási szükségletek fedezése is. Az utóbbi természeténél fogva sokkal egyenletesebb, mint a bővítési szükséglet, mert a kopás és elhasználódás egyenletes igénybevétel mellett bizonyos időn belül bekövetkezik. A felújítás azonban sokszor halasztható és kedvezőtlen üzletmenet idején halasztására meg is van a hajlam. Viszont jó üzletmenetben a hiányok pótlására meg van az ösztönzés, mert a vállalatok jól keresnek és ezért szívesen javítják berendezésüket. Ilyenkor az üzemek korszerűsítésére is nagy a hajlandóság és a vállalatok berendezéseik elavult részeit szívesen cserélik fel tökéletesebb eszközökkel. Ilymódon a termelő eszközöket és felszereléseket gyártó iparágak nagy kereslettel állnak szemben.

Fokozza ezt az, hogy a termelő eszközök jelentékeny részénél nagy egységekkel állunk szemben. A gépek csak bizonyos méretekkel állíthatók elő és dolgozhatnak gazdaságosan. A fellendülés várakozásai egyébként is a nagyobb egységek alkalmazását látszanak indokolni. Mindez még fokozza a szóban forgó iparágak foglalkoztatását és tovább élénkíti az üzleti életet, mert mindazok az iparágak is több és több megrendelésben részesülnek, melyek a bővítési szükségletet ellátó iparágak termelését kiegészítik.

Látjuk tehát, hogy a fogyasztás növekedésének mily messzemenő hatásai vannak. A fogyasztás emelkedése ugyanis fokozott mértékben hat a termelő eszközök gyártására és e téren — a kedvező várakozásoktól is táplálva — a közvetlen fogyasztást felülmúló mértékben támaszt keresletet. Ez az, amit — talán nem egészen találóan — *gyorsulási elvnek* neveztek. Abban áll, hogy a termelő eszközöket készítő iparok a fellendülésben nagyobb sebességgel nőnek, mint amilyenben a fogyasztás növekedett.

Az élénk üzletmenet és vele a kereseti alkalmak növekedése az árak alakulását is befolyásolja. Emelkedő árirányzat keletkezik, mert úgy a fogyasztási, mint a termelési javak iránti kereslet növekszik. Az üzletmenet élénkülését ez természetesen még fokozza, mert a termelést jövedelmezőbbé teszi.

Erősen alátámasztja ezt az irányzatot a bankok működése is. Pénzgazdaság mellett ugyanis a vállalatok terjeszkedéséhez és beruházásaihoz pénzre van szükség. A vállalkozás élénkülése növeli a hitel iránti szükségletet és a bankok szívesen állanak hitelek nyújtásával a vállalkozás rendelkezésére akkor, ha az üzleti kilátások jók. Hiszen bevételeik főforrása a nyújtott kölcsönök utáni kamat. Éppen így szívesen működnek közre a bankok új vállalatok alapításában is, ha jók az üzleti kilátások, mert ez is bevételforrás számukra. Mihelyt tehát megindul az üzleti élet élénkülése és a gazdasági élet fellendülésnek néz elébe, a bankok hiteleikkel ennek az irányzatnak a segítségére sietnek. A pénzforgalom növekedése emeli az árakat és ezzel tovább erősíti a fellendülést.

5. A fellendülés megakadása. Az említett tényezők hatása alatt a fellendülés erősen fokozódik, de, eleinte szinte észrevétlenül, ellenerők is működésbe lépnek. Első forrásuk a beruházási szükséglet természeté. A beruházási szükséglet főjellemvonása ugyanis az, hogy *tartós javakra* irányul, melyek csak hosszabb idő után használódnak el. Ennek messzemenő következményei vannak, mert belőle folyik az, hogy a beruházási szükséglet egy bizonyos idő után telítődik és ezzel hirtelen elapad. Miután a vállalatok terjeszkedési és bővítési szükségleteiket, valamint az azelőtt halasztott felújítási szükségleteiket is kielégítették, megrendeléseik megesapannak. Ezzel a termelő eszközöket gyártó iparok foglalkoztatottsága lelohad és a megrendelések erősen összezsugorodnak. Lanyha üzletmenet, sőt egyenesen pangás áll be ezekben az iparágakban.

A termelő eszközöket készítő iparágak a közgazdaság fejlett állapotában sok munkának adnak kenyeret és az iparágak jelentékeny részének foglalkoztatottsága tőlük függ. Ezért az ezekben az iparágakban bekövetkezett pangásnak erős a visszahatása az egész közgazdaságra. Munkanélküliség kezd jelentkezni és a vállalatok hitelszükséglete is megesappan. Ezzel a pénzforgalom, mely a fellendülés alatt járulékos hitelekkel táplálva élénk volt, megszűnik tágulni. Hozzájárul ehhez, hogy mihelyt az üzleti kilátások romlanak, a bankok óvatosság lesznek hitelnyújtásukban és inkább kintlévőségeik behajtására törekcszenek.

Erősen beleszól ebbe a folyamatba az, hogy a fellendülésben keletkező jövedelmi többlettel nem emelkedik arányosan a fogyasztás. Az emberek ugyanis a jövedelmük egy részét lehetőleg nem fogyasztják el, hanem megtakarítják. A jövedelem emelkedésével a megtakarított hányad általában növekszik és a bankok útján befektetést keres. A jövedelmeknek a beruházási alkalmakkal való csökkenése ellenkező irányzatot vált ki, mert csökkenti a megtakarított hányadot és növeli a jövedelmekből fogyasztásra szánt hányadot. De ez a növekedés nem elegendő ahhoz, hogy a fellendülés alatt kibővített termelési felszerelésből származó jószág-többletet megvásárolja. Ezért a kereslet előbb-utóbb már nem képes a fennálló árak mellett a termelési többletet felvenni. Ezzel a fogyasztási javak áremelkedése is megakad és az árak süllyednek. Ez annál inkább érzékenyen sújtja a vállalkozást, mert a termelési költségek a fellendülésben emelkedő irányzatot követnek. Már a fellendülés megindulása után a nyersanyagok árai, majd pedig a foglalkoztatási fok emelkedésével lassankint a munkabérek is kezdenek emelkedni. A fellendülés előrehaladásával az emelkedés fokozódik és elkezd csökkenteni a vállalkozói nyereségeket, amelyek a termelési költségek és az eladási árak különbözeteiből állnak. A nyereségek csökkenése annál erősebben sújtja a vállalkozókat, minél több hitelt vettek igénybe.

Mindezek hatása alatt előbb utóbb fordulatnak kell bekövetkeznie. Ez pedig nemcsak abban áll, hogy a fellendülés megakad, hanem visszahatások is következnek, melyek erősen lelohasztják az üzletmenetet.

6. A pangás. Míg a fellendülés az üzleti élet terjeszkedési és bővülési folyamata, addig a pangás enrek az ellentéte. Megrendelések hiánya, üzlettelenség és a közgazdaságon erőt vevő összehúzódnási folyamat jellemzik. A foglalkoztatási fok, az árak, a jövedelmek és ezzel az áruk iránti kereslet is lefelé menő irányzatot mutatnak.

E tünetek következményei a fellendülés túlesigázásának, melyet a folyamat önmagát erősítő természete váltott ki. Az üzleti várakozások túlzottaknak bizonyulnak. A fellendülésben a termelési felszerelés túlméretezték, vagyis annyira kifejlesztették, hogy teljesítő képessége nagyobbak mutatkozik, mint amilyen a közgazdaság szükségleteinek megfelel. Áll ez elsősorban a termelő eszközöket gyártó iparokra, melyeknek kereslete az előadott okokból leginkább csökken. *Túltökésítésről* szoktak szólni, ami alatt a termelési berendezések túlméretezését értjük.

Nem nehéz megérteni, hogy a fellendüléshez hasonlóan a pangás is önmagát erősítő, fokozó folyamat. Hiszen a termelési ágak egymásba kapcsolódnak és egymást látják el megrendelésekkel. Ezért az egyik termelési ágban mutatkozó üzlettelenség áttérjed a többiekre is és ezekben is fennakadáshoz vezet. Majdnem azt mondhatjuk, hogy egy zsugorodási folyamat indul meg, amely a termelési eszközöket gyártó iparágaktól kiindulva csökkenti a foglalkoztatottsági fokot, ezzel összehúzza a jövedelmeket és csökkenti a fogyasztóképességet és így az egész forgalom visszaesik. Ily módon felülkerekednek azok az erők, melyek a gazdasági életben nemcsak a növekedést akasztják meg, hanem a közgazdaságot a fellendüléssel ellentétes irányban hajtják.

Ha a pangás nem váltana ki ellenerőket is, akkor belőle nem volna kiemelkedés. Azonban annak ellenére, hogy a pangás elmélyülésre hajlik, az elmélyülési folyamat mégsem érinti egyenlően a közgazdaság összes tényezőit és ez az, ami lassankint az ellensúlyozó erőket is kifejleszt.

Legközvetlenebbül a vállalkozás érzi meg a közgazdaság összehúzódását. Ennek azonban nemcsak a nyereségek csökkenése a következménye, hanem az is, hogy a vállalatok a legnagyobb gazdaságosságra törekszenek üzletvitelükben. Míg a fellendülésben könnyen hajoltak beruházásokra, most a legnagyobb takarékoságra törekszenek üzletvitelükben. Megkezdődik a *racionalizálási folyamat*, mely a vállalat minden mozzanatának a leggazdaságosabb berendezésére törekszik. Igyekeznek a termelési költségeket a lehető legkisebb mértékre lecsökkenteni, hogy az alacsony árak mellett is versenyképesek legyenek. A kevésbé ellenállóképes vállalatok egy része meg is szűnik vagy más vállalatba olvad be a rostálási folyamat folytán, melyet a pangás nehézségei megindítottak.

Említettük, hogy a pangás egyik legjellemzőbb tünete az árak süllyedése. Ez egyértelmű a *pénzérték emelkedésével*, vagyis a pénz vásárlóerejének növekedésével. Ez kétségtelenül nem a pangás elmélyítése, hanem inkább fékezése irányában hat, mert, bár a pénzbeli jövedelmek csökkennek, azok vásárlóereje nem csökken, hanem növekszik. E hatás természetesen nem mutatkozik különböző foglalkozású egyéneknél egyformán. Vannak rétegek, amelyek jövedelme olyan mértékben csökken, hogy vásárlóképességük erősen lecsökken. De vannak olyan rétegek is, melyeknél a árak süllyedése ellensúlyozza a jövedelmek csökkenését, sőt idővel vásárlóerejüket növelheti is.

Hozzájárul ehhez az, hogy a megtakarítások erősen megcsappannak ugyan a pangás folyamán, de mégsem szűnnek meg. Így idővel azok a rétegek, melyek jövedelme kevésbé csökkent, ismét *megtakarításaikkal* nagyobb mértékben táplálják a hitelintézeteket. Az utóbbiak a vállalkozás lehanyagolása folytán sokáig nehezen találhatnak a náluk felgyülemelő pénzek kihelyezésére alkalmat. Betéteik hevertetése azonban kedvezőtlen számukra és ez, amint alkalom kínálkozik megfelelő kihelyezésekre, hajlamossá teszi ezeket az intézeteket hitelek nyújtására.

Mindez azonban még csak előkészíti a gazdasági életnek a pangás állapotából való kiemelkedését. Az igazi lökést erre csak az árak iránti kereslet emelkedése adhatja meg, mely a pénzérték emelkedésével lassan bekövetkezik. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a fogyasztás megszorításának meg vannak a határai. *A fogyasztás ugyanis sokkal merevebb, mint a termelés.* A mindennapi szükségletek, ha jelentős megszorítást szenvednek is a pangásban, mégis elemi erővel kielégítést kívánnak. Hozzájárul ehhez a tartós fogyasztási javak elhasználódása is, mely bizonyos idő múlva sürgősen felújításukat követeli. Ennek hatása csak lassan és fokozatosan érvényesül, de idővel erősödik. A kereslet emelkedése azután lassankint megélenkíti a gazdasági életet és lehetővé teszi a fellendülést.

Ezeket a most tárgyalt tényezőket az elmélet csak lassan ismerte fel. Könnyű volt ugyanis megérteni, hogy a fellendülés nem lehet végnélküli, mert oly gyorsulásra hajlik, amely a végén már tovább nem fokozható, úgyhogy a fordulatnak be kell következnie. Nehezebb volt azonban megérteni

azt, hogy a pangás is termel ki oly erőket, amelyek fékező hatással vannak a gazdasági zsugorodás folyamatára. Ezek az erők ugyanis kevésbé vannak a felszínen és lassabban, kevésbé észrevehető módon hatnak. Ezért volt oly nehéz megmagyarázni, hogy miképpen tud a gazdasági élet pangásából kiemelkedni.

A tapasztalat azt is mutatja, hogy a gazdasági pangást lefékező erők nem mindig elég erősek ahhoz, hogy a gazdasági életet kiemeljék tespedt állapotából. Ha ugyanis a gazdasági élet zsugorodási folyamata túl hevesen folyik le és a közgazdaság bizonyos mély ponton alul lesüllyed, az ellenerők sokáig nem tudnak oly nyomatékot nyerni, hogy a pangást megszüntessék.

Itt fejlődött ki az ú. n. világválság, amely a maga üzlettelenségével és nagy munkanélküliségével ijesztő méreteket öltött. Az ilyen állapotot *másodlagos depresszió*nak nevezzük. Az ilyen depressziót úgy foghatjuk fel, mint a gazdasági életnek a pangás lejtőjén való olyan túllendülését, amely keresztülviszi azon a ponton, ahol rendes körülmények között a fellendülés kilátásai nyílnak meg. Vítás lehet az, hogy bizonyos idő múlva az ellenerők nem kerekednek-e felül és emelik ki a közgazdaságot a pangás állapotából. Amíg azonban erre kerül a sor, a gazdasági pangás oly vészhozó méreteket ölthet, hogy a gazdasági politikának kell sorompóba lépnie, hogy a kiemelkedést elősegítse.

7. A gazdasági válságok. A konjunktúraváltozások tényezőinek áttekintése alapján minedenekelőtt megállapíthatjuk, hogy azok a közgazdaság szerkezetével állnak kapcsolatban. Okuk az, hogy a közgazdaság egyes tényezői változnak részben külső behatások alatt, részben pedig saját magukban. A közgazdaság egyes tényezőinek változása a közgazdaság egybefűzőttségénél fogva kihat a többi tényezőkre, melyek alkalmazkodási képessége nem egyforma. Egyes tényezők könnyebben és gyorsabban alkalmazkodnak a változásokhoz, mások nehezebben. Ezzel hol az egyik, hol a másik tényező hatása lép előtérbe és a haladás vagy visszaesés egyenlőtlen lesz, minek folytán alkalmazkodási nehézségek keletkeznek.

A gazdasági élet hullámzását tehát mindig valamely tényezőben beállt változás idézi elő, amire a többi tényezők alkalmazkodása megindul. A változás által megbomlott egyensúly után a közgazdaság új egyensúlyi helyzetet igyekszik elérni, de ez csak ingadozások árán sikerülhet. A változásokhoz való alkalmazkodást mindenestre nehezíti az, hogy akár a fel-, akár a lemenő irányzatnak önmagát fokozásra van hajlama, ami a helyzet túlfeszítésére vezet. Az üzleti kilátások ugyanis döntően befolyásolják a vállalkozók terveit. Jó időkben a vállalkozók hajlamosak további fellendüléssel való számolásra. Könnyen beleszól a folyamatba az üzérkedés is, mert előlegezve a további fellendülést, könnyen túlbecsüli a tőzsdei forgalom értékeit. Ilyen esetekben azután, mint p. o. az 1929. évi newyorki tőzsdei üzérkedés esetében és számos más esetben is történt, hirtelenül következik be az összehúzódnási folyamat, ami a gazdasági életben rázkódásokhoz vezet. Az ily rázkódásokat *gazdasági válságoknak* nevezzük.

Sokáig azt gondolták, hogy a válságot általában a tőzsdei üzérkedés okozza. Kétségtelen, hogy a túlhajtott spekuláció válsághoz vezethet (*tőzsdei válság*), ahogy p. o. a bankjegykibocsátással való visszaélés vagy a könnyelmű hitelnyújtás is válságot idézhet fel (*bankválság*, illetőleg *hitelválság*). Könnyű azonban belátni, hogy úgy az üzérkedés túlfeszítése, mint a könnyelmű hitelezés — egyéni eseteiktől eltekintve — nem szokott előzmények nélkül bekövetkezni. A fellendülés bátorítja az üzérkedőket merész játékra és a bankokat könnyebb hitelnyújtásra. A válság csak zárófejezete e folyamatnak; inkább csak kirobbantja a fordulatot, mely előbb-utóbb, bár nem ily hevességgel, amúgy is bekövetkezik a fent kifejtettek értelmében. Abban, hogy a fordulat válsággá élesedik ki, természetesen már jelentős része lehet az üzérkedésnek és a túlszigázott várakozásoknak. Válsággá a helyzet akkor fejlődik ki, ha hirtelen következik be a fordulat. Ilyenkor gyorsan általánosul a sötétlenlátás

és az értékek zuhanása következik be; az esedékes tartozásokat gyorsan igyekezzenek a hitelezők behajtani; további hiteleket a bankok nem hajlandók adni. Ezzel fizetési nehézségek állnak be és összeomlások következnek be.

Régebben *túltermelési válság*ról beszéltek. A fogyasztási javakban való túltermelés egyes vonatkozásokban valóban válságos helyzetet teremthet. Így p. o. a gabonatermés gyors kiterjesztése *mezőgazdasági válság*ot idézhet fel. Ez azonban más természetű válság, mint a konjunktúrahullámozás körében fellépő válság. Az utóbbi ugyanis fordulópontja egy ciklikus hullámozásnak, ebben pedig a túltermelés csak eredmény és nem bekövetkező fordulat előidézője. A fordulat a termelési költségek és az eladási árak közötti összhang megbomlásának és a termelési felszerelés túlméretezésének következménye.

A konjunktúra ciklusban a túltermelés nem abban áll, amire a régi válságelmélet gondolt; t. i. — legalább is először — nem a fogyasztási, hanem a termelési javak terén mutatkozik és okoz nehézségeket. A közgazdaság sima lefolyása kétségtelenül a termelés és a fogyasztás összhangját tételezi fel. Ez azonban a fejlett közgazdaságban nem egyszerűen a termelés és a fogyasztás, vagyis a javak közvetlen élvezete közötti összhang, hanem ennél sokkal bonyolultabb. Erősen munkamegosztásos és sokrétű gazdasági életünkben nem is a termelés és a fogyasztás, hanem a termelés és értékesítés közötti viszonyról van szó. A piacra termelni csak addig lehet, amíg a szóban forgó cikk iránt elegendő kereslet mutatkozik. Az összhangot megbontja az is, ha nem a fogyasztási, hanem a termelési javak iránti kereslet visszaesik.

A konjunktúra végén fellépő túltermelés rendszeren abból áll, hogy a termelési javak, gépek, felszerelések stb. iránti kereslet erősen lepad és ezekben az iparágakban mutatkozik túltermelés. Az igazi ok tehát a termelési iparok túlméretezése, mely azután további kihatásaival megindítja a pangási folyamatot.

Az, ami végeredményben labilissá teszi a kifejlett közgazdaság egyensúlyát, annak sokrétűsége. A közgazdaság minden része egymáshakapcsolódik, de sok láncszemen keresztül. Ezért nem lehet a közgazdaság meczgása egyenletes, lekötésektől és zökkenésektől mentes.

Ennek megállapításából természetesen nem következik az, hogy a hullámozás mindig egyformán és egy minta szerint folyik le. Ezt már a tényezők sokasága is kizárja. Eppen ezért a ciklikus hullámozások időtartama nincs feltétlenül adva. Ami bizonyos, csak az, hogy a konjunktúrahullámok szabályszerűséget mutatnak fázisaik egymásutánjában (kiemelkedés, fellendülés, túllendülés, fordulat és pangás), valamint az, hogy rendszeren az egyik ciklus előkészíti a másik megindulását. Egyébként minden hullámozásnak megvan többé-kevésbé a maga egyénisége, mely a konkrét adottságokból folyik.

TÁRGYMUTATÓ

- Abstractio 18, 23, 24
 Abszolút földjáradék 70, 80
 Adós ország 141
 Agrárrolló 106
 Agrárország 108
 Akkordbér 66
 Aktív fizetési mérleg 141
 — kamat 71
 — kereskedelmi mérleg 141
 Alapítás (vállalatnál) 129
 Alapító társaságok 130
 Alaptőkeemelés 126
 Áldozat 5
 Alkalmazkodási folyamat 23
 — képesség 148
 Alkati (strukturális) törvények 25
 Állam, mint gazdasági tényező 14
 Állami pénzügy 86
 Államjegy 92
 Államkapitalizmus 109
 Államkötvények 127
 Állampapírok 127
 Állandó költségek 42
 — termelékenység 53
 Álló tőke 121
 Alsóaranypont 144
 Általános árindex 101
 — árszínvonal 95
 — bérszínvonal 68
 — kartell 132
 Amortizáció 121
 Aprópénz 88
 Ár 13, 36
 Árak, belföldi, külföldi 137
 Árváltozás 52
 Aranyáramlás 146
 — infláció 98
 — pontok 144
 Ár érzékenysége 40
 Árhatárok 38
 — index 101
 — kartell 132
 — megkülönböztetett monopólium 50
 Heller Farkas: Közgazdaságtan.
- Árollók 106
 — rendszer 56
 — rétegzés 50
 — színvonal 95
 Áru 12
 — elmélet (pénznél) 86
 — világszínvonal 137
 Átértékelés 103
 Átírás 90
 Átlagköltség 42
 Áttekinthetőség (piacnál) 46
 Átváltható kötvény 128
 Bankfizetési közösség 89
 Bankjegy 88
 — kötvény 127
 Bankok 128
 — befolyása az iparra 129
 — és külkereskedelem 142
 Bankráta 75
 — szerű fizetés 90
 — válság 158
 — váltók 142
 Bányarészvények 127
 Bécsi iskola 21
 Becslés (nemzeti vagyonnál) 110
 Bedeaux-rendszer 67
 Befektetett tőke 121
 Belérték (pénznél) 94
 Belföldi árak 137
 Belterjeségi járadék 80
 Bér munka 9
 Beruházás 114
 Bérek általános színvonala 68
 Bérpar 10
 Beruházási társaságok 130
 Beszámítás (gazdasági) 34
 Betéti kamat 75
 Betéti részvénytársaság 124
 — társaság 123
 Bilaterális monopólium 49
 Bizalmi mozzanat kamattal 74
- Bővítési szükséglet 114, 155
 Bruttó nyereség 78
 Cambridgei iskola 21
 Convertible bonds 128
 Cournot-féle pont 50
 Cux 127
 Csekk 89
 Csendes társaság 123
 Csere 8, 12
 — érték 29, 34
 — eszköz 83
 — képesség 38
 Csoportindex 102
 Csökkenő haszon 30
 — termelékenység 53
 Csúcsteljesítmény 43
 Darabár 66
 — költség 42
 Darabolás értékpapírnál 126
 — pénznél 88
 Dedukció 22
 Defláció 99
 Depresszió 152
 Deviza (lásd nemzetközi váltó)
 Dumping 44
 Dumpingár 44
 Duopolium 49
 Dinamika 22, 24
 Dinamikus elmélet 24
 Egyéni egyensúly 37
 — gazdaság 28
 — monopólium 49
 — vállalat 122
 Egyenletesen változó közgazdaság 149
 Egyenrendű munkamegosztás 8
 Egyensúly 6, 21, 23
 Egykéz 49
 Egységköltség 42
 Elaszticitás 39
 Elasztikus kereslet 39

- Elemi folyamatok 8
 Élénkülés (közgazdaságban) 151
 Elfogadvány 74
 Ellenerők (gazdasági hullámzásnál) 154
 Ellenőrző társaságok 130
 Elmélet 18
 Előállítási költségek 42
 Előlegezés (termelési költségénél) 120
 Elővételi jog 128
 Elsőbbégi kötvények 127
 — részvények 127
 Elsődleges fizetési közösség 89
 — szervezés 129
 Elszigetelés módszere 18
 Elszigetelt csere 12
 Élvezeti jegyek 128
 Elvonatkoztatás 18
 Endogén változások 150
 Engel-féle törvény 105
 Érepenz 84
 Érdekeltségek (vállalatoknál) 129
 Eredeti jövedelem 60
 Érme 88
 Érmeparitás 144
 Érték 28
 Értékelés 8
 Értékelmélet 29
 — felhalmozás eszköze 88
 — mérő 86
 — papírkibocsátás 76
 — papírok 126
 — pénz 88
 — számítás egységesítése 85
 Érzékeny ár 40
 Ethikai iskola 19
 Évszaki változások 151
 Exogén változások 150
 Exportparitás 137
 Ezüstinfláció 98

 Fellendülés 151, 154
 Felosztandó költségek 42
 Felső aranypont 144
 Feltételezett ár 36
 Felújítási szükséglet 155
 Felvilágosodás bölcsellete 16
 Fémekek szerepe pénznél 88
 Fémpez 88
 Fényűzés 6
 Fiktív tőke 116
 Finánckapitalizmus 109
 Finanszírozás 125
 Finanszírozási költségek 42
 Finanszírozó társaságok 130
 Fióktelepek 129
 Fixkamatozású papír 127
 — papírok piaca
 Fizetési hitel 125
 — közösség 84
 Fizetési mérleg 141
 Fizetőképesség 39
 Fiziokraták 17
 Flexibilitás 40
 Fogyasztás 7
 Fogyasztási hajlandóság 115
 — javak 7
 — javak piaca 12
 Fogyasztói járadék 56
 — piac szerinti település 135
 Fojtogató verseny 48
 Folyószámlahitel 75
 — kamatláb 75
 Folyó tételek 147
 Folytonosság (áraknál) 41
 Forgalmi gazdaság 36
 — jóság 87
 — egyenlet 97
 — gazdaság 12, 109
 Forgalmképesség 84, 126
 Forgási sebesség (pénznél) 97
 Forgótőke 121
 Földesúri gazdaság 9
 Földhaszonbér 81
 — járadék 70, 79
 Fullarton tétele 90
 Funkcionális összefüggések 26
 Fúzió 131
 Független javak 58
 Függvényszerű összefüggések 26

 Gazdálkodás 5
 Gazdasági beszámítás 34
 — elv 5
 — ember 23
 — hullámmozgás 149—150
 — javak 5
 — politika 19
 — terv 6
 — tevékenység 5
 — válságok 151, 158
 Generálindex 101
 Generálkartell 132
 Gentlemen's agreement 131
 Gépek az iparban 119
 Girális fizetés 90
 Gossen-féle törvények 30
 Gyáripár 11
 Gyorsulási elv 155

 Használati érték 29
 — vagyon 110
 Haszon 5
 — helyettesítés törvénye 35
 — maximum elve 5
 Határbevétel 50
 — eladó 38
 — esetek (mint módszer) 24
 — haszon 29, 30
 — haszonelmélet 32
 Határbevételhasznok szintézisé 31
 — hozadék 33
 — költség 43, 56
 — párok 38
 — rétegek 48
 — takarékoskodó 73
 — termék (lásd határhozadék)
 — termelékenységi elmélet 61
 — termelő 38
 — vevő 38
 — üzem 56
 Hatósági árszabályozás 51
 Háztartási statisztika 105
 Helyettesíthetőség (javaknál) 51, 57
 Helyzeti járadék 80
 Hiányérzet 5
 Hitel 14, 90, 120
 Hitelező ország 141
 Hitelinfláció 99
 — teremtes 115
 — válság 158
 Holding company 130
 Homo oeconomicus 23
 Horizontális egyesülés 133
 Hosszú hullámok 152
 — lejáratú hitelek 120, 126
 — tőkék piaca 76
 Hozam 58
 Hozadéki érték 29, 33
 Hozzánövekvő költség 43
 — pénz 98

 Ideális piac 46
 Idegen tőke 120, 125
 — váltó 74
 Időbér 66
 Idő szerepe 22, 24
 Importparitás 137
 Inductio 22
 Indexbázis 101
 Indexformulák 102
 Indexszámok 101
 Inelasztikus kereslet 39
 Infláció 98
 Ingadozások (közgazdaságban) 149
 Intenzitási járadék 80
 Investment trust 130
 Ipari olló 106
 — település 134
 Iparos országok 108
 Irányvonal 152

 Járadék, különbözeti 56
 — piaci 55
 — termelői 55
 — tulajdoni 60, 70
 — jövedelem 70
 Járulékos hitel 115
 — pénz 115

- Javak 5
 Jegybank 91
 Jelzőszámok 101
 Jobbágyság 8
 Jogrend 14
 Jövedelem 13, 59, 60
 Jövedelemelosztás 13, 58
 Jövedelmezőség 13, 122
 Jövedelmi egység 94
 — elaszticitás 40, 58
 — eltolódások 98
 — indexek 103
 Jutalomrendszerek 67
- Kalkulációs kartell 132
 Kamat 70, 71
 Kamatrés 71
 Kapitalizmus 109
 Karbantartási szükséglet 114
 Kartell 49, 131
 Kartellálló 106
 — szerződés 131
 Kauzális törvények 25
 Kényszer, mint szervezési elv 8, 109
 — takarékoság 115
 Kereseti elv 116
 — gazdaság 119
 Kereskedelem 13
 Kereskedelmi mérleg 141
 — — tana 16
 — társaságok 124
 — váltók 142
 Kereslet 12
 Keresleti elaszticitás 39
 — görbe 39
 — monopólium 49
 Késői kapitalizmus 109
 Készletgyűjtés 7
 Készpénz 91
 — nélküli fizetés 90, 91
 Kétoldali monopólium 49
 Kézmű 10
 Kiegészítő javak 57
 Kiegyenlítés (fizetési mérlegnél) 146
 Kihelyezési kamat 71
 Kihitelezési piac 71
 Kínálat 40
 Kínálati elaszticitás 41
 — monopólium 49
 Kincsgyűjtés 98, 114
 Kísérleti társaság 131
 Kis- és nagykereskedelmi árólló 106
 Kiskereskedelmi index 103
 Kisorsolás (értékpapíroknál) 127
 Kizsákmányolási elmélet 61
 Klasszikus iskola 17
 Kockázat 77
 Komparatív költségek 136
 Komplementáris javak 57
- Komplementaritás 33, 57
 Koncern 130
 Kondicionáló kartell 132
 Konjunktúra 151
 — ciklus 151
 — változás 153
 Kontingenciális kartell 132
 Konzorcium 131
 Korai kapitalizmus 109
 Korlátolt felelősségű társaság 124
 Korlátozott verseny 47
 Korreláció 27
 Korrelációs együttható 27
 Kölesönös kereslet 136
 Kölesönösség 11
 Költség 42
 — elmélet 32
 — törvény 38
 Könyvvitel 122
 Körzetelő kartell 139
 Kötött ár 51
 Kötvények 127
 Kötvénykibocsátás 127
 Követelés (nemzetközi) 141
 Közgazdaság 8, 9
 Közgazdasági törvény 25
 Közgazdaságtan 15
 Közigazgatás 14
 Közintézet 124
 Közjogi kényszer 8, 109
 Közkereseti társaság 123
 Közlekedés hatása a földjáradékra 82
 Közömbös pénz 99
 Közszállítási kartell 132
 Köztisztviselői fizetés 69
 Közüzem 124
 Közvállalat 124
 Közvetett költségek 42
 Közvetlen költségek 42
 — módszer (nemzeti vagy gyonnál) 111
 — hatások 52
 Külforgalom 134
 Külforgalmi árólló 106
 Külföldi kölesönök 141
 — követelések 141
 — váltók 142
 Külkereskedelem 134
 Külkereskedelmi cserefel-tételek 140
 — nyereség 140
 Különbözeti járadék 56, 79
 Különrendű munkamegosztás 8
- Lappangó verseny 51
 Laspeyres indexformula 102
 Láthatatlan tételek 146
 Lausannei iskola 21
 Leányvállalatok 129
 Legmagasabb költségek törvénye 55
- Lelőhely szerinti település 134
 Leszámítolási kamat 74
 Letéti kamat 75
 Léftenntartási index 103
 Likviditás hatása kamatra 74
 Lombardhitelek kamatlába 75
- Magánkamatláb 75
 Magántulajdon 117
 — jövedelemelosztási szerepe 70
 — szervezési szerepe 117
 Magánvállalat 124
 Malthus népesedési törvénye 18, 62
 Manufaktúra 11
 Maradandó hatások 52
 Második történelmi iskola 20
 Másodlagos depresszió 158
 — fizetési közösség 89
 — származékos jövedelem 61
 — szervezés 129
 Matematikai iskola 21
 — módszer 26
 Megélhetési index 103
 — színvonal 62, 63
 Megrendelési ipar 10
 Megtakarítás 98, 114
 Menger tétele 36
 Mennyiségi elmélet (pénznél) 96
 — törvények 25
 Mennyiségtani módszer 26
 Merev kereslet és kínálat 40, 41
 Merevség fémpénzforgalomban 88
 Merkantilizmus 16
 Mérleg (vállalatnál) 122
 Mérlegelés indexeknél 102
 Metallizmus 86
 Mezőgazdasági ország 108
 — válság 159
 Minőségi járadék 79
 — verseny 47
 Módszer 22
 Monopolár 49
 Monopólium 48, 49
 — ármegkülönböztető 51
 — bilaterális 49
 — egyéni 49
 — egyszerű 51
 — keresleti 49
 — kétoldali 49
 — kínálati 49
 — szervezeti 49
 Monopóliumok térfoglalása 55
 Munka 7
 Munkabér 60, 65

- Munkabéralapelmélet 64
 — rendszerek 66, 67
 Munkaegyesítés 8
 Munkaértékelmélet 32
 — jövedelem 60
 — kényszer 116
 — kereslet 64
 — kínálat 62
 Munkamegosztás 8, 17, 59
 — egyenrendű 8
 — különrendszerű 8
 Munkanélküli jövedelmek 70
 Munkapiac 62—65
 Munkaszerinti település 134
 Munka termelékenysége 17, 65
 Nacionalizálás (vállalatok-nál) 129
 Nagyipar 10
 Nagykereskedelmi index 103
 Napipénz kamatja 75
 Napszám (bér) 66
 Nélkülözhetetlen behozatal 140
 — kivitel 140
 Nemesfémek, mint pénz 88
 Nemzetgazdaság 107
 Nemzeti jövedelem 111
 — vagyon 110
 Nemzetközi csere 135
 — fizetési közösség 141
 — forgalom 135
 — hitel 141
 — kartellek 132
 — kölcsön 141
 — munkamegosztás 135
 — váltó 142
 Népesedési elmélet 18
 — törvény 18, 62
 Népipar 10
 Népszaporodás 12, 16, 18, 62, 63
 Nettó nyereség 78
 Neutrális pénz 99
 Névérték 88
 Névleges jövedelem 103
 — kamat 76
 Nominalista pénzelmélet 86
 Normálár 52
 Növekvő termelékenység 53
 Nyereség 122
 — kiegyenlítődés 79
 Objektív csereérték (pénznél) 100
 Okozati törvények 25
 Oligopólium 48
 Órabér 66
 Ordre naturel 17
 Országos kamatláb 76
 Osztalék 127
 — papír 128
 Osztrák iskola 21
 Ökonómisták 16
 Önellátó gazdaság 12
 Önérték 17
 Öntfinanszírozás 125
 Önkéntes társulás 8, 11
 Önmegtartóztatás 73, 114
 Összehasonlított költségek 135
 Összhaszon 31
 Összköltség 42
 Paasche indexformula 102
 Pangás 152, 156
 Papírpénz 92
 — infláció 99
 Passzív fizetési mérleg 141
 — kamat 71
 — kereskedelmi mérleg 141
 Pazarlás 6
 Pénz 13, 83
 — elsődleges szerepköre 87
 — másodlagos szerepköre 88
 — objektív csereértéke 100
 — szubjektív értéke 100
 Pénzérték 94
 — változása 99
 Pénzláb 88
 Pénzhelyettesítők 89
 — piac 71
 — mennyiség 94, 95
 — ügyi váltók 142
 Periodikus hullámzások 151
 Physiokratizmus 16, 17
 Piac 11
 Piaci egyensúly 36
 Piac rétegződése 56
 — tökéletlenségei 45
 Piaci alku 38
 — ár (tényleges ár) 52
 — egyensúly 36
 — járadékok 55
 Piacmegosztó kartell 132
 Politika és gazdaság 16
 Pool 133
 Privátdiszkont 75
 Produktivitás 13
 Quantitási elmélet (pénznél) 96
 Quótaharc 132
 Rabszolgaság 8
 Racionalizálás 157
 Rayonáló kartell 132
 Reálfolyamatok 92
 Reális piac 46
 Reáljövedelem 103
 Régiékköltségek 42
 Reklám 47
 Rentabilitás 13, 122
 Reportkamát 75
 Részesedési társaságok 130
 Részvény 123
 — átvételi társaság 130
 — elővételi jog 128
 — infláció 99
 — kibocsátás 123—124
 — lebélyegzés 128
 — társaság 123
 Rétegződés (piacnál) 56
 Romantikus iskola 19
 Rövidlejáratú hitel 120
 — tőkéi piaca 74, 75
 Rugalmas kereslet és kínálat 40, 41
 Saját váltó 74
 Schwabe-féle törvény 105
 Sorsolás értékpapíroknál 127
 Specializálódás 8
 Szekuláció 158
 Szekulációs válság 158
 Stacionár közgazdaság 149
 Statikus elmélet 22, 23, 24
 Statisztikai módszer 22—24, 27
 Stochastikus törvények 26
 Struktúra (gazdasági) 108
 Strukturális törvények 25
 — változások 151
 Szabad ár 51
 — foglalkozásuk jövedelme 60
 — javak 5
 — jövedelem 105
 — kereseti rendszer 117
 — pályaválasztás 116
 — tőke 121
 — verseny 40, 44, 46
 Szakszervezetek hatása a munkabérre 66
 Számolási egység 85
 — közösség 85
 Származékos jövedelem 60
 Személyi egyesülés 123
 — hitel 125
 — módszer (nemzeti jövedelemnél) 113
 — (nemzeti vagyonnál) 110
 Szerkezet (struktúra) 108
 Szerkezeti változások 151
 Szervezeti monopólium 49
 Szervezettség (munkásoknál) 66
 Szerződéses jövedelmek 60, 77
 Szerzőző erő 10
 Szimultán alapítás 129
 Szindikátus 132
 Szóbeli kartell 131
 Szocializmus 19, 20
 Szociológiai iskola 20

- Szokások szerepe az áralakulásnál 46
 Szövetkezet 123
 Szövetkezeti üzletrész 127
 Szubjektív csereérték (pénznél) 100
 Szukcesszív alapítás 129
 Szükségletek 5, 39
 Szükséglettelítési törvény 30

 Takarékoság 6, 72
 Takarékosági hajlandóság 115
 Tanulatlan munka piaca 62
 Tanulmányozó társaság 131
 Tanult munka piaca 62
 Tárgyi módszer (nemzeti jövedelemnél) 113
 — (nemzeti vagyonnál) 111
 — termelő tényezők 118
 Társas vállalat 123
 Társulás 8, 11
 Tartós javak 156
 Tartozás (nemzetközi) 141
 Taylor-rendszer (bérnél) 67
 Technika és gazdaság 15
 Technikai fejlődés 15
 — munkamegosztás 11, 119
 — tökéletesítés 116
 Település (ipari) 134—135
 Teljes verseny 46
 Tényleges ár 52
 — bér 104
 — jövedelem 103
 — kamat 76
 Termelőkenység 7, 108
 Termelőkenységi törvény 53
 Termelés 7
 — határa 38, 56
 Termelési ágak települése 134—135
 — fölény 135
 — javak 7
 — piaca 62
 — kereteinek szélesítése 118
 — költségek 7, 42
 — előlegezése 120
 — körutak 7, 117
 — rokonság 33
 — tényezők vándorlása 139, 140
 Termelő vagyon 110

 Termelői járadék 55
 Természetbeni járandóságok 59
 Természetes ár 52
 — rend 17
 Természeti kincsek 110
 Thezaurálás 98, 114
 Thünen-féle körök 81
 Tiszta nyereség 79
 — ökonómia 18
 Tisztviselői fizetés 68, 69
 Tőke 10, 13
 — áramlása 120
 — egyesülés 123
 — elhelyezési társaságok 130
 — felszívás 71
 Tőkefelszívási kamat 71
 — piac 71
 Tőkejáradék 70
 — kamat 70
 — keletkezése 70
 — képződés 113
 — kereslet 71
 — kihelyezési piac 71
 — kínálat 72
 — körforgása a közgazdaságban 120
 — a vállalatban 121
 — közgazdasági szerepe 10, 116, 117
 — menekülés 101
 — piac 71
 — szerinti település 134
 — tömörülések 129
 — törlesztés 121
 — válság 158
 Tökéletes piac 46
 Tömegtermelés 119
 Törlesztési folyamat 121
 Történelmi iskola 20
 Történeti módszer 20
 Törvényes fizetési eszköz 87
 Törvényszerűség (közgazdasági) 25
 Törzsrészcse 128
 Tőzsde 121
 Tőzsdei válság 158
 Trend 152
 Trust 133
 Tudományos szocializmus 19, 20
 — üzemszervezés 67

 Tulajdon 10, 70, 117
 Tulajdoni járadék 70
 Túltermelési válság 159
 Túltőkésítés 125, 156

 Ubiquitások 135
 Utalványelmélet 86
 Üzemi hitel 125
 — tőke 121
 Üzemkoncentráció 55
 Üzemracionizálás 157
 Üzleti gondolat 119
 — szellem 118

 Vagyonyfelhalmozási eszköz 88
 Vállalat 11, 119
 Vállalati formák 122
 — kötvény 127
 — tőkeképződés 73
 Vállalkozó 11, 119
 Vállalkozói jövedelem 78
 — nyereség 60, 76, 77
 Valorizálás 103
 Valószínűségi törvények 26
 Válságok 151, 158
 Váltó 74, 89
 — árfolyam 144
 — hitel 74
 — kamatláb 74
 — leszámítolás 74
 — leszámítolási kamat 74
 — pénz 88
 Változó költségek 42
 Valutapénz 88
 Vándoripar 10
 Városi telekjáradék 81
 Vásárlóerő 100
 — paritás 145
 Verseny 38, 46, 47
 Versenyző javak 57
 Vertikális egyesülés 133
 Veszteglő pénz 114
 Vevővédelmi kartell 132
 Világ gazdaság 137
 Világpiac 137
 Világpiaci árak 137
 — paritás 137
 Viszonylagos árak 58, 95

 Záloglevelek 127
 Zsugoriság 6

TARTALOMJEGYZÉK.

BEVEZETÉS.

KÖZGAZDASÁG ÉS KÖZGAZDASÁGTAN.

	Oldal
1. A gazdálkodás	5
2. A gazdasági élet elemi folyamatai	6
3. A közgazdaság	8
4. A közgazdaság kialakulása	9
5. A piac szerepe a közgazdaságban	11
6. A közgazdaság és az állam	14
7. A közgazdaságtan keletkezése	15
8. Újabb áramlatok a közgazdaságtanban	19
9. A közgazdaságtan módszere	22
10. Törvényszerűségek a közgazdaságban	25

I. RÉSZ.

AZ EGYÉNI GAZDASÁG.

1. Az egyén mint a gazdálkodás alanya	28
2. Az értékelés feladata	28
3. A határhaszon	29
4. A határhasznok szinteződése	31
5. A hozadéki érték	33
6. A csereérték	34

II. RÉSZ.

A FORGALMI GAZDASÁG.

I. Fejezet.

Az ár.

1. A piaci egyensúly	36
2. A határpárok törvénye	38
3. A kereslet	39
4. A kínálat	40
5. A termelési költségek	42
6. A piac tökéletlenségei	45
7. A korlátozott verseny	46
8. Az árak befolyásolhatósága	48
9. A monopolár	49
10. Az árak változása	52
11. A termelékenység törvénye	53
12. A piaci járadékok	55
13. Az árak rendszere	56

II. Fejezet.

A jövedelemeloszlás.

	Oldal
1. A jövedelemeloszlás, mint közgazdasági folyamat	58
2. A jövedelem fajtái	60
3. A termelési javak piaca	61
4. A munkakínálat	62
5. A munkások iránti kereslet	64
6. A munkabér magassága	65
7. A bérfizetés módjának hatása a munkások keresetére	66
8. Az általános bérszínvonal	68
9. A tisztviselői fizetés	68
10. A tulajdoni járadékok	70
11. A tőkepiac	71
12. Kereslet és kínálat a tőkepiacon	71
13. A tőkekamat tényezői	73
14. A rövidlejáratú tőkekihelyezések kamatlába	74
15. A hosszúlejáratú tőkeelhelyezések kamatlába	76
16. A vállalkozói nyereség	76
17. A vállalkozói nyereség irányzata	78
18. A földjáradék	79
19. A földjáradék magassága	81

III. Fejezet.

A pénz.

1. A pénz keletkezése	83
2. A fizetési közösség	84
3. A számlási közösség	85
4. A pénz lényege és szerepe	86
5. A fizetési közösség további kiépülése	88
6. A bankfizetési közösség kifejlődése	89
7. A készpénz és a bankszerű fizetés egymáshoz való viszonya	91
8. A papírpénz	92
9. Reálfolyamatok és pénzfolyamatok	92
10. A pénz értéke	94
11. A pénzérték tényezői	95
12. A pénz mennyiségi elmélete	96
13. A pénzérték változása	99
14. A pénzérték változásának mérése	101
15. Névleges és tényleges jövedelem	103
16. Az ároklók	105

III. RÉSZ.

A NEMZETGAZDASÁG.

1. A nemzet mint gazdasági alany	107
2. A nemzeti vagyon	110
3. A nemzeti jövedelem	111
4. A tőkeképződés	113
5. A tőke szerepe a közgazdaságban	116
6. A tőke hatása a termelésre	118
7. A tőke áramlása a közgazdaságban	120
8. A tőke szerepe a vállalatban	121
9. A vállalati formák	122
10. A vállalati tőke biztosítása	125
11. Az értékpapírok	126
12. A bankok szerepe a vállalatok finanszírozásában	128
13. Vállalati kapcsolatok és tőketömörülések	129
14. A kartellek	131

IV. RÉSZ.

A KÜLKERESKEDELEM.

	Oldal
1. A nemzetközi munkamegosztás	134
2. A nemzetközi munkamegosztás előnyei	136
3. A világpiac	137
4. Eltolódások a nemzetközi munkamegosztásban	138
5. A kereskedelmi és a fizetési mérleg	140
6. A nemzetközi fizetési közösség	141
7. A pénzürték a nemzetközi fizetési közösségben	143
8. A váltóárfolyam	144
9. A külforgalom önszabályozódása	146

V. RÉSZ.

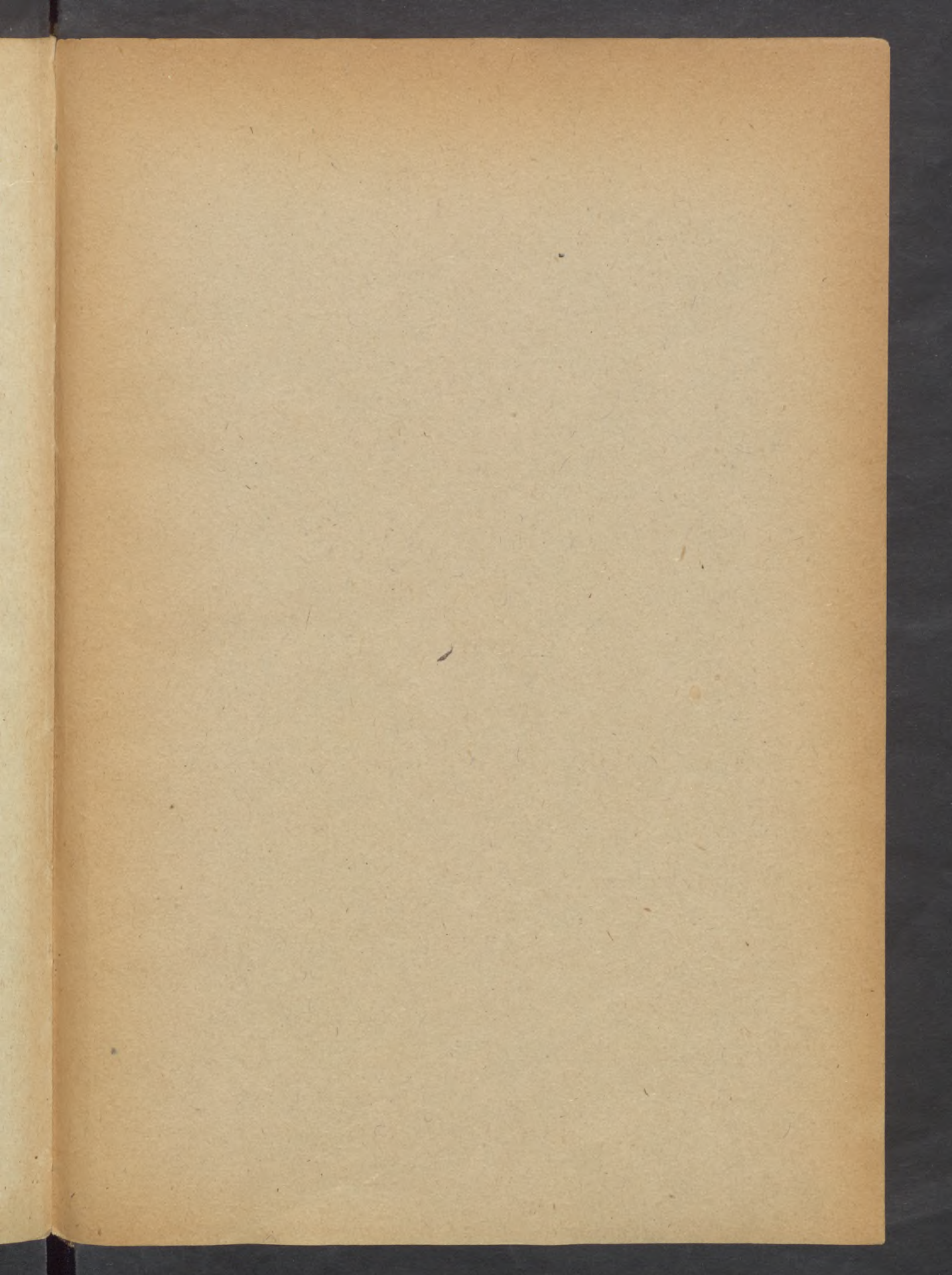
A GAZDASÁGI ÉLET HULLÁMZÁSA.

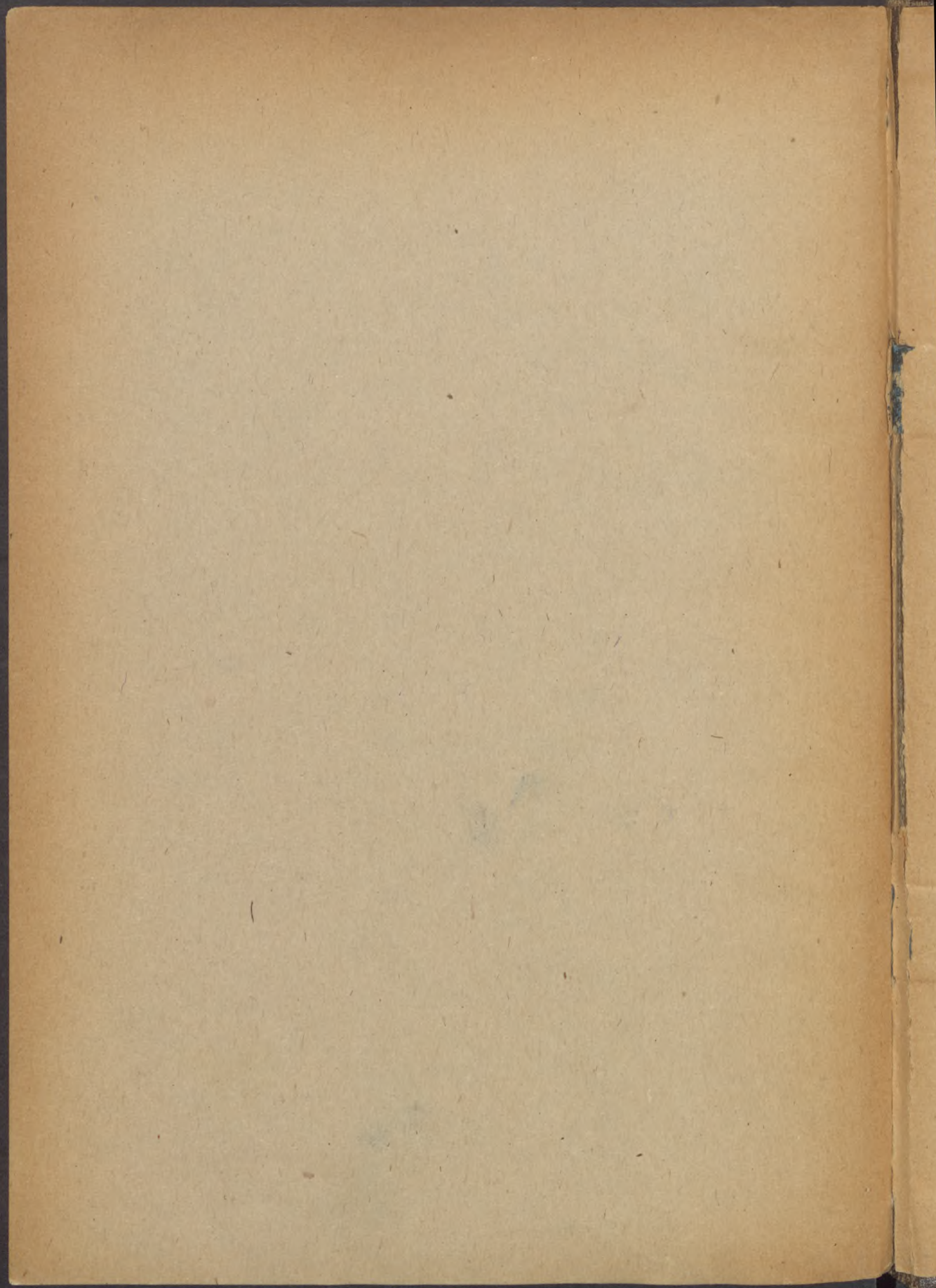
1. A közgazdaság egyensúlyának bizonytalan volta	149
2. A közgazdasági élet hullámzásai	151
3. A konjunktúraváltozás	153
4. A fellendülés	154
5. A fellendülés megakadása	156
6. A pangás	156
7. A gazdasági válságok	158

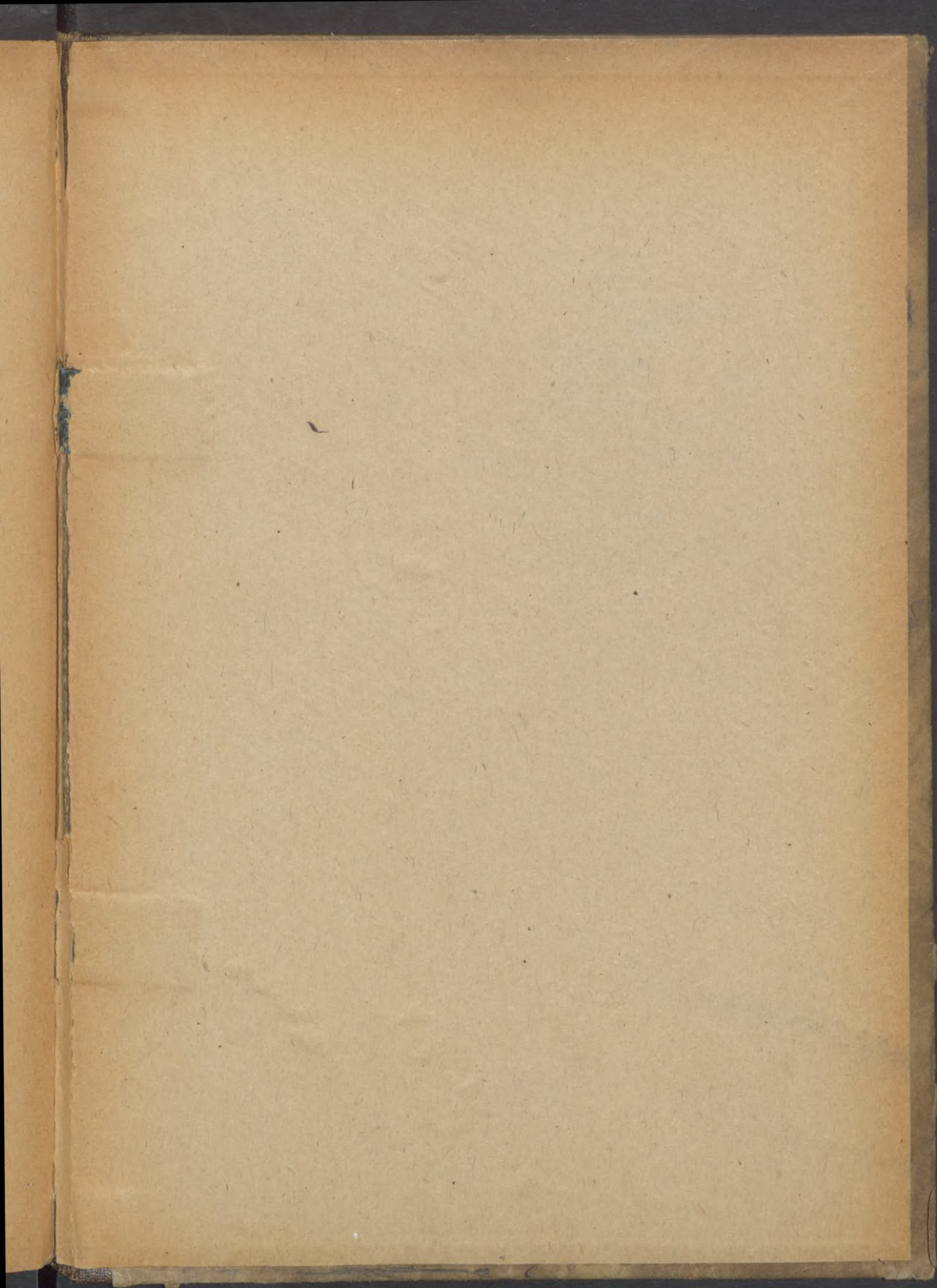

Kiadásért felelős: Dr. Heller Farkas.

46.101. — Egyetemi Nyomda Budapest, Múzeum-körút 6. (F.: Thiering Richárd).

A Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványai:

KÖZGAZDASÁG ÉS JOG:

1. sz. **Egyed:** Az ipari közigazgatási jog vázlata.
2. sz. **Márffy:** A magyar egyenesadók fejlődésének legújabb irányai.
3. sz. **Lengyel:** Fejezetek illetékjogunk köréből.
4. sz. **Madarász:** Ésszerű termelés- és árpolitika.
5. sz. **Bud:** A beruházások és a pénz kérdései. Kartell és kartellpolitika.
6. sz. **Juhász:** A gyáriüzemi költségszámítás és az üzemösszehasonlítás újabb kérdései.
7. sz. **Heller:** Üzleti szellem és közérdek.
8. sz. **Haidegger:** Általános energiagazdaság, különös tekintettel iparvállalatok energiaellátására.
9. sz. **Kuntner:** Ipari vállalatok számvitel, ellenőrzése és felülvizsgálata.
10. sz. **Fülei-Szántó:** A magánalkalmazotti jogviszony.
11. sz. **Theiss:** Konjunktúrakutatás.
13. sz. **Kerékgyártó:** A szabványosítás.
14. sz. **Magasházy:** Ipari anyaggazdálkodás.
15. sz. **Putnoky:** A technika haladásával kapcsolatos időszéri gazdasági feladatok és e feladatok megoldásai.
16. sz. **Dancsházy:** Az üzemi elszámolás és szervezeti fölépítés korszerű elvei.
17. sz. **Imre:** Az emberekkel bántás lelektani alapjai.
18. sz. **Varga:** A szervezés alapelvei.
19. sz. **Heller:** Közgazdaságtan.

Beszerezhetők, illetve megrendelhetők:

vagy az Intézet 5670. számú postatakarékpénztári
csekkszámájára való befizetéssel.